

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

(б. Українського Наукового Товариства в Києві)

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1928
книга 4

КИЇВ

Загального числа
книга 29

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. **О. Корчак-Чепурківський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 3058—1700

Українська літературна мова.¹⁾

В правописній дискусії виринули деякі загальні питання, які вимагають повного вияснення.

1. Перше таке важне питання є: чи є у нас одна українська літературна мова? Щоб відповісти на це питання, мусимо перш усього знати, що то є літературна мова, що вона собою уявляє.

Сам вираз „літературна“ мова допускає різні розуміння, бо як слово „літературна“ показує, навіязується він до літератури, отже до писаної мови, але тим не вичерпується ще все його значіння, бо скрізь на цілому світі розуміють під тим также і говорену мову. Треба отже докладніше означити прикмети літературної мови.

2. Беручи на увагу такі національні мови як російська, німецька, французька, англійська, італійська, що далеко більше зріжничковані в різні такі діалекти, які навіть дуже відбігають від себе, так що нерозуміння між поодинокими діалектами справді дуже трудне, літературна мова у цих народів є така мова, що на цілій національній території є спільним, загально визнаним, загально бажаним і придатним засобом повного порозуміння між усіма частинами народу чи то в письмі, чи в устній розмові. З того виходить, що літературна мова ніде не привязана до якоїсь окремої країни, а обіймає цілу національну територію. Супроти такої мови як спільного і загального засобу порозуміння усе її нації стоять мови окремих країн, говори, які обмежуються тільки на менші частини національної території, тільки там вповні зрозумілі, а поза своїми межами менше або мало-що зрозумілі і ніким иньшим не визнані за спільний засіб повного порозуміння для усіх.

Не без того, щоб слова і звороти, уживані тільки в говорах, не діставалися до мови літературної. В таких разі говоримо про провінціалізм в літературній мові—доти, доки вона через більш загальне уживання в літературній мові не сплинується з нею. Таким способом живі елементи з говорів безнастанно то більше то менше всякають в літературну мову. Буває і таке, що якийсь письменник в більшій мірі забарвлює свою мову провінціалізмами, тоді про мову його писань говоримо як про діалектично забарвлену мову.

Це загально в науці принята дефініція літературної мови²⁾ а саме, так сказати-б, зверхніх її прикмет. Прикладаючи ці критерії до української літературної мови, мусимо зазначити, що у Українців на цілій національній їх території є тільки одна спільна, всім зрозуміла літературна мова, що Українці її загально визнають і тільки одну мову мати бажують. Можемо вказати на те, що і на Україні і в Галичині всі і завжди

¹⁾ На бажання автора друкуємо цю статтю без жадних змін. (Ред.)

²⁾ Порів. Norren-Pollak: Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache, Halle (Saale) 1923; Schuchardt-Brevier, Halle (Saale) 1922; Jespersen: Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung, und Entstehung Heidelberg 1925; Hermann Güntert: Grundfragen der Sprachwissenschaft, Leipzig 1925.

виразно відчували потребу одної-єдиної української літературної мови, особливо можемо вказати на сильні змагання з одного боку Грінченка, з другого боку Щурата і Франка до єдиної, спільної для всіх Українців літературної мови. Сьвідчить про це Русалка Дністровая, сьвідчать про це проби з Енеїди Котляревського в граматиці Осипа Левецького, видання Шевченкового Кобзаря в Галичині в 60-их роках, повні видання творів Котляревського, Гулака-Артимовського і Квітки-Основ'яненка в 70-их роках і багато дечого иньшого. Правда, в Галичині і на Буковині були москвофіли, які визнавали тільки „один русский язык“, але такі-ж москвофіли були і на Україні. Ні одні ні другі не можуть тут входити в у рахубу, де говоримо про українську літературну мову, бо вони її взагалі заперечують. Про українську літературну мову слово мають самі тільки Українці, а ті зовсім ясно і недвозначно заявили свою волю—мати одну-єдину літературну мову для усеї України.

Так отже з цього боку на підставі всіх об'єктивних критерій, по яким пізнати літературну мову, мусимо визнати у Українців одну-єдину літературну мову. Беручи на увагу такий загальний погляд у Українців, були-б ми такого питання і не ставляли, коли-б все-таки проти такого загального погляду не заявився авторитетний голос акад. Кримського, котрий в Записках Іст.-філол. Відд. У. А. Н. кн. XII, 1927, сс. 342—364, каже, що „українських літературних мов все ще є фактично дві: одна—наша, яку колись можна було назвати українсько-російська, а по теперішньому можна назвати мовою Великої України; друга літературна мова—то галицька, по давнішому українсько-австрійська“.

Але цей голос, хоч дуже категоричний, тільки на око противний загальному поглядові, бо сам ак. Кримський в наведеній розправі трактує українську літературну мову фактично як одну. Все-ж таки це вкладає на нас обов'язок саме питання ще раз докладніше з усіх боків розібрати.

3. Для повної ясности в цій справі звернім нашу увагу ще і на внутрішні прикмети літературної мови, на її якість. Вони покажуться нам, коли вияснимо перш усього загальне питання, відки береться у нації літературна мова.

Її творять, річ ясна, ті, що пишуть, щоб таким способом, через письмо, як найліпше порозумітися з усіма своїми земляками. В самих початках літературної мови кожний письменник пише, як знає, пише своїм рідним говором. Але сьвідомість потреби як найліпшого порозуміння заставляє писателя дбати про якусь добірність слів і огляду свого говору. Коли-ж письменники появляються в різних сторонах національної території, то в початках розвитку літературної мови можуть таким чином повстати зародки кількох літературних мов на одній національній території, якщо різниці між поодинокими говорами є досить значні. Це спостерігаємо дуже добре у Італійців, у яких було їх кілька і лише геніяльність Данта спинила розтіч і його мова перемогла своєю силою иньші. Все-ж таки італійська літературна мова ще і досі не може похвалитися такою одностаійністю і суцільністю, як нпр. далеко молодша від неї французька мова.

Розвиток англійської літературної мови в Америці цікавий знов з иньшого боку. Перші англійські емігранти принесли з собою до Америки живцем всі свої дуже різні говори. Але в новім сьвіті на нових оселях не могли ті говори вдержатися в своїй чистоті, бо там вони перемішалися з собою і мусіли вирівнатися, пристосуватися до себе, мусіли з конечности порозуміння усі наближатися до мови письменних людей. І так твориться там спільна мова, *колчуга*, англійська мова, про яку кажуть, що в Америці не так добре по англійськи говорять як в Англії, але

і не так погано як в Англії. Безнастанній приплив свіжих емігрантів з Англії, жива флюктуація мешканців Америки, що не дозволила їм десь на одному місці спокійно осістися, все новий приплив духової культури з Англії причинилися до того, що американська мова не розбилася на діалекти і не стала в противенство до англійської мови, хоч з часом витворилося в ній вже досить „американізмів“, витворився свій спосіб вимови (протяжний і через ніс), який разить вухо Англійців, але звільна і в них приймається, і хоч є вже зародки і діалектів. Все таки, як сказано, американська мова є англійська, одна і спільна і Англійцям і Американцям.

Докладні спостереження над розвитком якогось говору в літературну мову показують, що він, стаючи звільна літературною мовою, починає вже як літературна мова зараз в різних напрямках самостійно і на свій лад розвиватися, підлягаючи незрівняно більше ніж звичайний говір чужостороннім впливам і попадаючи в більшу ніж звичайні говори залежність від писаної літератури. Писане слово має свою велику силу. Воно витворює певні звички, певні правила для письменної мови. Воно раз кимнебудь написано подобається иньшим, що пишуть, заводиться в літературну мову без огляду на те, що воно властиво не тільки з лексикального боку, але і своєю формою, своєю сполукою з иньшими словами відрізняється від говору, що ліг в основу літературної мови. Тому то буває часом і таке, що літературна мова з часом стає иньшому якомусь говорови більше подібною ніж первісному, з якого вона взяла свій початок. Таке спостереження зроблено на шведській літературній мові.

Почин до переваги впливу якогось говору на літературну мову, або до підвищення якогось говору на літературну мову виходить, як усі моди—бо мова не є таке нічим иньшим як тільки формою співжиття—від тих суспільних кол, що надають тон життю. До їхнього говору стараються люди то більше, то менше пристосуватися. Мова представників влади, вищої духової культури, мова театру, славних проповідників, промовців, професорів і т. п. стається звичайно зразком для слухачів. І літературна мова найкраще розвивається в цих напрямках і робиться найліпше придатною для таких завдань, які найближчі цим суспільним колам, що надають тон в публичному життю нації. А говори розвиваються далі в таких напрямі, щоб загалом і менше освіченим скільки мога вийти на зустріч. Але з усього того ніяк не виходить, щоб літературну мову уважати, як це часом буває, мовою самих тільки освічених кол. Вона, як вже раз сказано, є спільним засобом порозуміння між усіма частинами і верствами народу чи то в письмі, чи в устній розмові.

4. Такі загальні спостереження на розвитку літературних мов треба мати перед очима, коли хочемо добре порозуміти розвиток і теперешній стан і української літературної мови. Бо хоч її розвиток з цим то більш, то менш нормальним розвитком літературних мов у иньших вольних народів не дається докладно порівнати тому, що вона зазнавала в своїм розвитку різних і великих перепон, про які тут не будемо згадувати, то все-ж таки розвиток і української літературної мови в принципі ішов і іде тим самим шляхом.

Звичайно добачають в писаннях Котляревського зародок нової української літературної мови, а Котляревського її творцем. А що Котляревський був Полтавець, то полтавський говір, кажуть, ліг в основу нашої літературної мови. Але такі запевнення таке неправдиві. Мої студії над мовою творів Котляревського дають мені повну підставу таке твердження рішучо заперечити. Бо:

а) мова і вірш Енеїди і Оди, Наталки Полтавки і Москаля Чарівника в великій мірі вже вироблені;

б) в ній бачимо такі складові елементи, що відбігають від полтавського народного говору;

в) у творах Котляревського бе в очі жива свідомість різниць поміж мовами уживаними тоді на Україні;

г) з них Котляревський вибрав її одну, хоч знав і другі, вибрав її в суперечности до других;

д) вибрав цю мову зовсім свідомо тому, бо вона була вже всім знана і всім більше зрозуміла ніж другі, була вже всім спільна і всіма визнана за одинокий найпридатніший засіб для взаїмного порозуміння.

Мова Котляревського в цілости не була отже жадною новиною. Вона навіязує до живої традиції української літературної мови часів попередніх.

В останніх часах опубліковано багато віршів і иньших літературних творів XVIII і XVII в.в., з мовою яких мова творів Котляревського зовсім рідна. Згадані вірші і прозові літературні твори та їх мова ведуть нас аж до Київської Академії, ведуть нас далі аж до тої доби, коли на українській території в перший раз справді відчулася потреба і konieczність писати „людем посполитим к доброму наученю“, писати все „для лепшого вирозумленя люду християньского посполитого“—мовою посполитим людям зрозумілою. Тут треба шукати зародків нової української літературної мови, отже аж в XVI-му в., а де в чім корінь її, щоб ще докладніше висловитись, сягає аж до литовсько-руської державної канцелярії. Небавом потім бачимо школу в Острозі, братські школи у Львові, Вильні, Києві і т. д., виростає і Київська Академія Могилянська, бачимо літературу, велику на свій час літературу і в ній нову літературну мову. На тій новій літературній мові можемо докладно прослідити з одного боку, як тяжко доводилося їй розвиватися спершу очевидячки в більшій, а далі в чим раз меншій залежности від церковної української мови, а все таки в суперечности до неї, бо ця мова живих потреб нового життя не в силі вже була більше заспокоювати; ми бачимо, що вона почала творитися і на протязі XVI, XVII і XVIII в.в. в своїх головних рисах витворилася якраз тоді, коли ціла Україна і головний осередок її тодішньої культури Київ були здебільшого в політичнім і культурнім звязку з Польщею, що школи наші в Острозі, Львові, Києві і т. д. були зорганізовані на лад польських шкіл та що в цих часах уся новітня культура, а з нею особливо і нові чужі слова вищої культури доходили до нас через Польщу, якого факту ніхто з історії української літературної мови витерти не в силі, бо в ній від того лишилися і досі незатерті сліди; ми бачимо, які труднощі мусіла вона поборювати, щоб статися засобом загального порозуміння; бачимо, як вона далі, заборонена 5 жовтня 1720 р. Петром Великим, сталася здебільшого рукописною, бо хиба тільки під Польщею дещо друкувалося... А знов з другого боку треба зазначити, як вона загально і всіма визнається за один спільний засіб порозуміння, як їй все те не вадило, що письменники були своїм родом і походженням з різних сторін української національної території, з різних суспільних верствів, як вона чим раз більше консолідується, свої форми вигладжує, нормалізується, так що в віршах, інтермедіях, проповідях, літописах і иньших літературних і наукових богословських творах другої половини XVII і першої половини XVIII в.в. вона досягла вже досить високого щабля розвитку і значної одностайности. Котляревський мав отже до чого навіязати і дійсно

навязав і тому мова його творів не є полтавський говір, а в своїй основі століттями вироблена загальна і спільна українська літературна мова тої доби, вже не привязана більше до якоїсь вузкої країни української національної території. Своім великим талантом Котляревський причинився до її дальшого виправлення і до ще більш загального поширення. Така є мова Котляревського.

Не можна заперечувати і другого важного факту з історії української літературної мови, а саме, що дуже велика частина України сталася під кінець XVIII в. провінцією Росії і в XIX в. стояла під політичним і культурним впливом Росії. Але при тій усі мусимо мати добре перед очима одно те, що український народ в своїй цілості мав вже тоді готову в своїй основі літературну мову, яку тільки далі розвивав, черпаючи до того дальші скарби з невичерпаного джерела своєї рідної народної мови, а друге те, що за цілий той час не було в Росії українських шкіл, не було отже того головного горнила, в яким все чуже перетоплюється в рідній огні в своє рідне, не було цього головного творця своєї української вищої культури. Верхи українського народу в російській школі відчувалися від української культури, нічим не причинялися до її скріплення, поширення і поглиблення, хіба тільки до того, щоб російську культуру приймати живцем за свою. Тому то і все, що таким шляхом діставалося на Україну, відчувалося як чуже, неперетоплене, непереварене. Таким воно осталося і досі—сирим матеріалом і не могло мати значного впливу на українську літературну мову. І крайня пора внести в дотеперішні наші погляди на початки і розвиток української літературної мови цю поправку.

5. Притім ще одно треба мати перед очима. Від XVI до половини XVIII в. в. побіч української літературної мови була у нас ще своя „славенская“ т. зн. більш-менш церковна письменна мова, граматику якої склав Мелетій Смотрицький, а за ним також і інші, як Арсеній Коцак (гл. Панькевич: Славеноруська граматика Арсенія Коцака другої половини XVIII в., Науковий Збірник тов. Просвіта в Ужгороді, 1927) і т. д. Це була українська церковна мова, з українською вимовою, з багатьма поукраїнщеними формами.. Вона як церковна мова на Україні в тій своїй поукраїнщеній формі уважалася також своєю немов рідною мовою, бо мовою рідної Українцям церкви. Її навіть називали руською, цебто українською мовою. Тому мала вона і великий вплив на склад і розвиток тої живої української літературної мови в її початках в різних напрямках, особливо також—річ зовсім природна—і на її правопис. Ці дружні відносини поміж обома мовами на Україні нараз круто змінилися, коли по приказу з Московщини і на Україні мусіли в церкві завести російську вимову церковної мови. Через таку чужу вимову церковна мова стала Українцям чужою. А це мало знов такі наслідки, що українська літературна мова робиться тут від церковної мови зовсім незалежною. Зате опинилася вона віч-на-віч з російською, так що тепер письменним Українцям було до вибору: або писати по українськи, як це бачимо на всяких віршах і т. п. довго вже перед Котляревським у бурсаків і дячків з Києво-Могилянської Академії, і продовжати цю давню традицію далі, як це зробив і Котляревський, або писати по російськи, як багато Українців це справді робило. Ріжниця між обома мовами—українською і зросійщеною церковщиною, а ще тим більше з російською мовою, виявилась далеко більшою, ніж бувало між українською і зукраїнщеною церковщиною. Тим то і дальший розвиток української літературної мови робиться тут більш самостійним, він іде, не маючи вже давних перепон, ще більше в напрямі народнім, так що мова народня, народні пісні і

прозові народні оповідання стають далі невичерпаним джерелом її повної націоналізації, повного визволення з давнішої залежності від церковщини, її скорого і повного усамостійнення.

Таким шляхом ішов розвиток у православних лівобережних Українців враз з Києвом, злучених із Московщиною, яким Києво-Могилянська Академія надавала тон. У правобережних православних і уніятських Українців під колишньою Польщею збереглася аж до поділів Польщі в церкві давня українська традиція і українська мовва, яку у православних аж по прилученню Правобережжя до Росії витиснула нова російська церковна практика. Тільки уніятської церкви якийсь час не досягла рука „обрусення“, аж доки в Росії насильно не переведено її „возсоединення“. Так лишилася тільки уніятська церква в Галичині, на Буковині і в Прикарпатській Русі і православна на Буковині, яка зберегла давню українську вимову церковної мови аж до тепер. Цей факт мав такі важні наслідки, що в цій частині українського народу відносини між українською народною літературною мовою та українською церковною мовою осталися і на далі незмінні і одна і друга уважалися своїми, в певнім змислі рідними мовами. А це знов спричинило, що розвиток української літературної мови ішов тут далі традиційним, більше повільним кроком, виявляв більше консерватизму, що зазначилось опісля і тим, що тут задержався довше давній етимологічний правопис, оборонці якого ніколи не забували підкреслити, що зміна його на фонетичний означала-б розрив з рідною церквою. А все таки, як тільки дійшли сюди твори Котляревського, Могили, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, то і тут усі пізнали в них свою рідну літературну мову, усі визнали її за свою і спільну всьому українському народови літературну мову.

Літературу України прийняли західні Українці в цілости, її виучували і виучують в школі, вони перші склали не тільки підручники історії української літератури, але і граматику цієї літературної мови тоді, коли на Україні про це все не було ще ані сліду. Я склав також першу систематичну наукову граматику української мови, яка на жаль мало знана на Україні, бо писана по німецьки. В одежі світової німецької мови бажав я вивести її у світ між люди, щоб усі побачили всю неправду упередженої науки, яка досі трактувала її як діалект російської мови. І світ переконався. На звуковій, морфологічній, словотворчій і синтактичній її системі я доказав повну її самостійність в семі словянських мов. Західна Україна, як бачимо, багато зробила для української літературної мови.

З другого боку всі знають, що коли на Західній Україні повстали якісь справді літературні твори, то їх приймала Наддніпрянина за свої. Драгоманів видає в Києві оповідання Федьковича, твори Франка, Кобилянської та ин. передрукуються на Україні і їх визнає уся Україна за свої. Одним словом усі ці факти давні, нові і найновіші говорять ясно, що запевнення ак. Кримського про дві літератури і мови з кожного огляду зовсім неправдиві.

6. Ми показали отже, нехай що тільки в дуже короткім і збитім нарисі, що українська літературна мовва, хоч мусіла боротися з великими перепонами свого розвитку, і хоч стільки разів була нагода і можливість, ба прямо ясна причина на те, щоб повстали дві або може і кілька окремих літературних мов, від самих своїх початків аж до тепер на усій території України завжди для усіх Українців була тільки одна, усі її за таку визнавали, та що вона є спільним твором письменних людей кількох століть з усіх сторін України, який настільки вже сконсолідувався, що мовва писань Котляревського не є ніяким чудом, ані не початком нової

української літературної мови. Великі заслуги Котляревського для української літературної мови лежать на иньшому полі, більш на літературно-історичному полі. Він в тій мові дав нам епос, драматичні твори, які стали зразком для иньших дійсно літературних творів, він здобув для неї дійсну новітню літературу. Мова Котляревського свідчить сама про дуже значне своє вироблення. Такої мови ніхто з рукава не витрясе. Котляревський, що правда, її незвичайно збогатив, як і кожний талановитий, а тим більше геніяльний письменник вносить до її скарбниці все нові мовні жемчуги. Але вона, хоч не така богата і розкішна, вже була, мала свої форми, свій засіб слів, свій спосіб виразу людських думок. Доказом на це є, що зараз таки небавом і Правобережець Гулак-Артимовський виступає з своїми віршами і пише їх такою-ж мовою, якої не потребував вчитися аж від Котляревського. І Квітка вміє нею добре орудувати. Якби її вже досі не було, то ніхто не був би в силі так гладко нею користуватися і орудувати. А факт, що Правобережець Шевченко зачудував нею усіх, показує, що ця мова літературна мала вже свою довгу історію і здавна просякла так глибоко в народ, що Максимовичів збірник народних пісень і дум показує наглядно її велику виробленість. Одне ясно виходить з того усього, що основою новітньої української літературної мови не можемо далі вже уважати полтавський або якийсь центральний говір, та що всякі запевнення, роблені з того фальшивого погляду, мусять бути также неправдиві.

7. Все-ж таки пригляньмося зблизька, на чім основується погляд ак. Кримського про дві українські літературні мови. Крім деяких правописних ріжниць¹⁾, про що в звязку з таким питанням, чи є у нас дві літературні мови, чи одна, говорити прямо сьмішно, бо одна мова може користуватися ріжними правописами, покликується ак. Кримський на Грінченка. Із статті Грінченка про галицьку поезію (у львівській Правді 1891) можемо однак дочитатися тільки, що у всіх галицьких поетів мова зопсована, зопсована з боку лексики, з боку граматичних форм та з боку наголосів і здебільшого—неможливий вірш. Але коли Грінченко говорить так про мову галицьких поетів 80-их років та ще в галицькому часописі, то і він тим самим визнає цю мову за українську літературну мову. Він, трактуючи її з становища одної української літературної мови, виказує її хиби, називає зопсованою, прозиває її з тої причини галицьким язичем, рутенським жаргоном, але ніде не уважає її за иньшу, за другу літературну мову. Грінченка заслуги для української літературної мови безперечні. Його критичні замітки в великій мірі оправдані. Зрештою це може завжди і скрізь трапитися, що мова якогось письменника може бути попсована. Це загально звісна річ. Але з цього критичного становища Грінченка до мови галицьких поетів 80-их років ніяким чином не можна виводити, „що це була окрема літературна мова, несхожа з нашою“, як це робить ак. Кримський. Таке запевнення неправдиве.

Меньш-більш з того-ж часу маємо переписку Белея з Кониським, якраз видану тепер Возняком, з якої виходить (тут важний лист Белея з 20 лютого 1887), що і в деяких образках Кониського були, думаю, не тільки для Галичан зовсім незрозумілі річи. Але й вони оба не говорять про дві, тільки про одну мову.

Біда в тім, що письменники часом забувають, що літературна мова є зособом порозуміння з земляками і не дбають про мову так, як повинні-б. Це відноситься не тільки до галицьких письменників, а до українських назагал. Бо чи мова великого українського письменника

¹⁾ Ак. Кримський говорить про деякі фонетичні ріжниці так невміло, що я не буду тут полемізувати з його поглядами.

Винниченка така дуже чиста і зразкова хочби для самих тільки Наддніпрянців? А чи мова деяких сучасних письменників Радянської України видержала-б критику Грінченка?

Від часів Грінченка багато дечого змінилося у нас з літературною мовою. Тепер „Галичани“ знають її добре, знають її не раз ліше навіть ніж самі Наддніпрянці. Сьвідчить про це граматика Сімовича. Ба, у Наддніпрянців вона попсувалася, так що Сімович (На теми мови, Прага 1924), О. Курило (Уваги до сучасної української літературної мови, Київ 1920), Д. Николишин (Недостачі української письменницької мови, Коломия 1923) і т. д. перебрали супроти Наддніпрянців колишню ролю Грінченка супроти Галичан.

Так отже багато було, багато й тепер ще є у нас варварства в справах літературної мови. Галичани виправляли мову навіть Шевченка, переробляли і поганили його вірші — каже Грінченко. А тепер ми знаємо, що навіть Доманицький, що поклав дійсно великі заслуги для повного і впорядкованого видання поезій Шевченка, позволяв собі те саме з мовою і віршом Шевченка. Знаємо також, що і тепер на Радянській Україні з мовою і віршом Шевченка доволі безцеремонно собі поступають. Це, здається, належить вже до наших первородних гріхів. Можу вказати на мої власні досьвіди, що ще ніколи не надруковано мені моїх праць в часописах галицьких без зовсім недотепних і безпідставних виправок мови, хоч я і професор української мови і академик і сам добре виправляю те, що віддаю до друку. У нас до чужої індивідуальности і власности не мають люди змислу... Але це все ще не доказує, що запевнення ак. Кримського про дві літературні мови правдиві. Хиба навпаки.

8. Вияснивши отак з усіх боків якість або внутрішні прикмети української літературної мови, показавши, що вона є одним і спільним надбанням усеї України на протязі століть, звернувши увагу на теперішній її стан, мушу тут з окрема ще зазначити, що коли говоримо про українську літературну мову, треба нам в великій мірі бути виrozumілими на її хиби. Мусимо бути сьвідомі того, що до неї не можна ще прикладати такої мірки, як французи прикладають її до своєї, так загально і з усіх боків виробленої, що сталася немов вже зовсім відорваною від всяких говорів, цих первісних джерел всякої літературної мови, а сама для себе і із себе далі розвивається. Не можна забувати, що українська літературна мова ледви тому кілька літ має змогу на Україні в сесторонно розвиватися, що вона ще так недавно обмежувалася на Великій Україні майже тільки на белетристику¹⁾, що вона все ще цілими пригорщами мусить черпати з говорів народної мови, що з цієї причини в ній і форми, і всякі сполуки слів ще не можуть бути такі постійні, щоб хтось міг сказати: тільки це є в ній правильне, а друге зовсім неможливе. Не можна виступати у нас з такими тезами ще і тому, бо вони не мають певної наукової підстави доти, доки наша літературна мова науково ще не розроблена так, як повинно бути. Ми не маємо досі повного, для наукових потреб придатного словника нової української

¹⁾ Державною мовою вона там ледви одинацять літ. За те треба всім добре тямити, що деякі атрибути державної мови мала українська мова в Галичині вже від конституційної ери в Австрії. В ній виходив Вістник законів державних і краєвих, нею послуговувались уряди, були українські школи народні, були українські гімназії, учительські семінарії, були українські катедри на університетах, по українськи промовляли посли в соймі... Вона взагалі в публичному життю мала свої певні права. Тут мусіла з konieczности далеко раніше, ніж це сталося на Великій Україні, витворитися публицистична, наукова українська мова, яка, хоч мала спершу свої великі хиби, все таки згодом так виробилася, що стала дуже в пригоді Великій Україні, коли і вона розпочала своє свобідне державне життя. Цього ніхто не сьміє забувати.

літературної мови, діалектологія не розроблена, фонетично наші народні говори вповні ще не розсліджені, а без того всього і граматики літературної мови не може бути повна і певна, без того і правопис нашої літературної мови не може бути законом, а тільки провізорією. Не можемо вже тепер нормувати нашу літературну мову так, як це є вже в інших більш вироблених мовах, установляти для неї тверді закони, бо тим нанесли-б ми їй в цім її далеко ще не готовім стані тільки велику шкоду для дальшого її свободного і правильного розвитку, бо такий розвиток ми силоміць скривили-б.

9. Тому рішучо мусимо противитися, щоб справу української літературної мови, її суцільність, однастайність і загальну спільність зводити виключно тільки до правопису, як це виходить із становища ак. Кримського, котрий в своїх запевненнях посувається аж так далеко, що готов по зверхніх познаках правописних декретувати існування у нас двох літературних мов. „Бояти муть ся“—це китайщина, „вироблену літературну мову Грушевського... різко відчужує... од писань Великої України... правопис,—правопис справді у нього і тяжкий і незрозумілий“.—А як це так недавно писалось „ярижкою“ на Україні, то чи це була також не „центральна“ українська літературна мова, а якась иньша, чужа, незрозуміла? А перед 1876 р. чи не вживав трохи не кожний Українець, ба один і той же письменник (і Куліш, і Драгоманів) різного правопису? Чи тим може мінився характер української літературної мови? А чим то так дуже відрізняється правопис Грушевського від уживаного тепер правопису на Радянській Україні?—Чи вже саме занедбання апострофа, якого раніше ніхто не вживав так, як тепер на Радянській Україні, може мову Грушевського різко відчужувати од писань Великої України?—Це такі запевнення, що справді не знати, що про них думати. Ухо сьогодні вимагає сякого або такого упорядкування українського правопису, той ще тим не претендує, щоб його нарідчча робилось органом всеукраїнської літератури, ані не в голові йому „агресивно-сепаратистичний локальний дух“. Українська література має вже свою мову, її, яка вона є, витворили письменники, і то не тільки сьогоднішні і не тільки центральної України. Вона потребує і вимагає упорядкування свого правопису. Але ніхто тепер не в силі вирішенням: чи писати „різний“, чи „ріжний“, пір'я—чи „пир'я“, „пять“—чи „п'ять“ і т. п. змінити її характеру і „пересунути її з осередку далеко в галицькому напрямі, в напрямі до мови окраїни західньої“, чим „вона ризкувала-б зовсім утратити свої краї східні“. Так казати не можна, і це так ясно, що нема що цим дальше займатися.

З другого боку відпихати „Галичан“, заперечувати їм права сказати своє слово в усім нам спільній правописній справі, підсувати „Галичанам“, а ще до того „підданцям УСРР“ що „живуть в межах УСРР“, що дали досі стільки доказів своєї великої любови до тої мови, нечисті мотиви колонізації і т. п. для їх поступування на харківській конференції, це з всеукраїнського становища річ неможлива і страшна. Слово безперечно належиться також і їм, бо це і їх мова так само, як взагалі усім Українцям без огляду на їх походження. І зовсім дивна є така постановка справи: „Наш правопис засвоїть собі Галичина, а ми Наддніпрянці, як і давніш, втягатимем у свій лексикальний репертуар лексикальні скарби рідної нам України західньої, і так, спільними силами, дійдемо до дійсно спільної для нас усіх літературної української мови“. Так механічно літературна мова не робиться.

Літературна мова це живий соціальний продукт для загальної виміни думок, для взаємного порозуміння, а правопис—це тільки її одяга. Живий продукт сам собою все останеться однаковим, чи вбраний він в лахміття, чи в чепурну, пошиту на нього під міру одягу. Кравці, покликані до того, щоб вшити цю одягу, впорядкувати правопис для україн-

ської літературної мови, повинні показати все своє велике уміння, свій мистецький хист і смак, щоб по їх роботі ніхто не сказав, що якісь партачі-полатайки займалися таким ділом. На них спадає велика відповідальність перед Україною і перед цілим світом. Так, як на харківській конференції було, правописна справа ніколи добре не впорядкується і не полагодиться. До вирішення правописної справи треба приступати без всяких упереджень—особливо без упередження, що тим ми укладаємо літературну мову, по дуже добрій і докладній підготовці усього матеріалу, з єдиним щирим бажанням доброго, загального порозуміння в тім для усеї України і її одної спільної літературної мови питанню, як буквами представити скільки мога вірно нашу українську літературну мову на основі її власної звукової системи так, щоб правопис став усім легкий, ясний, прозорий, зрозумілий і українська літературна мова мала справді свою рідну, просту, але в своїй поєдинчості пишну одіжку. Треба бути також свідомим, що правопис не може займатися кодифікацією норм літературної мови, її лексикального, морфологічного, словотворного і синтактичного складу. Це річ словника і граматики. І в дуже сконсолідованих літературних мовах подибується слова в двох і кількох видах, нераз залежно від того, чи виражаємося більш урочисто, чи звичайно, залежно від ритму мови і т. д. Мова, і літературна мова, не є нічого абсолютного, не є ніяка незмінна величина, тільки щось релятивного, безконечно змінного. Вона не дасться закувати в міцні пута, а наложені пута розриває, бо вона жива. Доки наука мертвої латини опановувала думки філологів, доти вдержувалася нещасна їх метода—трактувати граматику усіх живих мов на зразок латинської граматики з її задеревілою, непорушною системою, доти писана мова, доти букви були їм усім. Що така метода і для самої латини була фальшива, доказом на те є факт, що вже в XVI в. французькі і англійські вчені, розмовляючи по латинськи, не могли з собою порозумітися, бо вимова латини була у них така відмінна, що мова, на письмі та-ж сама, стала в їх устах зовсім иньшою. Аж новітнє язикознавство показало, що мова перш усього мовиться, а аж в другій лінії послугуються нею і в письмі, що мова живе дійсно в устах і в вусі, а не в пері і в оці. Але хоч новітнє язикознавство і новітня наука фонетики розкрили усю правду так ясно, як сонце, все таки ще й тепер подибується „язикознавці“, у яких фундаментальне значіння мовленої мови в противенстві до писаної не дійшло ще до їх свідомости. Ще й тепер займається філологічними питаннями багато таких вчених, що очевидячки ніколи не впало їм на ум думати звуками, а не буквами. Їх філологія і далі не слухова, а зорова. У них грамика і далі не є систематичним зіставленням спостережених в мові фактів, а збіркою твердих парадигмів, яких треба придержуватися; вона не описує, а приписує; у них все ще перед очима стара дефініція граматики як *ars bene dicendi et bene scribendi*, а штука і „правильність“ грає найважливішу роллю. Багато мусів я боротися з таким скривленим розумінням мови і її граматики в початках 90-их років, коли з приводу першого видання моєї скільної граматики в перший раз зустрівся я з ним у її рецензентів, але не думав я ніколи, що ще й тепер доведеться про це говорити. А говорити треба, бо і в поглядах ак. Кримського добачаю те буквоїдське становище, тай уся розбіжність думок в справі упорядкування українського правопису зводиться конаць-кінцем до різних поглядів на мову, ріжного розуміння її істоти, її життя і розвитку.

10. Але з великою втіхою мушу зазначити, що в філологічних і фонетичних працях учених Радянської України з останніх часів бачу великий поступ в цій справі, і відси черпаю надію, що при вирішенню правопис-

них правил в Державній Правописній Комісії і в найвищій науковій установі України, в Академії Наук, правдиве знання і єдиний інтерес самої української літературної мови переможуть. Якраз тут повинна мати важке слово слухова, а не зорова філологія, тут треба конечно звертати увагу на вимову літературної мови. Ця вимова досі ще не установлена так як н. пр. у Німців або Французів, де мова театру (Bühnendeutsch) або мова паризької сцени вважається правильною і обовязковою.

Перший нарис систематичної фонетики української мови на підставі власних фонетичних студій українських говорів, на жаль, тільки говорів пограничних підкарпатських і сумежних із словацькими при деякій допомозі Зілінського подав Брок в своїй *Slavische Phonetik, Heidelberg, 1911*, що є з деякими змінами перекладом російського видання цієї книжки *Очерк физиологии славянской речи*. Тут він виразно зазначає, що українська частина його фонетики основана на вимові інтелігентів в Галичині.

В моїй граматиці: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913*, а так само в граматичці, виданій по німецьки в *Sammlung Göschen*, старався я також означити докладно, де в чім трохи відмінно від Брока, вимову української мови. Річ зрозуміла, що тут означена перед усім моя власна вимова, провірена на вимові інтелігентів переважно з Галичини і Буковини, але також і з України—усе те під контролею знаменитого фонетика Гартнера.

Таким способом дана основа, коли може ще не загального, то тоді переважного установлення вимови української літературної мови, як вона живе в устах інтелігентів. Безперечно найдуться в вимові ще деякі ріжниці, коли схочемо установити її для цілої території України. Від 1916 року мав я нагоду дуже часто спостерігати вимову інтелігентів з України, був з ними в щоденних, безперестанних зносинах, і на цій підставі могу сказати, що ті ріжниці назагал мінімальні. Хоч отже дотеперішні праці Брока і мої дають підставу до встановлення загальної української літературної вимови, бо назагал вони находять підпору і в фонетичних представленнях українських говорів нашими діалектологами, то це не може нас спинити в дальшій нашій праці, щоб ті наші спостереження провірено, поширено і поглиблено і так на найширшій ґрунті ще докладніше її означено. Тому щиро вітаю вістку, що „усталення хочаб головних типів української літературної вимови“ становить тему розпочатої М. З. Йогансененом роботи. Становище, висловлене ним принагідно в його праці *Фонетичні етюди* (див. Наукові Записки Харківської Науково-дослідчої Катедри мовознавства, 1927), що „за літературну вимову я беру чисту вимову тих інтелігентів, що мають уже посередню, зрефлектовану в свідомості вимову, бо вимова незрефлектована попросту одбиває якусь місцеву говірку, отже її й характеризує“, вважаю зовсім вірним, методично правильним. В Фонетичних етюдах виявляє він, як бачу, докладне знання фонетики і хист до такої праці, за яку, як що вона добре вдається, всі щирі прихильники української мови будуть йому тільки вдячні, бо потреба її з огляду на велике поширення української мови в публичному життю, з огляду на школи, театр і т. д. чим раз більша. Коли вона обійме „зрефлектовану в свідомості вимову“ інтелігентів з усеї, отже і з західної України, то вона дасть безпечну підставу до встановлення правописних правил. Цей праці повинна-б Державна Правописна Комісія і Українська Академія Наук виждати, щоб при установленню правописних правил нею як найбільше покористуватися. Така сумлінна праця і з свого боку причиниться до того, щоб свідомість факту стала загальною, що у нас є тільки одна літературна мова і назагал тільки одна її вимова.

Прага, в квітню 1928.

Запорозький Кіш та Коліївщина.¹⁾

Жадний момент з історії т. зв. гайдамаччини на Україні не освітлено в українській історіографії так повно як гайдамацькі рухи, відомі під назвою Коліївщини. Велика кількість документальних даних, що збереглися про Коліївщину, дала можливість дослідникам цього грізного народного повстання на Польській Україні освітити не лише історичну ситуацію, в якій воно відбулося, але й докладно виявити причини, що викликали його, також його ідеологію та той економічний ґрунт, на якому воно виникло. Мало того: заховавшись від впливу часу, багатий слідчий матеріал дав змогу виявити й соціальний склад повстанчих загонів, так само і їхню досить могутню військову організацію.

Але при всій тій повноті наукового розроблення, з якою досліджено в нашій історичній літературі так звану Коліївщину, лишається все ж нез'ясованим питання про те, як реагував на неї Запорозький Кіш та яке було в цілому відношення Запоріжжя до цього найхарактернішого гайдамацько-повстанчого руху в Польській Україні. Навіть в таких докладно написаних нарисах Коліївщини, як розвідки Я. Шульгина²⁾ та О. Гермайзе³⁾, питання ці не знайшли собі місця та лишилися незв'язаними, коли не брати до уваги коротенького, та не зовсім ясного зауваження, зробленого з цього приводу Шульгиним, що „Запоріжжя в добу Коліївщини мало великий моральний вплив на повстанців Польської України“⁴⁾. А вияснення цих питань має велику вагу в справі вияснення одної з причин масового та одвертого виходу з Січі на Польську Україну запорозьких козаків, що стали, як відомо, на чолі повстанчого там руху. Особливо важне це, коли взяти на увагу що в цьому рухові активну участь брали не самі лише так звані наймити та гультяї, цеб-то не зв'язаний військовою дисципліною, бурлацький елемент запорозького населення, але й справжні реєстрові козаки, вихід яких з Січі зв'язаний був з дозволом на це військової старшини⁵⁾. В цілому ті й інші утворили, висловлюючись мовою судового вироку над Максимом Залізником, „не малую толпу запорожців“, що оперували в повстанчому рухові в Польщі під керівництвом своїх „ватажків“ чи отаманів. Не дивно, отже, що московський уряд, беручи до уваги як численність так і ту домінуючу роллю, що її відігравали запорожці в Коліївщині, в великій мірі запідозрював в причетності до неї Запорозький Кіш. Навіть в „опросные пункты“ що були вироблені московським урядом для допиту запорозьких козаків-гайдамаків, внесено було, як побачимо нижче спеціальне запитання про участь в повстанні кошового та військової старшини.

¹⁾ Цей нарис написано на підставі архівних матеріалів канцелярії б. новоросійської губ., що зберігаються в дніпропетровському окружному архіві. Беручи до уваги що згаданий архівний фонд ще не впорядковано після руйнування за часів горожанської війни та що справи цього фонду ще не мають сталої нумерації, використані матеріали цитуємо за тимчасовою нумерацією, зробленою окр. архівом.²⁾ Я. Н. Шульгин, Очерк Колинвщини по неизданним и изданным документам. „Киевская Старина“, 1890 р. № 2—8;³⁾ О. Ю. Гермайзе, Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів. „Україна“ 1924 р. кн. 1—2, сс. 19—81; ⁴⁾ Я. Шульгин, *op. cit.*, с. 417. ⁵⁾ О. Ю. Гермайзе, *op. cit.* с. 77.

Повстає питання, наскільки ґрунтовні були ці підозріння. Як відомо в своїх відписках з російською владою з приводу Коліївщини запорозька старшина категорично заперечувала свою причетність до руху, запевняючи, що Кіш не має нічого спільного з гайдамацьким виступом в Польщі¹⁾. Вже кошовий отаман Кальнишевський на запитання московського уряду—що за люди Польщу грабують, відповідав, що

„гайдамацкие шайки не суть Запорожское войско, а по слухам вышли от живших в Очакове людей, польских мужиков и винокуров, которыми предводительствовало (только) несколько ватажков из запорожских воров и самозбройцов“²⁾.

З неменшою виразністю про непричетність запорозької старшини до Коліївщини свідчили також і запорозькі козаки-гайдамаки. В низці своїх свідчень на допиті всі вони в згоді та незмінно відповідали, що гайдамакувати в Польщу пішли з власної ініціативи „без ведома кошевого атамана и войскового старшины“³⁾, або за запрошенням „затяжчиків-ватажків, при чому „точного позволения к тому от запорожской старшины не слышали“⁴⁾. Навіть більше. За документальними відомостями, що маємо, кошовий отаман посилав навіть спеціальні команди аби затримувати всі гайдамацькі загоны, що йшли або верталися з Польщі до Запоріжжя. Так з цього приводу в своєму ордері від 31 липня 1768 р. київський ген. губернатор Воейков між иншим писав до кременчуцького коменданта, бригадира Черткова:

„Елико до перехода запорожских казаков чрезъ Гардь в ханскую сторону для удобнѣйшаго съ гайдамаками въ Полше соединения принадлежитъ, то, в силу моихъ ордеровъ, отъ Кошевого атамана командированиємъ при шести полковниках и при нескольких куренныхъ отаманахъ разныхъ партей въ степь запорожскую и рекою Днепромъ къ Очакову надлежащие мѣры уже приняты, какъ для пресечения перехода гайдамаковъ въ Полшу, такъ и для переловления возвращающихся отъ туда съ добычею въ запорожские земли“⁵⁾.

Здавалося б, що при таких виразних документальних даних в цій справі, всякі міркування про яку б то не було участь або вплив Коша на Коліївщину повинні були б відпасти, занадто вже категоричні що до цього заяви й кошового атамана й тих запорозьких козаків, що гайдамакували в Польщі.

Але хоч як переконуючими здаються на перший погляд ці заяви, ми поквапилися б, коли, базуючись лише на них самих, розв'язували б порушене питання. Річ у тім, що поруч із ними є відомості, до того ж не менш яскраві а ніж наведені вище, що характеризують відношення Коша до Коліївщини в зовсім иншому освітленні. Маємо на увазі два документи, присвячені цьому питанню, які звернули нашу увагу під час опису архіву канцелярії б. новоросійської губ. в дніпропетровській окр. архіві. Один із цих документів являє екстракт з допитів, знятих у елизаветській провінційній канцелярії з запорозьких козаків у кількості 32 душ, що почасті лише збиралися йти гайдамакувати до Польщі. Екстракт цей за вимогою згаданого губернатора Воейкова⁶⁾ було надіслано йому в супроводі бригадира Черткова 25 серпня 1768 р. Ось повний заголовок його: „Екстракт выписанной изъ допросовъ содержащихся въ крепости святыя Елисаветы приличившихся в Полше на разбое и пойманных в Елисаветградской правинции в намерении итить в Полшу на грабительство запорожскихъ казаковъ“⁷⁾.

Другий документ—це так звана „записка рѣчамъ посланого“. В ній є

¹⁾ *ibidem*, с. 26. ²⁾ Скальковский, Наезды гайдамак на Западную Украину (1733—1768), Одесса, 1845 р. с. 14. ³⁾ Дніпропетровський окр. архів: архів канцелярії б. новоросійської губ., зв'язка № 139, справа № 12348, л. 146 звор.; порівн. також л. 162. ⁴⁾ *ibid.* л. л. 140, 148, 149 та инші; ⁵⁾ *ibid.* зв'язка № 139, справа № 12298, л. 39; порівн. також його ж ордер на ім'я полковника Ф Чорби—*ibid.* л. 403; ⁶⁾ *Ibid.* „Ордер Ф. М. Воейкова на имя Черткова, от 19 июля 1768 г.“ Зв'язка № 139, справа № 12298, л. 361. ⁷⁾ *Ibid.* л. л. 140—144.

свідчення що знято було полковником дніпровського Пікінерського полку ¹⁾. М. Одобашем з відрядженого ним до Запорозької Січі пікінера, який мав розвідати там про настрої та „поведення“ Коша. Будучи таємною записка ця написана дуже обережно: в ній а ні Січ, ані кошовий отаман, а ні розвідчик не названо власними іменами, але першу названо „главним их (ц. то запорожців) местом“, другого—„главным начальником“ або ж „первоначальником“, а самого розвідчика—„бывшим запорожцем“ або просто „посланой“. Яко додаток ця „записка“ надіслана була полковником Одобашем Воєйкову разом з відношенням від 21 червня 1768 року ²⁾.

Загалом кажучи, обидва ці документи цілком змальовують справжній настрій та відношення запорозької військової старшини з товариством до Коліївщини. Насамперед що звертає на себе увагу в них—це виразне їх свідчення на загальне співчуття Запоріжжя гайдамацькому рухові в Польщі, співчуття, завдяки якому запорозькі козаки відбували свої походи до неї відкрито й вільно. Не лише з степу, але й з самої Січі, удень, на очах у всіх вони одверто виходили цілими натовпами до Польщі, дістаючи підтримку своїм намірам в порадах та добрих побажаннях та знаходячи собі по дорозі привітне вітання та матеріальну допомогу.

З низки подібних свідчень запорозьких козаків наведемо найвиразніші з них. Так ватажок гайдамацького загону в 17 душ, Василь Потегайло, козак Незамаєвського куреня, на судовому допиті свідчив, що

„свой выход с товарищами он учинил изъ Сечи днем явно ³⁾ и будучи в пути, шел чрезъ зимовники запорожских казаковъ Пашковского куреня Парьхома Пашковского, да Минского куреня казака, прозываемого Самбика, Щербиновского куреня прозываемого казака Подъпианого, которым онъ объявил, что идетъ в Польшу, и они ему с товарищи давали на дорогу хлѣбъ и в своих зимовниках кормили ⁴⁾“

Подібно ж свідчить на допиті козак каниболоцького куреня, Олекса Жмур, що заявляє...

„минувшего июня (1768 г.), в средних числахъ Каниболоцкого куреня Кухарь. . . . объявил ему, для чего де онъ, Жмур, будучи молодой человекъ, не идет в Польшу на добычъ, тогда — де надобно итить, когда свобода есть и никто не удерживаетъ; ибо де того ж Каниболоцкого куреня стариной казакъ Левко, проываемой старый, с протчими казакими в Польшу на добычъ пошел; и когда онъ, Жмур с объявленным ватажкомъ Потегайло и ево сообщниками имель чрезъ вышеписанные запорожские зимовники и з Сечи днем проход, то оныхъ зимовниковъ и хозяева всем имъ итить в Польшу советовали, да и сами они чрезъ короткое время итить туда намерены были“ ⁵⁾.

А запорозький козак Щербинівського куреня, Влас Прутко на допиті посвідчив, що...

„когда он в злодейское общество пристал, то во время следования их, неподалеку от Сечи встретил ево с товарищи едущей из зимовника Кошевого атамана, состоящего на речке Саксагани, прикащикъ ево Кошевого... (который) спросил, куда они идутъ, на то все объявили, что в Польшу на добычъ, и оной прикащикъ сказалъ, чтобъ им в томъ Бог помогалъ“ ⁶⁾.

Не наводимо свідчень інших козаків, які по суті подібні до наведених, ц то подібні ті заяви про одвертий виход з Січі, про вільний перехід по „сечевим местам“ про матеріальну підтримку та гостинне приймання їх в запорозьких зимовниках, то-що.

Отже, як бачимо, повстанський рух в Польській Україні, відомий в історії під назвою Коліївщини, знаходив загальне співчуття всього Запорозького Товариства на чолі з військовою старшиною.

Але запорозька старшина не самим лише співчуттям реагувала на повстання в Польщі українського посольства. Поруч цього так би мовити пасивного впливу на нього, було з боку її й інше, активніше сприяння йому, хоч і таємне. Справа ось в чому.

¹⁾ Дніпровський пікінерський полк розташований був в м. Кобеляках б. полтавської губ.
²⁾ Архів канцелярії новоросійської губ., звязка № 139 справа № 12298, л. 100. ³⁾ Курськ наш. ⁴⁾ Ibid. л. 142 звор. ⁵⁾ Ibid. Курсиви наш. ⁶⁾ Ibid. л. 144.

В своїх свідченнях на допиті всі майже козаки, виправдуючись, в своєму гайдамацтві в Польщі, посилаються на те що „нынє де итить в Полшу на грабительство волно“¹⁾, що „к тому позволение есть“²⁾ що „слух по всему Запорожью произошел, якобы на то грабительство итить дозволено“³⁾.

Якими б на перший погляд не здавалися сумнівними всі ці свідчення козаків, все ж вони ні в якому разі не були їх особистими вигадками, але будувалися на безперечнім факті замаскованої допомоги з боку військової старшини вільному виходу своїх козаків до Польщі. В цьому відношенні особливо характерними є свідчення вже згаданого нами ватажка, Василя Потегайли. За його словами, один з старшин, імення й прізвища якого він не пам'ятає хоч знає що з Мінського куреня

„под пушкарной между разговорами объявлял ему, Потегайле, что запорожское войско многими партиями идет в Полшу, но запорожская старшина тех идущих в Полшу казаков не удерживает и к недопущению итить в Полшу команды не посылает“⁴⁾.

Подібно ж свідчив на допиті і інший гайдамака, козак Каниболоцького куреня, Роман Винник—„многие запорожские казаки, казав він, в Полшу пошли, а запрещения и удержки им ни от кого не было“⁵⁾.

Отже військова старшина а ні забороняла, а ні застерігала чи затримувала, а ні, нарешті, не виряжала військові команди що мали б вишуквати гайдамацькі загони, які йшли до Польської України. Який же висновок з такого ставлення старшини могли зробити гайдамаки? Природний, логічний висновок це той, що значить старшина нічого не мала проти виходу їх до Польщі, себ то говорячи инакше—таємно, мовчазно погоджувалась та дозволяла цей вихід.

Не дивно після цього коли при такому сприятливому відношенні військової старшини до гайдамаків, по всьому Запоріжжю поширилася та вперто трималася чутка про те що „в Полшу (йти) козакам дозволение есть“. Це був відгук, луна, що відбивали в собі справжній настрої та відношення Коша до гайдамацького руху в Польській Україні та що послужили міцним імпульсом в справі масового та одвертого виходу туди запорозьких козаків.

Але ця чутка мала і реальніші підвалини, не лише замасковане сприяння з боку військової старшини гайдамакуванню в Польщі своїх козаків. Ми маємо на увазі тут безпосередні, хоч і конфідичійно давані дозволи на це гайдамакування з боку кошового атамана. Цей, здавалось би дивний та до того дуже ризикований що до відповідальности вчинок кошового має все ж таки підтвердження в наших документах. Особливо цікавими в цьому відношенні свідчення козака Корсунського куреня, Павла Головка. Розповівши на допиті про те що ще літом 1768 року, будучи в Січи, він довідався про масовий вихід козаків на гайдамакування до Польщі, Головка після того продовжував

„а от запорожских казаков (Д)жереловского куреня Ивана Сопы и Грицка Гугнивого он слышал, яко запорожской пушкар (кой и ныне темже чиномъ в Сечи находится) ехал изъ своего зимовника и встрет идущих в Полшу семдесятъ человек запорожских казаков, о которых, прибывши в Сечь, объявлял Кошевому атаману, и на то его объявление оной атаманъ ответствовал, что пусть идут, онъ их удержатъ не можетъ, и потому разсудил и онъ, Головка, что, конечно, в Полшу казакамъ (идти) дозволение есть“⁶⁾.

Як це чистосердечно свідчення козака Головка не в'яється з офіційними запевненнями Кальнишевського про те що гайдамацькі загони які діяли під час Коліївщини в Польщі не належать до запорозького війська та що він на вихід своїх козаків до Польщі „воли не давал“.

¹⁾ Свідчення козака Тимофія Лайка; Ibid. л. 142. ²⁾ Свідчення козака Павла Головка, Ibid. л. 143. звор. ³⁾ Свідчення козака Корнія Карпенка Ibid. л. 143, звор. ⁴⁾ „Екстракт“..., Ibid. л. 142 звор. ⁵⁾ Ibid. л. 143 звор. Порівн. також свідчення козаків Івана Кислиці та Івана і Пала Косенок, л. 140. ⁶⁾ Ibid. л. 143, звор. курсив наш.

— Але по за наведеним маємо й інші, подібні ж, але ще докладніші свідчення. Є це свідчення розвідчика, післаного як вже було зазначено полковником Одобашем до Січі з завданням дістати інформації „о тамошних поведєнях“¹⁾. В них ми вже знаходимо не лише вказівки на випадки дозволу козацькій бідноті з боку кошового отамана йти до Польщі, але наведено й мотив, яким він керувався в цьому випадкові. Щоб краще охарактеризувати настрої та військову ажитацію в Січі в часи Коліївщини, наведемо уривок з цього цікавого документа в повнішому вигляді, а ніж того вимагає справа.

Відзначивши в своєму свідченні помічене їм, післанцем, в Січі яесь то військово готування, що

„казаки во всякой военной зброи и добрими лошадами исправляются и готовыми как бы куда ко употреблению находяца, и лучшим из них тою воинскою исправностию никуда отлучаца не велено и отпусков имъ никуда не даеца“, розвідчик далі оповідає, „а беднякам и гологъ под рукою от самого главного позволение дано при нонъшнем случае в Польской Украинѣ себя добычею поправит, куда де (чему и самъ онъ посланой самовидецъ былъ) идуть со всех сторонъ степи, и хотя де между прочими бывшими у главного с нимъ посланымъ разговорами и слышалъ от самого ево, што онъ их удержат не может и в том не давал, однак де ему многие говорили, што точно самимъ имъ випущено нѣкоторым из нихъ слово, што теперъ время мает себя поправитъ“²⁾.

Порівнюючи наведені „рѣчи посиланого“ з свідченнями козака Головка, ледве чи можно мати сумнів в правдивости переданих розвідчику відомостей відносно того, що кошовий отаман справді дозволяв козацькій бідноті йти гайдамакувати до Польщі, але робив він це приватно, так би мовити в конфіденціальний спосіб. Щож до заяви його про те що гайдамакувати він нікому „вогъ не давал“, то це, треба думати, було звичайним та цілком зрозумілим з його боку кроком; цим він, при наявности факта гайдамакування запорозьких козаків в Польщі, як відповідальна за тих козаків особа, хотів до певної міри реабілітувати себе в своїй непричетности до руху в очах російського уряду, який, як відомо, загрожував Кошу суворою відповідальністю за допомогу гайдамакам. Ось чому, аби застерегти себе від можливих неприемностей, кошовий радив в прощальній розмові розвідникові не передавати всього того, що було висловлено в товариській бесіді, а також мовчати про те, що чув розвідчик серед товариства пам'ятаючи, що він колись був їх товаришем.

„При отезде посланого, потчуя его у себя водкой, оповідає „записка“, (Кошевой) советовал (разведчику), штоб не все, што иногда говорено между ими рассказывал, память (у)я, што онъ когдась бывалъ их товаришь, да и между товариством де иногда, ежели што слыхалъ, молчал бы“³⁾.

Інша річ що примушувало з боку кошового давати такий ризикований для нього дозвіл?

В „Записке рѣчам посиланого“ питання це трактується в той спосіб, що Кошовий отаман керувався в цьому випадку бажанням дати змогу козацькій бідноті поліпшити свій матеріальний стан здобиччю в Польській Україні. Навряд чи доводиться мати сумнів у цьому, здавалось би малоімовірному поведінку з боку кошового. Річ у тім, що в наслідок невеликих коштів, що їх відпускав російський уряд на утримання запорозького війська, так звана військова чернь або сирома дуже бідувала і на цьому ґрунті серед неї виникали постійні скарги а часом і заколоти. Як раз свідком одного з таких заколотів був і розвідчик. За його словами під час перебування його в Січі він помітив хвилювання посеред черні, яка, скаржучись на своє нещасливе життя, нарікала на свого кошового за те,

¹⁾ Секретний рапорт полковника Н. Одобаша на имя киевского г.-губернатора Воейкова. Архив канцелярии б. новоросійської губ. звязка № 139, справа № 12298, л. 99.
²⁾ „Записка рѣчам посиланого“; *ibid.* справа № 12298, л. 100. ³⁾ *Ibidem.*

що останній, жиючи довгий час в столиці не здобув поліпшення її матеріального добробуту.]

„Как де мог приметить он, посланой, уних (се б-то в Січі) есть некиесь безпокояства и замешательства, зазначено з цього приводу в „Записці“, „что чернь с неудовольствием (говорит) о своем житье и роцет на своего Первоначалника, што он столько времени их добром жилъ на столице и никакого добра имъ не вижилъ“¹⁾.

[Можливо що під впливом хвилювань та нарікань на своє нужденне життя серед козацької бідноти кошовий і був примушений тримати кращих козаків „во всякой военной зброи“ цеб-то напоготові на випадок активного виступу її. Немає тому нічого неімовірного що з метою заспокоєння схвилюваної черні кошовий і вирішив дати їй волю в розумінні вільного виходу її до Польщі на „добыч“.

Все це звичайно так. Але за цим мотивом вбачаємо ми й іншу, серйознішу причину цього вчинку кошового отамана Кальнишевського. Це заховане бажання його допомогти повстанському рухові українського посольства проти польської шляхти. Рух цей, викликаний низкою важких соціальних та релігійних утисків українського селянства в Польській Україні мав як відомо характер класової боротьби пригнічених з гнобителями. Як такий він не міг не викликати живого відгуку в Кальнишевському, що так чутливо ставився до всього що торкалося соціального становища близького йому за його походженням, селянства. Найкращою ілюстрацією в цьому відношенні може служити його розмова з розвідчиком з приводу сучасного їм становища селян на Лівобережжі. Обговорюючи зміни в соціальному житті їх він одверто висловив свій жаль з приводу цих змін та з тривожним почуттям висловлював побоювання що до наміченого на його думку закріпачення селян.]

„Как знакомца (бывшего запорожца), говорится в „Записке“, (Кальнишевский) спрашивал (разведчика) о состоянии нонѣ Малороссии, и к чему де ее и вас доводят“ питав він“, причем де сожалел, што Украина утратила свою старину, и разсуждая о переменах во оной, выговорил, скоро де ее и вас закрепостят да што де то и у нас будет“²⁾.

[Отже саме лише передчуття неминучого закріпачення селян на Лівобережжі яке (закріпачення) загрожувало на думку Кальнишевського і самому Запоріжжю, викликало у нього одвертий протест та осудження; тим болючіше безумовно мусів відчувати в своїй душі участь уже закріпаченого „малороссійского посполитого народа“ в Польській Україні. Тому повстанчий рух, що виник серед того селянства викликає в нього енергійний відгук не в розумінні лише пасивного співчуття, але й активної допомоги. Ми хочемо сказати, що не перешкоджаючи, та навіть дозволяючи козацькій бідноті йти гайдамакувати до Польщі, Кальнишевський поруч із зазначеним у „Записці“ мотивом мав також намір цим активно допомогти українському посольству в його боротьбі з польською шляхтою за свої громадянські права та релігійну волю.

Отже співчуття, допомога, нарешті навіть конфеденційні дозволи кошового запорозьким козакам йти гайдамакувати до Польщі — такими рисами можна схарактеризувати відношення Запорозького Коша до повстанського руху в Польській Україні, відомого під назвою Коліївщини. Зайвим були всі запевнення запорозької старшини про непричетність до цього руху. Російський уряд не вірив їм і мав на те підстави: численні

1) Ibid. л. 100. 2) Ibidem. Про які зміни на Лівобережжі мав розмову Кальнишевський з розвідником у „Записці“ не з'ясовано. Але судячи по розвитку розмови, також беручи до уваги що говорив він про загрозу закріпачення селян на Лівобережжі в найближчих часах, поміж ними, здається нам, ішла мова про зміни, що сталися в соціальному становищі селян після відомого урядового наказу 1763 року, за яким селяни позбавлені юридичного права вільно переходити з одного місця на інше. Указ цей був першим кроком з боку уряду до повного закріпачення посполітих селян на Лівобережжі, що сталося як відомо року 1783. Див. докладніше про це в праці А. М. Лазаревського „Малороссійские посполитые крестьяне (1648—1783)“ Київ, 1908 р. сс. 69—86.

загони запорозьких козаків, що діяли на чолі з Максимом Залізником в Польській Україні і таємні розвідки в самій Січі, що вивляли справжнє відношення військової старшини до повстанського руху в ній, розкривали увесь фальш цих запевнень. Ось чому між иншим серед „опросных пунктов“ при переведенні слідства над „пойманными в Польше на разбоях запорожцами“ і виставлені були російським урядом спеціальні питання про те „с ведома(ли) кошового атамана и войсковой старшины отлучились они в Польшу“¹⁾. Що ж до вирядження з боку кошового атамана військових команд аби затримувати гайдамацькі загони під час Коліївщини, про що згадує Воейков у своєму ордері на ім'я бригадира Черткова з 31 липня 1768 то вони — ці вирядження, безумовно були вимушеними, оскільки виряджалися, як свідчить сам Воейков „в силу его ордеров“²⁾.

¹⁾ „Пункты, по которым допрашивают пойманных в Полше на разбоях Запорожцев“. Архів канцелярії б. новоросійської губ., звязка № 139, справа № 12348, л. 52. Порівн. також ордер Воейкова з 19 липня 1768 р. на ім'я Черткова, *ibid.* № 12298, л. 361.

²⁾ *Ibid.* звязка № 139, справа № 12298, л. 39.

Неприємний документ 1792 року.

У липні 1904 року Редакція „Кіевской Старини“ одіслала до цензури у коректурних гранках статтю прот. Петра Орловського — „Звѣрская расправа игумена Лебединскаго Монастыря съ монахиною“, призначену для № 7 -8 того-ж року часопису на 105—107 сторінках (том 85.— іюнь 1904). Але стаття ця до редакції не повернулася, а залишилася при справах Цензора з короткою резолюцією рукою цензора А. А. Сидорова „Запретить статью протоіерея Орловского“, але без всяких мотивів, і в часопису її таким чином не надруковано.

Як тепер виявляється, при статті прот. Орловського мається лист (друкований на машинці) митрополита київського і галицького від 27 липня 1904 р. № 3641, писаний на друкованому бланку „В. И. И.“, — який і був мотивом заборони цієї неприємної статті¹⁾:

„Ваше Высокородіе, Милостивый Государь, Алексѣй Алексѣевич (з боку приписки: Его Высокородію Господину Кіевскому Отдѣльному Цензору А. А. Сидорову). Возвращая при семъ статью „Звѣрская расправа Игумена Лебединскаго Монастыря съ монахиной“, присланную при отношеніи Вашего Высокородія отъ 20 Іюля за № 480, имѣю честь увѣдомить Васъ, Милостивый Государь, что я находилъ-бы лучшимъ, если-бы статья эта не была напечатана. Призывая на Васъ благословеніе Божіе, съ истиннымъ почтеніемъ и совершенной преданностью имѣю честь быть Вашего Высокородія покорнѣйшимъ слугою Ф л а в і а н ъ М и т р о п о л и т ъ К і е в с к і й и Г а л и ц к і й (підкреслені слова писані власноручно Митрополитом чорним атраментом)“.

Стаття прот. Петра Орловського друкована на 3 сторінках з заголовком: „Документы, извѣстія и замѣтки“, з написом зверху рукою — „Кіевская Старина“ № 7—8 за 1904 г., а знизу: „Типогр. Акц. Общ. Н. Т. Корчака-Новидкого“, — такого змісту:

Звѣрская расправа игумена Лебединскаго монастыря съ монахиною. Монахиня Лебединскаго Николаевскаго монастыря²⁾ подала въ Духовную Греко-Оріентальную Брацлавскую и Житомирскую Консисторію слѣдующую жалобу:³⁾ „Всенижайше и всепокорнѣйше прошу Духовной Консисторіи и присутствующихъ высокопочтенныхъ персонъ и председателей заслушать мое плачевное и жалостное прошеніе, въ коемъ прошеніи представляю невинность мою и обиду, которую обиду я имѣю отъ превелебнаго господина отца Даніила, игумена монастыря Свято-Георгіевскаго Лебединскаго⁴⁾. Я, монахиня Антонія монастыря дѣвичого Свято-Николаевскаго Лебединскаго, будучи я въ Лебединѣ въ нужной потребѣ моей и идучи возвратно до монастыря своего, стрѣтила на дорогѣ повозкою ихавъ отецъ игуменъ съ погонщикомъ, и я ему поклонилась, какъ долгъ велить; и сего не могу знать, за що отецъ игуменъ велѣлъ

¹⁾ Київ. Істор. Архів імені В. Б. Антоновича, Справа № 9 (Часть 2) 1903—1905 р. (Цензурный Фонд), стор. 97—100. ²⁾ Монастырь этотъ существуетъ и нынѣ, находится въ 7 верстахъ отъ г. Лебедина, Чигиринск. уѣзда. ³⁾ Жалоба эта (въ оригиналѣ) хранится у меня. ⁴⁾ Монастырь этотъ находился въ с. Лебединѣ, упраздненъ въ 1845 г.

мене бити погонщику, и погонщикъ вдарилъ мене тричи гарапникомъ, а я стала говорити: „Бога ради, защо ты мене бієшь?“ А отецъ игумень, схопившись съ повозки, взявъ въ погонщика гарапникъ, и началъ самъ мене бити. Я, видячи тое, же онъ разъярился и бієть нещадно, начала утикаты, а онъ, бѣжучи за мною, сталъ кричати на погонщика: „Лови, лови, с... с..., выдишь, что не могу поймати“. И поймавши, началъ мене убивати, сколько сила его могла, біючи по щокахъ и по голови, и намѣтку новую на мнѣ порвалъ, біючи мене нещадно, а потом ударилъ мене о землю, біючи мене ногами, и убивши мене, съ тымъ уѣхаль; бо я уже не чувствовала ничего, жива-ли я, алы нѣ,—а мало нѣчто опамятовавшись, не могла смыслити, на якомъ я мѣстѣ, и помалу въ силу смыслила, куда иду и зачѣмъ и хто мене бивъ. И пришедши до монастыря, я объявила госпожѣ игуменни и сестрамъ, и всѣ видѣли, какъ отецъ игумень мене збывъ тираньско. Но тое все отецъ игумень симъ средством здѣлалъ¹⁾: въ нашемъ монастырѣ есть монахиня именемъ Елисаветъ, которая имѣетъ дѣвку, и та Елисаветъ часто бываетъ въ отца игумена, также и дѣвка ея завсегда тамъ; и то уже съ того люди многіи смѣются, и говорятъ люди на ныхъ не хорошо. И я чула отъ людей тіе слова, яко бы игумень хоче дати имъ обоимъ, матери и дочцѣ, хату въ Лебедынѣ,—и я сказала другой монахинѣ, мовячи: „если Елисаветъ келіи ненадобно, можетъ намъ которой продати, бо она хоче ити въ тую хату, що ей дастъ отецъ игумень въ Лебедынѣ“. И она тое послышавши, зъ дѣвкою обидвѣ стали на мене сваритися и злобствовать; хвалячися, Елисавета мовила: „будешъ ты памятати: якъ пѣду до отца игумена, то ты отъ нагаивъ не встанешъ!“ И дѣвка говорила тіе слова: можна намъ не только ходити до отца игумена, но и жити будемъ тамъ. Хто намъ забронитъ? Можно намъ“, мовячи—„хочъ к..., та не дурно, хочъ к..., та знаю защо“. И съ тымъ она дѣвка пошла до отца игумена ліону бити, и она въ понедѣлокъ тамъ була и мене прискаржила и наговорила отцу игумену; а игумень въ виторникъ побывъ нещадно и тираньско; нещадно бивъ, аки тиранъ и аки разбойникъ на пути; тѣло мое терзалъ, аки лютий звѣрь.—Того ради со слезами прошу праводавцъ принять въ разсмотрѣніе ихъ правого суда мою жалобу; въ томъ повергаю себѣ къ ногамъ вашимъ, правители всего консистора, зрители Закона Божого и хранители правды Его; слезно молю и дѣлаю стопы ваши. Монахиня Антонія²⁾.

Однимъ изъ послѣдствій этой жалобы было отчисленіе Николаевскаго Лебединскаго женскаго монастыря изъ подвѣдомства Георгіевскаго Лебединскаго монастыря,—о чемъ в рапортѣ игуменни Таисіи, посланномъ въ духовную Греко-Оріентальную Брацлавскую и Житомирскую Консисторію, пишется такъ: „минувшаго іюля 6 числа 1792 г. въ насъ изъ Духовной Консисторіи получено и въ слухъ всѣхъ прочитано увѣдомленіе, что монастырь нашъ уволенъ съ подвѣдомства Свято-Георгіевскаго Лебединскаго монастыря,—о чемъ рапортуемъ изъ монастыря дѣвичего Свято-Николаевскаго Лебединскаго, 1792 г. Игуменія Таисія съ сестрами.

Прот. Петръ Орловскій.

1) Г. е. по слѣдующему поводу.

До історії „Малоросійських Пѣсенъ“ М. А. Максимовича.

В цінній статті Ф. Савченка „Перший збірник українських пісень Максимовича“ („Україна“, 1927 кн. 6), зазначено етнографічні інтереси російських літературних кол першої чвертини ХІХ століття, які викликали появу збірника Максимовича 1827 року. В цій замітці я хотів би доповнити бібліографічними вказівками три питання, що стосуються до „Малоросійських пѣсенъ“.

1) Яка реально була та сума ідеологічних та наукових засновків, котру Максимович засвоїв як готовий ідейний зміст, що-до значіння народних пісень?

2) Чим був кількісно збірник Максимовича 1827 р., порівнюючи із запасом українських пісень, що їх надруковано до цього року?

3) Як зустріла тогочасна література збірник Максимовича?

Максимович посилається в „Малоросійських Пѣсняхъ“ на такі праці з словесної поезії:

1) *Бродзинскій*: „О народныхъ пѣсняхъ Словянъ“ (Изъ письма къ редактору „Варшавскаго Журнала“) „Вѣстникъ Европы“ 1826 г., ч. 149 (липень—серпень), 42—55¹⁾.

2) „Простонародныя пѣсни нынѣшнихъ грековъ, съ подлинникомъ изданья и переведенныя въ стихахъ, съ прибавленіемъ введенія, сравненія ихъ съ простонародными пѣснями русскими и примѣчаній *Н. Гнѣдичемъ*“. СПб. 1825.

3) *Цертелевъ*: „О народныхъ стихотвореніяхъ“ (Письмо къ г-ну Максимовичу). „Вѣстникъ Европы“, 1827 г., ч. 154, № 12, 270—277

4) *Глаголевъ*: „О характерахъ русскихъ народныхъ пѣсенъ“. „Труды Общества Любителей Россійской Словесности при И. Московскомъ Университетѣ 1818 г. ч. XI, 33—51²⁾“.

5) *Ал. Павловскій*: „Грамматика малоросійскаго нарѣчія, или грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ малоросійское нарѣчіе отъ чисто російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями“, 1818.

А. Н. Пипін обмежує цими працями наукову літературу, що мала вплив на вироблення поглядів Максимовича, яко видавця „Малоросійськихъ Пѣсенъ“. Та крім них, були ще й інші праці, присвячені питанням усної і зокрема української поезії, які Максимович міг знати, бо обсяг

¹⁾ Бродзинському присвятив свою велику монографію *К. І. Арабажин*: „Казимиръ Бродзинскій и его литературная дѣятельность (1791 - 1835) Киевъ 1891.“ Автор бачить у Бродзинського легковажно-зневажливе ставлення до народної поезії (с. 342) і навіть уміщення перекладу з його статті в „Вѣстнику Европы“ такого переконаного класика, яким був проф. М. Т. Каченовскій, вважає за показовий аргумент для негативної оцінки ставлення Бродзинського до словесної творчості. Проте із зазначеної статті такого висновку зробити абсолютно неможливо. Інакше висвітлює ставлення Бродзинського до усної поезії Спасович („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ 1865, с. 458), кажучи, що ранні польські романтики в своїх поглядах до народної поезії мали в особі Бродзинського попередника та „вожатого“. Чим був Бродзинскій з цього боку в очах сучасників, показує той факт, що Франц Челяковскій присвятив йому другу частину збірника „Slowanské narodné písně“, поставивши його поруч із Ганкою та Вуком Караджичем, що їм присвячені перша й третя частини. ²⁾ Глаголев Андрій Гаврилович, автор „Умозрительныхъ и опытныхъ основаній словесности“, 1834 (ум. 1844). Максимович згадує про Глаголева в „Письмахъ о Киевѣ“ сс. 81—82, як про одного з трьох професорів Московського університету, котрий за 15-тирічний термін перебування Максимовича в цій ун-ті, дійшов „весьма трудно-достижимой“ наукової степені доктора.

тодішньої літератури був невеличкий. Та коли навіть припустити, що він не знав їх, то й тоді їх варто вмістити в науково-літературну історію його збірника, бо вони утворюють глибшу історичну перспективу.

Не спиняючися на аналізі змісту цих праць, я витягаю з них основні тези, potwierdжені відповідними цитатами:

1) За усною поезією взагалі і зокрема за українською визнається науково-історичне значіння:

Глаголевъ, „О характерахъ русскихъ народныхъ пѣсень“:

„Народные пѣсни должны быть столько для насъ драгоценны, сколько для археолога древніе памятники: ибо изъ нихъ узнаемъ мы духъ своихъ предковъ, ихъ нравы, понятія и чувства“.

„Двѣ народныя пѣсни словянъ Чермной Руси“ из „Dziennik Wilensky“ з листом до редактора останнього із Сеняви („Вѣстникъ Европы“ 1818 г., ч. 102, сс. 47—53¹⁾:

„Весьма полезно было бы ревностно заняться собираніемъ простонародныхъ басней, сказокъ, предразсудковъ, волшебствъ, заговариваній, гаданій, пѣсень, описывать разные обряды: свадебные, похоронные, словомъ, отыскивать всѣ оныя памятники стариннаго невѣдомаго намъ просвѣщенія, оныя начатки младенческой мудрости и вмѣсте заблужденій нашего рода, оное драгоценное наслѣдство, отъ непамятныхъ минувшихъ вѣковъ прадѣдами правнукамъ, а сими послѣдними намъ передаваемое...“ Таке збирання: „озарило бы свѣтомъ и политическіе происшествія, и обряды религіи и божества языческіе, бывшіе въ почтеніи до Христіанства... оправдало бы нынѣ въ ученомъ свѣтѣ рапространяющіяся догадки, что младенческая колыбель словянскаго нашего рода находится при Гангесѣ“.

М. „Остатки Словянскаго баснословія въ Бѣлоруссіи“ („Вѣстникъ Европы“, 1818 г., ч. 102, с. 111):

„Описаніе мѣстныхъ обычаевъ и простонародныхъ обрядовъ нашего отечества, смѣло скажемъ, было бы чрезвычайно полезно для любителя достовѣрной исторіи отечественной, и не менѣе того занимательно для всѣхъ читателей. Одна Малороссія представила бы необозримое поле для опытнаго наблюдателя, который, по нашему мнѣнію, можетъ надѣяться на признательность публики, доставивъ ей пріятное занятіе“.

Н. А. Цертелевъ, „Объ изданіи старинныхъ русскихъ стихотвореній“ („Вѣстникъ Европы“, 1820 ч. 110, сс. 316—319²⁾):

„Младенчество словесности всѣхъ народовъ заключается обыкновенно въ сказкахъ, пѣсняхъ и пословицахъ. Сии преданія, кажущіяся многимъ ничтожными, бывають иногда столько же полезны, сколько и любопытны... Трудюлюбивый филологъ находитъ въ нихъ потерянные корни употребляемыхъ словъ, и наоборотъ, производные, неизвѣстные въ общемъ употребленіи. Во всѣхъ государствахъ просвѣщенные любители отечественнаго слова съ большимъ стараніемъ собирали народныя преданія“.

М. Т. Каченовскій, „О сербскихъ народныхъ пѣсняхъ“ („Вѣстникъ Европы“, 1820 г., № 14, июль):

„Кто хочетъ узнать короче нравы, обычаи и почти все, что составляетъ національность или отличительные признаки цѣлаго народа, тотъ внимательно читай или слушай его пѣсни, которыя переходятъ изъ устъ въ уста, передаются отъ предковъ къ потомкамъ вмѣстѣ съ голосами сохраняются отъ ѣдкости времени, повторяясь въ массе народа“.

Пл. Лукашевичъ, „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ малороссіянъ на праздники Рождества Христова и въ Новый годъ“ [Дата: „1826 г. 4 апр. Нѣжинъ“] („Сѣверный Архивъ“, 1826 г., ч. 20, сс. 386—393):

„У малороссіянъ праздники Рождества Христова и Новаго года примѣчательны по многимъ древнимъ обычаямъ и увеселеніямъ, въ народѣ сохранившимся, и безъ сомнѣнія, заслуживающимъ вниманія всякаго просвѣщеннаго наблюдателя отечественнаго“³⁾.

Д. И. Зубрицкій, „О простонародныхъ пѣсняхъ“ („Вѣстникъ Европы“, 1827 г., ч. 154, № 11, сс. 191—201):

„Кому извѣстно, какъ много служитъ изданіе въ свѣтѣ простонародныхъ пѣсень, повѣрій, обычаевъ сказокъ, пословиць, даже самыхъ предразсудковъ, къ открытію какой-

¹⁾ Не зазначено в „Литературѣ украинскаго фольклора“ Гринченка. ²⁾ Не зазначено в статті *М. Мочульського* „Кн. М. А. Цертелев. Біографічно-літературний нарис“. „Україна“ 1917 р., кн. 3—4, сс. 41—76. ³⁾ Між иншим, Лукашевич згадує про боротьбу адміністрації, або, як він висловлюється, — „правительства“ з народніми звичаями та обрядами, яка провадилася ще на початку ХХ ст.

нибудь истины исторической, какая признательность была наградою предприятиямъ сего рода, тотъ подобнаго труда не сочтетъ ни тщетнымъ, ни презрительнымъ“.

2) Українські пісні се виявлення духа нації і пробуджують національно-романтичні почування:

И. Г. Кулжинскій, „Нѣкоторыя замѣчанія касательно исторіи и характера малоросійской поэзіи“. [Дата: „Черниговъ, 1824]. („Украинскій Журналъ“, 1825 г., ч. V):

„Можетъ быть, самый Боянъ имѣетъ теперь своихъ потомковъ между нами въ окрестностяхъ Лѣва, Любеча или Чернигова. Можетъ быть, сія малоросійская фізіономія, которую въ моихъ прогулкахъ я часто встрѣчаю—съ маленькими усами, съ подбритой головою и черными глазами, исполненными огня и чувства—есть отпечатокъ тѣхъ пиитическихъ лицъ, которыя, съ арфами въ рукахъ, возсѣдали при столахъ Яснаго Русскаго Солнышка“.

Цертелевъ, „О народныхъ малоросійскихъ стихотвореніяхъ“ („Благонамѣренный“, 1825 г., ч. XXX, сс. 216—297):

(З приводу пісні „Ой, спав пугач на могилі“): „Читая оное, я вижу, кажется, суровыхъ воиновъ Днѣпра, дремлющихъ на курганѣ—на ближайшей высокой могилѣ спитъ вѣщій фолижъ—одинъ изъ казаковъ сторожитъ своихъ товарищей“. і т. д.

Його-ж—„О народн. стих.“ (див. вище).

„Малорусскія, равно и русскія народныя стихотворенія... передаютъ духъ своей нації“.

3) Усна поезія визнається за основу самобутнього розвитку національної літератури:

Автор листа з Сеняви—передмова до „Двухъ народныхъ пѣсень словянъ Черной Руси“ (див. вище):

„Если хотимъ въ изящной словесности быть не только подражателями, но и творцами, если хотимъ имѣть произведенія чисто-національныя, то сбережемъ оныя остатки древности, которымъ предстоитъ и отчасти болѣе угрожаетъ совершенная утрата. Сія остатки принадлежали нѣкогда огромному зданію, которое лежитъ нынѣ въ развалинахъ, но которое можетъ еще послужить камнемъ краеугольнымъ для священнаго храма національсти. Наклонимся же и подойдемъ подъ низкій сводъ хижины, тамъ обитаетъ маститая національность“.

Глаголевъ, ор. cit.:

„Надобно желать, чтобъ и стихотворцы обратили особенное вниманіе на сія родныя намъ творенія, особливо въ нынѣшнее время, когда русскіе начинаютъ любить русское“.

Цертелевъ. „Объ изд. стар. рус. стих.“ (див. вище):

„Опытный стихотворецъ часто заимствуетъ изъ нихъ смѣлыя и живыя изображенія, рѣзкія и точныя метафоры“.

Його-ж таки, „О нар. стихотв.“ (див. вище):

„Скажу смѣло, что тотъ, кто хочетъ быть хорошимъ отечественнымъ писателемъ и въ особенности отечественнымъ поэтомъ, кто хочетъ дать, если можно такъ выразиться, народный колоритъ своимъ произведеніямъ, тотъ не долженъ считать бездѣлкою отечественныя преданія и пѣсни“.

К. Бродзинскій, ор. cit.:

Словянамъ „еще открыты всѣ пути къ совершенству, если только творцы ихъ постигнутъ духъ поэзіи отечественной, незамыслованной, природной, не захотятъ, во что бы то ни стало, раг форсе, быть геніями по модѣ“.

Д. Р. К., „Письма на Кавказъ“ („Сынъ Отечества“, 1825 г., ч. 99, с. 314):

(З приводу перекладу сербських пісень, що його зробив А. Х. Востоков і що його надруковано в „Сѣверныхъ Цвѣтахъ“): „Нашимъ поэтамъ давно пора прийнятися за славянскую руду: они найдутъ тамъ гораздо болѣе пищи для ума и сердца, нежели во Французскихъ пѣсенкахъ“.

4. За усною поезією взагалі і зокрема за українською визнається естетичне значіння, подобається в ній її простота, невимудрованість, природність, оригінальність:

Яковъ Марковичъ, „Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ“, 1798 г.

В українських піснях „помѣщенныя прекрасныя подобія и картины природы, простое, но пылкое изъясненіе любви. И голоса ихъ всегда соотвѣтствуютъ мыслямъ... Наученная одною природою, пѣвица заставляеть и горевать съ собою природою“.

Глаголевъ, ор. cit.:

„Народная пѣсня есть простое изліяніе сердца... Сочинители сего рода стихотвореній руководствуются по большей части одною природою“.

Цертелев, „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ стихотвореній“, 1819 г.

Українські пісні — „счастливый отпечатокъ первыхъ временъ стихотворства — поэзіи безыскусственной, естественной. Вездѣ видна въ оныхъ природа... Въ пѣсняхъ малороссійскихъ все просто и благородно“.

Н. И. Гнѣдичъ, (див. вище) подає думку *Форієля* з його „Chants populaires de la grѣce moderne“, що

„недостаток искусства или это несовершенное употребление искусства... составляетъ главную прелесть“ народної поезії.

Кулжинскій, ор. сїт.:

„Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выражении и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы!“.

5. Слов'янська усна поезія визнається за рівну щодо артизму старій грецькій і зокрема українську пісню порівнюється до *Осіянових* пісень:

Бродзинскій (див. вище):

„Народъ славянскій... богатъ истинною поэзією, равно какъ древне-греческій. Тотъ же стиль піитическій, тѣ же вымыслы, тотъ же рассказъ удерживается и теперь, точно какъ было за нѣсколько столѣтій“.

Цертелев, „Опытъ“...:

З приводу думи про *Олексія Поповича*: „прекрасные *Оссіановы* описанія бури едва ли заключають в себѣ болѣе живости и вѣрности“.

Кулжинскій, ор. сїт.:

Описуючи спів бандуриста: „Вотъ картина, которая для любителей всего *Оссіановскаго* имѣетъ великія прелести“.

6. Українську пісню означається, як зворушливу, сумну, меланхолійну, млосну.

Марковичъ, ор. сїт.:

„Музыка въ устахъ ея (співачки) бываетъ живою картиною всѣхъ томныхъ движеній горющей души“.

Павловскій, „Грамматика“:

„Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда Малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись во множествѣ, и сидя на пригоркѣ, въ кружокъ, поють свои заунывные пѣсни?—Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самые трогательные тоны“.

Українські пісні „всегда почти томны“.

Цертелев, „Опытъ“:

В українських піснях „тихое уныніе, повсюду сопутствующее поэту“.

Бродзинскій, розглядаючи пісні, оповідає про меланхолію *Русинів* полудневих.

Зубрицький, зазначає, що пісні в *Галичині* відзначаються „меланхолическою томністю“...

7. Вагу збирання народніх пісень встановлюється по кликанням на приклад західньо-європейських та слов'янських літератур:

Бродзинскій посилається на той факт, що слов'янські народні пісні звернули на себе увагу *Гете*, „нынѣ въ преклонныхъ лѣтахъ освѣжающаго увядающее воображеніе оними цвѣтами поезії“, шей на зацікавлення *Форієля* до новогрецьких пісень; *Зубрицький* — на приклад німецьких учених.

Цертелев, „Славянскія пѣсни различныхъ нарѣчій“ („Сѣверный Архивъ“, 1824 г., ч. IX, сс. 103—112¹):

„Намъ Русскимъ, старшимъ потомкамъ славян, стыдно уступить въ любви къ народной славі сербамъ и богемцамъ, стыдно не заботиться о памятникѣхъ слова дѣдовъ нашихъ, и имѣя еще возможность передавати внукамъ и правнучкамъ своимъ духъ народної поезії, съ каждымъ днемъ болѣе и болѣе умирающей, совершенно не радѣть о томъ“.

¹) Цю статтю не зазначено у *М. Мочульського*: „Кн. М. А. Цертелев. Біографічно-літературний нарис“. „Україна“ 1917, кн. 3—4.

У передмові до „Малоросійських П'сенъ“ Максимович висловлює ті-ж самі думки про науково-історичне значіння народніх пісень, про те, що в пісні відбивається душа народу, про пісню, яко основу „істинно-русской“ поезії, про натуральність, простоту цієї пісні та про її характер. Порівняння цих думок із тим, що висловлювали попередники Максимовича, виразно виявляє, що ці попередники ідейно вповні підготували ґрунт для появи збірника.

Цілком инакше було його матеріяльне значіння.

Поява збірника Максимовича не була чимсь несподіваним, — уже перед тим досить послідовно друковано українські пісні у співаниках, хоч це друкування оберталося в колі одного й того самого матеріялу, випадково з'являлися вони і в часописах та альманахах.

Про співаники XVIII та початку XIX вв. не можна судити зі співаників кінця останнього, коли співаник стає виключно виданням для народу, сірою книгою „лубочного“ характеру, з яскравим малюнком на обкладинці, що аж очі дере, на кшталт видань Ситіна, Коновалова, Губанова та інших¹⁾. Старовинні співаники були розраховані для культурніших читачів і своїм зверхнім виглядом, і ціною, що становила де кілька карбованців. Це не маленькі копійчані книжечки, а томи, чи, принайменш, томики, часто оздоблені чудесними гравюрами на міді. Тому зрозуміло, що літературні кола знали їх. Про ці співаники, — хоч і не завжди похвально, бо часом вони перекручували тексти, — згадують проф. М. Т. Каченовський („Вѣстникъ Европы“ 1820 г., № 14, іюль), кн. Цертелев („Сѣверный Архивъ“, 1824 г., ч. IX), князь Шаліков („Дамскій журналъ“, 1827 г., кн. 20, № 22) тай сам Максимович у своїй передмові до „Малоросійських П'сенъ“.

М. Н. Сперанський нарахував з 1779 по 1827 р. 33 співаники, де надруковано 72 українські пісні²⁾. П. Рулін приєднав до них ще 4 пісенники, в яких налічив 17 пісень, що не ввійшли до переліку Сперанського³⁾. З свого боку доповню бібліографію співаників, що містили в собі українські пісні, — тим, що мені пощастило знайти в Ленінградській Публичній Бібліотеці, котрою М. Н. Сперанський для своєї праці не користувався⁴⁾.

1) Новѣйшій пѣсенникъ, собранный изъ лучшихъ нынѣ употребительныхъ всякаго рода пѣсенъ, какъ-то: нѣжныхъ простонародныхъ, веселыхъ, сатирическихъ, застольныхъ, военныхъ, темничныхъ, святочныхъ, свадебныхъ, малоросійскихъ, театральныхъ, пастушескихъ, съ присоединеніемъ арій изъ 1, 2, 3, 4 части Русалки. Издѣив. М. К. (цеб-то москов. купца) О. Ильина. М. Въ губ. тип. у А. Рѣшетникова. 1811 года. Під №№ 43, 47, 67, 100, 126, 138 та 163 — укр. пісні, що відповідають у „сводной росписи“ проф. Сперанського №№-ам: 36, 40, 50, 21, 17, 7 та 24.

2) Новый избранный пѣсенникъ или собраніе лучшихъ, новѣйшихъ и нынѣ употребительныхъ російскихъ пѣсенъ. СПб. Въ Медицинской тип. 1819 г. Під №№ 73, 78, 96, 98 укр. пісні із „Козака-стихотворца“ Шаховського.

3) Избранный новѣйшій пѣсенникъ, ч. II. М. 1820 г. Під № 57 пісня із 4 частини „Днѣпровской Русалки“: „Ой пйду я погуляю, На бандурцы поиграю“.

1) Про укр. „лубочні“ пісенники в „Кіевской Старинѣ“, 1905 г., іюнь, сс. 212 — 228.
2) „Малоруская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ“ („Этнографическое Обзорѣніе“, 1909 г., № 2—3). 3) „Українська пісня в старовинному російському співанику“, „Записки іст.-філ. відділу В. У. А. Н.“, кн. 4, 1924 р. 4) Оскільки мені вдалося виявити, із зазначених у переліку Сперанського співаників у Ленінградській Публичній Бібліотеці є такі №№: 6, 14, 16 у повторних виданнях 1817, 1818 та 1822 років; 17, 18, 19, 20, 21 у повторнім виданню 1820 р.; 22, 23, 25, 27, 33 у попередніх виданнях 1820, 1822 та 1825 років.

4) Новѣйшій избранний пѣсенникъ или собраніе лучшихъ, отборныхъ... пѣсенъ, служащихъ къ невинному увеселенію и препровожденію времени. Въ 2-хъ ч. М. 1821. Въ универс. тип. ч. I. Під № 91 пісня: „Іхав козак за Дунай“.

5) Новѣйшій избранний пѣсенникъ, заключающій въ себѣ собраніе лучшихъ, отборныхъ и новѣйшихъ всякого рода пѣсенъ... 2 части. М. Въ тип. И. Московскаго Театра. 1827 г.—У відділі „Пѣсни театральныя“ під № 8 — „Іхав козак за Дунай“, під № 9 — „Ну-те, готовьте пляски, забавы“, № 10 — „Якъ сказала матуся“, № 11 — „Пѣсня Прудіуса“, із зазначенням, що всі ці пісні з „Козака-стихотворца“, під № 59 — Ой пійду я погуляю, На бандурцы поиграю“ з 4 ч. „Днѣпровской Русалки“.

Доповнюю відомості про співаник № 25 „Перечня“ проф. Сперанського, котрий знає його лише з вказівки В. Н. Перетца¹⁾. Цей „Новѣйшій, полный и всеобщій пѣсенникъ, содержащій въ себѣ собраніе отборныхъ и всѣхъ доселѣ извѣстныхъ употребительныхъ и новѣйшихъ всякого рода пѣсенъ. Въ 4-хъ частяхъ С. П. Б. Въ тип. И. Театра. 1818 г. IV ч.“ містить у собі 30 українських текстів і цікавий з того погляду, що перед кожною укр. піснею в нім надруковано короткий зміст її або якісь інші відомості²⁾, та шей до того характеризується мелодію: „Ой посіявъ мужикъ да у полѣ ячмень“, — „голосъ огромный“; „Не ходи Грицу на ти вечерниці“ — „голосъ томной“; „Я тобі завѣтаю, галю моя“ — „голосъ нѣжный“; „Ой! живешь на горѣ, а я подѣ горою“ — „голосъ нѣжно-томной“; „На улицы ни була, не бачила Дзигуна“ — „пѣсня, по Украински называемая Дзигунъ, огромная“; „Ой, ты, дивчина, гордая, пишна“ — „голосъ нѣжной и веселой“; „Ахъ, подѣ вишнею, подѣ черешнею“ — „голосъ извѣстной и въ Россіи“; „Ой, въ зеленомъ да у лузѣ дивчина гуляла“ — „голосъ пріятной“; „Болить моя головонька витѣ самага чола“ — „голосъ нѣжно-печальной“; „Ой, кто жѣ бачивъ, да кто чулъ“, „голосъ веселой“; „Послала мене мати“ — „прекрасная плясовая украинская пѣсня, называемая Косари“; „Ой, выйду я на гореньку“, — „голосъ пріятной, но отрывистый“. Тут уміщено пісні, що відповідають зазначеним „Сводной росписи“ проф. Сперанського: № 565—Сп. № 22, №№ 605—631 у Сп. №№ 21, 51, 39, 36, 40, 44, 47, 26, 33, 37, 32, 30, 31, 46, 2, 43, 48, 17, 41, 52, 42, 38, 5, 12, 24, 23, 60. Тільки № 604: „Приди, козаченько, приди, Да не будетъ въ тоби кривди...» не зазначено ні в списку проф. Сперанського, ні в збірниках, що їх описав П. Рулін. У цьому співанику під № 564 уміщено шей „Козацкую пѣсню про Бонапарте“, яку надрукував і П. Рулін у його розвідці.

Отже в старовинних співаниках можна налічити так званих народніх і книжніх пісенних українських текстів, що їх не можна виразно розмежувати, за моїм обчисленням, — 93, але всіх їх, мовляв проф. М. Т. Каченовський, — надруковано „весьма неисправно издателями-торговцами“³⁾.

Крім матеріалу співаників, Максимович у передмові до збірника 1827 р. згадує також українські пісні, котрі „были помѣщаемы болѣе или менѣе исправно въ разныхъ поврежденныхъ изданіяхъ“. Зазначу відомі мені тут пісні, відзначаючи зіркою те, що опущено в „Литературі українського фольклора“ Гринченко.

* 1) Поихавъ Ивасенько на польованье“ — „Вѣстникъ Европы“, 1818 р. ч. 102, передрук із „Dziennik Wilensky“.

* 2) „Поихавъ Ивасенько до тещеньки въ гостиноньку“, — *ibidem*.

1) В. Н. Перетць. „Ист.-лит. изслѣдованія и матеріалы“, т. I, ч. I, ст. 297. 2) Подібні до надрукованих П. Руліним, „Зап. іст.-філ. відділу, IV, 1924 р., сс. 195—196. 3) „Вѣстникъ Европы“, 1827 г., ч. 153, № 7, квітень, с. 120.

3) „Чи не той то Хмель, що коло тычинъ вѣтєся“. „Сѣверный Архивъ“, 1822 г., № 3 (лютий) ч. I, 274—278¹⁾).

4) „Купало на Ивана. Та купався Иван...“ „Украинскій Журналъ, 1824. № 2 с. 319, у статті А. С. (Склабовского): „О празднованіи Ивана Купала въ Малороссіи“.

5) „Засвистали козаченьки“. — „Благонамѣренный“, 1825, ч. XXX, в статті кн. Цертелева: „О народныхъ малоросійскихъ стихотвореніяхъ“.

6) „Ой, спавъ пугачъ на могилѣ“, *ibidem*.

7) „Ой, бачитя, не журуся, в тугу не вдаюся“ (фрагмент), *ibidem*.

8) „Есть же люди, що и мой завидуютъ доли“ (фрагмент), *ibidem*.

9) „За „Нимень иду“, *ibidem*.

10) „Ой на горѣ та женцы жнуть“ (фрагмент.—„Украинскій Журналъ“, 1925 г., ч. V, №№ 1—3, в статті Кулжинского „Нѣкоторыя замѣчанія“ (см. выше).

* 11) „Вѣють вѣтры“. — „Уранія. Карманная книжка на 1826 годъ для любителейницъ и любителей русской словесности. Изданная М. Погодинымъ. М.“. Зазначено, що пісню подав Д. П. Ознобишин.

* 12) „Хилилися густы лозы“, *ibidem*. Пісню подав Максимович. До віршів: „Ой, не має козаченька — Поѣхавъ за Десну“, — зроблено примітку: „Сію пѣсню поють на берегахъ Десны, близь Новгорода-Сѣверскаго, въ селѣ Чаплѣвкѣ“. В „Малоросійскихъ Пѣсняхъ“ цієї примітки при пісні (ч. II, сс. 57, XXXIV) нема.

* 13) „Туманъ яромъ, туманъ яромъ“ — *ibidem*. Подав Максимович („Мал. пѣсни“, ч. III, сс. 101, LIX).

14) „Ой рано, рано куры запилы“ — „Сѣверный Архивъ“, 1826 г., № 20, у статті Пл. Лукашевича (див. вище).

15) „Ой, бѣжить, бѣжить красна дѣвчинка“ — „Вѣстникъ Европы“, 1827 г., ч. 153, № 7, квітень, у статті проф. І. Снегирева „Русальная недѣля“. Подав Максимович.

16) „Шумыть, шумыть дубровонька“, — „Вѣстникъ Европы“, 1827 г., ч. 154, № 11, у статті Д. Зубрицького (див. вище).

17) „Южъ три дни и три недѣли, Як мого мужа комары зѣлы“, — *ibidem*.

18) „Ой, не ходы, Грыцю“, — *ibidem*.

* 19—26) Вісім пісень із збірки Максимовича. „Московскій Вѣстникъ“ Погодина, 1827 г., ч.ч. 2 і 3. Зазначені в статті Ф. Савченка, „Україна“, 1927 г., кн. 6, с. 51.

* 27) „За Немень иду“ — „Сѣверная Лира“ 1827 г., альманах, видавці Раїч та Ознобишин.

28) „Туманъ поле, туманъ поле покрывае“ — *ibidem*. Це та-ж сама пісня, що починається віршем „Гомін, гомін по дїброві“.

Щоб вичерпати весь відомий інвентар друкованих українських пісень до 1827 року, треба ще зазначити „Граматику“ Павловського, де надруковано тільки одну пісню („Гомін, гомін по дуброві“), „Малоросійскую Деревню“ І. Г. Кулжинського (1827 р.), де надруковано 9 пісень, і на-решті непоказаний у „Литературі укр. фольклора“ Грінченка — збірник Франца Челяковського „Słowanské národní písně“, на 3 частині (I—1822 р., II—1825 р., III—1827 р.).

У I частині вміщено 5 українських пісень:

1) Пісня книжного галицького походження — подаю її тут усю в кири-лівській транскрипції:

¹⁾ Передруковано в „Историческихъ пѣсняхъ малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, т. II, сс. 18—19, у трохи редагованим тексті.

По що-ж я ходів на ту Мораву,
 Де красне дівча мало забаву,
 Де з красних цвітов вінці сплітала,
 А чорним оком все чарувала.
 Думаю в тобі, приступю к неї,
 Не смію доткнутися ручки білої,
 За що от весни она мід'їша,
 Колі ей душа над сталь тверд'їша.
 Продав я пайку, покинув родину,
 А волочився за ей дружину,

Ним сонце взішло, дарим ей носив,
 А стежку мою сльозами росив.
 Пойду в краї пустії, де плуг не оре,
 Волати буду: ах, мені горе!
 Най сльози падут на камені які,
 Як-найтверд'їши пороблять знакі.
 Поти я буду при тим каменю,
 Поки не вспомнеш о моім їменю,
 Поти терпіти буду ту муку,
 Поки не скажеш: маеш мою руку.

2) Іхав козак за Дунай—У Сперанського в „Сводной росписи“ укр. пісень № 60.

3) За горою високою голуби літают... (фрагмент).

4) Ой ти, дівчино гордая ї пишна.—Сперанський, № 32.

5) Маленьки соловейко.—Сперанський, № 51.

З приводу першої частини збірника Челяковського, Цертелєв у 1824 р. написав зазначену вище статтю в „Съверномъ Архивѣ“.

„Отдѣленіе пѣсенъ малороссійских,— пише він тут,— „заключаєть вь себѣ всего пять стихотвореній, изъ которыхъ нельзя видѣть ни свойствъ сего нарѣчія ни красотъ его поэзіи. Странно что отдѣленіе сіе столь бѣдно тогда, какъ оно можетъ быть однимъ изъ богатѣйшихъ, ибо ни одно можетъ быть изъ нарѣчій языка славянскаго не имѣеть столько разнообразныхъ прелестныхъ стихотвореній, какъ нарѣчіе малороссійское. Кажется, что причиною сего упущенія суть также пѣсенники, в которыхъ малороссійскихъ стихотвореній встрѣчаємъ весьма мало, да и то вь такомъ уродливомъ видѣ, что издатель не смѣлъ и помѣстити ихъ вь своемъ собраніи“.

У 2-ій частині надруковано такі пісні:

1) Сивий коню, сивий коню, Що ти задумався?

2) Був Сава в Немировѣ—...Сперанський № 13¹⁾.

3) Кобис не пив, мене не бив, Тобим те любила...

4) Звелѣла мнѣ мати Да ячменю жати...—Спер. № 38.

5) Ой, дівчино красна, Де ти воли пасла? (фрагмент).

У 3-ій частині:

1) Гомін, гомін по дуброві.

2) Чобіточки з саф'яну За два рублі дістану...

3) Ой, ти, дівчино заручоная...

4) Сімь день малотила...—Сперанський № 52.

5) Бідум (sic!) собі купила...—Сперанський № 5.

Отже більш як за четвертину століття до виходу збірника Максимовича 1827 року ріжними часами і в ріжних виданнях надруковано коло 120 українських пісень, але здебільшого у перекрученім що до мови вигляді. Максимович в одній книзі подав 127 цілком правильних що до мови текстів ліричних та невеличких епічних пісень, і вона відкривала перед читачем своїм кількісним боком „землю „незнаему“.

Матеріал, що характеризує ставлення літературних сучасників до „Малороссійскихъ Пѣсенъ“, звичайно обмежують слідом за списком Максимовичових творів, що склав С. Пономарів²⁾ (Грінченко, Венгеров, Ф. Савченко) на три рецензії: П. Б—го в „Сынѣ Отечества“, дебто Порфирія Байского, псевдонім Ореста Михайловича Сомова³⁾, якогось Збрв. (мабуть Н. Заборовського) у Съверной Пчелѣ, та проф. С. П. Шевирєва в „Московскомъ Вѣстникѣ“ Погодина. Але є ще дві статті, присвячені „Малороссійскимъ Пѣснямъ“. Одну з них, негативного змісту, надруко-

¹⁾ Для характеристики того, як Челяковський розуміє українські пісні, цікаво зазначити, що Ляхів у пісні про Саву він трактує як лісовиків руської демонології і подає їх мітологічну характеристику з „Абевеги русскихъ суевѣрій“ Чулкова.²⁾ М. А. Максимовичъ. Биографическій и историко-литературный очеркъ. Журналъ Мин. Нар. Пров. 1872 р., та окремо. ³⁾ Про літературну діяльність Сомова: С. Н. Браиловскій, „Къ вопросу о Пушкинской плеядѣ. О. М. Сомовъ“, „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, 1908 г., т. 60; 1909 г., т. 61 і 62; В. В. Даниловъ, „О. М. Сомовъ, сотрудникъ Дельвича и

вано в „Дамскомъ Журналѣ“ князя Шалікова, 1827 р., кн. 20, № 22, листопад, с.с. 157—160, з підписом: „Тимофей Запашный“ та датою: „Полтава 1824 р. (друкарська помилка). Октябръ“.

Негативний напрямок рецензії пояснюється тим, що князь Шаліков був особисто ображений Максимовичем. Кн. Шаліков був автор „Путешествія въ Малороссію“, а Максимович висміяв його ще до того часу, як з'явився в світ „Малоросійскія П'єсни“, в своїй рецензії на книгу І. Г. Кулжинського (Малоросійская Деревня“ („Московский Телеграфъ“, 1827 р., ч. XIII квітень, відд. бібліографії с.с. 230—236, під псевдонімом: Н. Пець-Галуховскій).

Ставлячися негативно до сентиментальних описів подорожів, де „умствования путешественника сочиняются по поводу кофе и блинов“, і „воображеніе его, сквозь лорнетъ чувствительности, то и дѣло, что видитъ нимфъ и грацій“, Максимович до таких сентиментальних описів зараховував і книгу Кулжинського: „Для тѣхъ,—каже він,—у коихъ не трепещетъ сердце при имени Малороссіи, покажетъ многое въ книгѣ господина Кулжинскаго двусмысленнымъ и поддѣльнымъ“. Щоб довести свої думки, Максимович подає уривки з книги, доточуючи до них свої іронічні uwagi: „Вотъ,—пише він,—начало предисловія: „Много есть деревень на свѣтѣ (довольно таки), но подъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный Эдем, гдѣ иногда недостаетъ только добродѣтели и чувствительного сердца, чтобы людямъ быть совершенно блаженными (бездѣлицы недостаетъ!...“). Максимович кінчає свою рецензію гумористичним покликком до українських читачок: „Вы, дѣвы Малороссіи, коихъ сердца не испорчены романами Вальтера Скотта, у коихъ бувъ только одинъ Романъ на винницѣ, да и того батюшка отдавъ у рекруты, вы поймете, оцѣните, полюбите Малоросійскую деревню. О! да будет же она вашею книжкою! да научитесь вы еще болѣе любить свои деревни. При соедините къ ней и два Путешествія въ Малороссію¹⁾: вы не по картѣ, по слухамъ только знаете Москву и Петербургъ, и не знаете еще, какъ вами восхищался московскій путешественникъ — поэтъ!“.

У рецензії на збірник Максимовича, що її надруковано в „Дамскомъ Журналѣ“, знаходимо насамперед відповідь на цю критику „Малоросійской Деревни“ Кулжинського:

„Московский Телеграфъ давно уже извѣщалъ о будущемъ появленіи сихъ дѣл въ Малоросійской поэзіи, и оттого-то, можетъ быть, Малоросійская деревня, небольшая же книжечка, съ приложеніемъ нѣкоторыхъ п'єсенъ и словаря, изданная г-омъ Кулжинскимъ, пострадала при критическомъ разборѣ Телеграфическомъ. Вездѣ есть виды, вездѣ есть расчеты. Малоросійская деревня тѣмъ, можетъ быть, виновата, что появилась прежде Малоросійскихъ п'єсенъ. Но все это въ сторону. П'єсни, изданныя г-мъ Максимовичемъ, напечатаны красивѣе Малоросійской деревни г-на Кулжинскаго и по многимъ отношеніямъ приносятъ честь своему собирателю. Жаль одного: г. Максимовичъ весьма немного собралъ п'єсенъ, намъ не знакомыхъ; другія напечаталъ съ перемѣнами противъ прежде изданныхъ и не сказалъ ясно, отчего бы произошло ихъ перерожденіе, третью, уже извѣстную намъ, какъ напр.: Биду соби купила; Кукурузы, кукурузы дайте; Чи я жѣ кому виноватъ, за що погибаю и проч., (не говоря уже о забавномъ Продіусѣ, нѣсколько разъ перепечатанномъ въ нашихъ П'єсенникахъ), не были бы для г-на Максимовича излишними: собираю одно, собираю и все, и вотъ почему, кажется, сей-то самый недостатокъ дѣлаетъ въ напечатанномъ собраніи „Малоросійскихъ п'єсенъ“ какой-то разрывъ. Есть недостатки и въ примѣчаніяхъ и въ объясненіяхъ, нѣтъ сравненій п'єсенъ малоросійскихъ съ русскими, которыя по предпочтительной древности слова русской, едва ли

Пушкина, тамсае 1903 г., т. 60, „Из писемъ О. М. Сомова къ М. А. Максимовичу“, „Русскій Архивъ“, 1908 г. № 10; С. Н. Браиловскій, „Слѣды архива М. А. Максимовича“, „Филологическія Записки“, 1908 г., т. V; В. В. Даниловъ, „Вліяніе бытовой и литературной среды на Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“, „Сборникъ изд. Новорос. унив. по случаю столѣтія со дня рожденія Гоголя“, 1909 г.; його-ж таки „Источники стихотворенія А. С. Пушкина „Гусаръ“, Русскій Филологическій Вѣстникъ“, 1910 г., № 3—4.

¹⁾ Князь П. І. Шаліков описав дві подорожі на Україну: перша — 1803 р., друга — 1804 р.

не были и подлинниками для многих малороссийских пѣсень, меньших дѣтей матушки Руси. Весьма похвально, что г. собиратель, вступаясь за своих малороссянъ, находитъ въ ихъ только пѣсняхъ и томныхъ, и веселыхъ и каррикатурныхъ и проч., и проч. Но познакомься съ народомъ великороссійскимъ, онъ былъ долженъ бы сознаться, что и они (русскіе) съ незапамятныхъ временъ пѣвали не однѣ протяжныя пѣсни, что и у нихъ есть свои купальныя, обжиночныя, зажиночныя и проч., есть игрища и пѣсни (что намъ и доказывали г-да Глаголевъ, Макаровъ ¹⁾, Снегиревъ и многіе), слѣдовательно, и тутъ предстоитъ еще вопросъ: кто у кого заимствовалъ? Отвѣчать на это можно однимъ словомъ: къ тѣмъ и другимъ россянамъ всѣ древнія пѣсни достались отъ корня: отъ словянъ“.

„Г. Максимовичъ, какъ и самъ сознается, многого на себя не взялъ, и заслуживаетъ (скажемъ мы) только тѣмъ благодарности, что онъ есть первый, болѣе другихъ полный собиратель малороссійскихъ пѣсень и показатель добраго пути къ разсаднику цвѣтовъ, разсаженныхъ еще не въ порядкѣ—безъ разгадокъ ученаго садовника-поэта.

„Прибавьте къ симъ собраннымъ пѣснямъ ноты, голоса и наши читательницы будутъ охотнѣе покупать книжку г-на Максимовича.

Р. С. Забылъ сказать о русской прозѣ г-на Максимовича. Разсматривая ее безпристрастно, не понимаю въ ней, напримѣръ, слѣдующаго: „наступило, кажется, то время, когда познаютъ истинную цѣну народности“.—„Да создается поэзія истинно русская“ Если это не совсемъ надутость, то вотъ сентиментальность: „гдѣ звучитъ душа, дѣйствительная чувствомъ, и сказки—гдѣ отговѣчивается фантазія, etc. etc.“.

Той фактъ, що автор рецензії, не зважаючи на свій український псевдонім, не вважає себе за Українця (див.: „вступаясь за своихъ малороссянъ“) і виявляє своє знання українських пісень лише з співаників ²⁾, промовляє за те, що статтю цю написав не Українець. Найбільш правдоподібно це був сам князь Шаліков.

Другу рецензію на „Малороссійскія Пѣсни“, що залишилась невідомо бібліографам, надруковано у виданню „Московскій Альманахъ на 1828 годъ, исторія, словесности и нравственности. Изданный Сергѣемъ Глинкою. М. 1829 г.“. Треба гадати, що це сам С. Н. Глинка в невідписаній статті „Малороссійскія Пѣсни“ (с.с. 195—201), називає книгу Максимовича „истинною услугою словесности“. „Она, каже автор, открываетъ новые источники русскимъ писателямъ. Всегда будетъ непреложною истинною то, что особенная принадлежность превосходнаго дарованія состоитъ въ знаніи души того языка, на которомъ оно объясняется“. Статтю написано трохи неясно, але основна думка її та, що треба вміти схопити дух своєї мови. Прикладом на це служать „великіе писатели вѣка Людовика XIV: Расинъ, Буало, Лафонтен“, котрі „всегда уважали коренные источники отечественнаго нарѣчія“, та Пушкін, що відшукавъ „тѣ родныя звуки, которые переносятъ мыслъ въ прошедшее“.—„Мы не стремимся,—пише автор,—теперь подражать французскимъ стихотворцамъ, мы хотимъ, чтобы у насъ оживлялось наше собственное, наше родное“. Для цього, очевидно, могли послужити й українські пісні.

1830 року Лев Боровиковскій у примітці до казки „Відьма“ у „Вѣстнику Европы“ (ч. I. с.с. 113—116), висловлюючися з приводу українського правопису, побіжно згадавъ „Малороссійскія Пѣсни“, назвавши їх „очень невѣрными“.

Нарешті 1834 року І. І. Срезневскій, у статті „Взглядъ на памятники украинской народной словесности“ ³⁾, назвав „Малороссійскія Пѣсни“ збірником „любопытномъ по разнообразію“. „Главный недостатокъ его,—на думку Срезневського,—есть тотъ, что нѣкоторые пѣсни напечатаны въ неполномъ, а иногда и неправильномъ видѣ“.

Коли визбирати все найголовніше, найсутніше з того, що сучасники казали з приводу „Малороссійскихъ Пѣсень“ Максимовича, то весь матерія можна звести на двоє тверджень:

¹⁾ Михайло Миколаевич Макаров (1789—1847), автор кількох археологічних та етнографічних творів. ²⁾ Пісні, що він згадує, в списку Сперанського стоять під №№ 2, 5, 18 та 24. ³⁾ „Ученыя Записки Импер. Моск. Ун-та“ 1834, рік другий, ч. 6.

1) Зауважено („Дамскій Журналь“, Л. Боровиковський, Срезневський), що Максимович міняв текст пісень, але негативне наукове значіння цього факта не зазначається, до того-ж і закид цей робиться бездовідно.

2) „Малоросійскія Пѣсни“ висвітлюється, як явище російської літератури і визнається за нове джерело творчості російських письменників (Шевирев, Сомов, „Московскій Альманахъ“).

Але взагалі статті про „Малоросійскія Пѣсни“ мають аматорський характер, до того-ж один із рецензентів („Сѣверная Пчела“) не знав навіть, що саме сказати про них. На видання Максимовича дивилися із загально-літературного погляду, і тільки Шевирев повторив де-кілька звичайних для того часу слів про наукове значіння пісень, а проте хоч трохи наблизитися до філологічного чи етнографічного освітлення „Малоросійських Пѣсень“ ніхто не зміг. Отже збірник Максимовича відповідав не так науковим інтересам сучасності, котрі щодо усної поезії були мало усвідомлені й невиразні, як потребі художньої літератури з її пориваннями до народности.

З цього погляду навіть тодішня чеська історична література, котра взагалі йшла попереду російської своїм змістом і методологічними засобами, що близький їм приклад давала їй німецька наукова думка, — не йшла далі за російську літературу. Франц Челяковський у „Słowanské narodné písně“ також дивився на слов'янську народню пісню з боку її художности і мріяв про те, щоб знайшлися руки, — як він висловлюється, — котрі-б могли користуватися нею і котрі-б вибрали зі співаників найвидатніші пісні. Тоді-б, каже Челяковський, Муза з'явилася перед нами у всій своїй невимовній красі. Тому він докоряє російським ученьм за те, що вони не збирають пісень ще пильніш, ніж досі, а „їх поети — каже він, — так мало вміють використати їх, а ставлять собі за взірць французьких письменників“.

„Пан Тадеуш“ Міцкевича

Як історичний документ.

Недавно видавництво „Слово“ випустило у світ переклад М. Рильського на українську мову одного з найголовніших творів Міцкевича— „Пан Тадеуш“.

Чисто мистецькі, літературні, властивості цього твору напевно притягають вже і притягатимуть далі до нього значні кадри читателів та почитателів. Та, разом з тим, серед цих самих мас читателів велике зацікавлення викличуть і ті численні та яскраві історичні моменти, котрими цей твір переповнений. Під час читання поеми повстають питання, з одного боку, про самі історичні події, виведені в поемі, про оцінку значіння їх, з другого боку, про виявлення та освітлення цих подій автором твору.

Саме ці останні питання—питання про освітлення історичних подій в творі, питання про те, що саме з суспільного життя періоду дії поеми вибрано і виведено на сцену автором, чому виведено саме ці з'явища, як ці історичні з'явища скомпоновані в загальній картині, як окремі історичні факти з'ясовані та освітлені в поемі, та чому освітлені саме так—мають бути за предмет дослідження в оцій статті.

Отож, приступаючи до розв'язання цих завдань, ми перш за все повинні пам'ятати, що твір виріс, як і всякий твір, на певному ґрунті: виріс серед певних суспільних груп, у певний історичний момент їхнього життя. Ясно, не зрозумівши цього ґрунту, не можна осягнути і зрозуміння твору. Тому нашим першим завданням буде хоч коротко пригадати ті історичні і суспільні обставини, серед яких цей твір повстав; зібрати разом основні моменти з польської історії цього періоду.

Роки, коли писався „Пан Тадеуш“, були глибоко трагічною добою в історії польської шляхти. Це було безпосередньо після повстання 1831 р. Листопадове повстання проти російського імператорського уряду закінчилось повним розбиттям. Усі шляхетські зусилля пішли марно, нічого не допомогли ні ентузіязм, ні саможертви, російські війська скрізь вийшли повними переможцями.

Трагізм становища поглиблювався тим, що і саме повстання, і його розбиття були неминучі,—це ясно бачили багато людей і того часу. Очевидно було, що й та обмежена державність, котру мала конгресова Польща, не підходить до всієї системи російського самодержавного режиму миколаївської доби; очевидно було, що й ті рештки державного апарату, як суд, місцева адміністрація, котрі залишилися ще в руках польської шляхти за межами конгресової Польщі, в землях колишньої польської Речі Посполитої, на Україні, Литві, Білорусі, стоять під загрозою відібрання; очевидно було, що навіть з ідеологічним пануванням польської шляхти в цих останніх землях російський уряд не погодиться. Польська шляхта, стоячи перед перспективою відібрання її господарчих, суспільних, культурних позицій, перед загрозою вирвання з рук її державного апарату,

не могла не повстати. Тим більше, що це-ж не була суспільна група, якої роля вже скінчилася; в господарчій житті вона займає важливі позиції, в місцевій господарчій житті вона все-таки домінує, має перед собою широкі господарчі та громадські перспективи. Ця суспільна група може дати сильний бій, коли повстає загроза її життєвим інтересам, і вона його дає. Боротись треба, та приходиться боротись в умовах явно несприятливих, в умовах, котрі гарантують розбиття. Сили не були рівні, ворог був явно дужчий. Можна ще було, борючись із пануючими класами Росії, мати якусь надію на успіх, коли-б знайти підтримку в боротьбі якої-небудь сторонньої сили. Повстання і виникло в добу липневого повстання у Франції, в надії, що це повстання розростеться в переможний похід французької тай усієї західньо-європейської буржуазії на жандарів Європи, на російський уряд, як на головного з них, але ця надія була марна. Ще була надія на ворожнечу, на противенство інтересів держав Європи, та в трьох із них, у тих, ~~що~~ поділили Польщу, в питанні польським розбіжності інтересів бути не могло. Підтримки від сторонньої сили не було, прийшлося битись сам-на-сам. Повстання йшло без віри в успіх у багатьох; багато з керівників повстання, ведучи цю справу, були свідомі її безнадійности. Саме ця неминучість боротьби та її безнадійність надавали трагічного тону цьому періодові життя польської шляхти. Та коли цей трагізм ситуації перед і під час повстання був ясний людям, котрі розбиралися в тогочаснім політичнім житті, то тепер, після повстання, це було ясно і для широкої шляхетської суспільности, це стало загальним місцем.

Мало того, що довелось бути учасником безнадійної боротьби, тепер доводилось за цю боротьбу ще й платити. Переможці використовують наслідки своєї перемоги. Твердою рукою тепер провадиться політика пануючих клас Росії на „кресах“, по за межами конгресової Польщі, на Україні, Білорусі, Литві. Після повстання касуються і ті рештки польської державности, що були тут залишилися: замість обираних від шляхти судових урядовців, агентів місцевої адміністрації, вводяться призначені; адміністрація, суд на кресах стають остаточно органами пануючих клас Росії, а не польської шляхти. Твердо ставиться проблема в цих землях, що вони—„ісконні рускіє“; завдається вдара ідеологічному пануванню тут польської шляхти; завдається вдара польському шкільництву, замість нього твориться російська шкільна мережа; касуються католицькі кляштори, підтримується всіма силами „православіє“, котре має вірно служити російським пануючим класам; приступають до „возсоединенія“ уніятів. Нарешті підривається само господарче та суспільне становище тут польської шляхти.

Підборкується воно економічно насамперед тим, що у всіх причетних до повстання конфіскуються маєтки; на кресах позбавлено маєтків 2889 осіб, у польської шляхти відібрано 180.734 панщизняних „душ“¹⁾. Виявилось виразно в повстанні, що в цім краї велику допомогу польським дітям давали колонії на тутешній землі з дрібної польської шляхти. Цю підпору російський уряд уважає за потрібне розбити. Цю дрібну шляхту треба позбавити в місцевій громадській житті значення, в умовах дворянського панування в громадській житті миколаївської епохи цього найлегше можна було дійти, позбавивши їх шляхецтва. Ще на прикінці 1831 р. виходить „указ“, котрий нарешті вимагав твердо від місцевої шляхти документальних доказів її шляхецтва; починається персональний перегляд шляхецьких прав—хто документами не міг довести свого шля-

¹⁾ Sokolowski, Dzieje porozbiorowe, IV. 48.

щедра, той робився на селі однодвірцем, у місті — міщанином. Урядові цього ще не досить. Позбавлені значіння в суспільнім житті, вони все одно залишаються небезпечними ворогами російського уряду на цій території; позбавлені шляхецтва, вони стають ворогами ще запеклішими, з них легко формувати повстанські відділи. Треба їх забрати з цієї території, уряд береться їх переселяти, коло 45.000 родин польської шляхти переселяється з кресів на Кавказ. Завдається удар, ясно, і по самій цитаделі польської шляхти, по королівству конгресовому: армія польська нищиться, перестає існувати, автономний лад сходить на мінімум, за фактичного управителя королівства польського стає Паскевич-Ериванський.

Після повстання найбільш активні елементи тодішнього польського суспільства примушені були втекти за кордон, цвіт тодішнього польського громадянства опинився на еміграції. Трагізм ситуації — вищезазначена неминучість а разом з тим і безнадійність боротьби по-перше, по-друге — ті тяжкі звістки з краю, що надходять одна по одній

„що б'ються віби дзін над віком домовини“ (3)¹⁾

про погром польської шляхти в життю суспільнім, господарчім, культурнім, нарешті й саме становище непроханих гостей в Європі — утворювали на еміграції песимістичні настрої. Часто здибаються ноти розпуки в тодішніх емігранських настроях, багато з них не бачить для себе нічого втішного „у всім минулім та у всім майбутнім“. Є й такі, мовляв Міцкевич, для котрих „навіть в небесах надія не зоріє“ (3).

Правда, в цілому польська еміграція віри в остаточну свою перемогу все-таки ще не втратила, вона не могла її втратити; ті суспільні угруповання, котрі ця еміграція заступала, ще далекі були від смерті. Вони ще мріють про помсту, про нову боротьбу, про свою перемогу і розбиття ворогів; вони сподіваються, що

...помста підійме левиний, трубний рик,
І лави виступлять під збройний спів музик,
І блискавки орлів майнуть понад границі—
Там, де хороброго висока тінь таїть ся—
І наїдяться тіл, і крові ся нап'ють,
І крила на спочин звитяжницькі складуть,
Коли гвобителів почувши смертний подих,
Надхненно прогремить ясна сурма свободи... (4—5).

Та ясно для них, що ця година настане нехутко, цієї перемоги вони сподіваються в далекім туманнім прийдешнім, як зформульовано в польськім тексті цієї поеми — „колись“. Разом з тим покищо зовсім неясні для них і ті шляхи, котрі ведуть до цієї перемоги: як у сучаснім, так і в близькім прийдешнім не виявлено ще тієї реальної сили, яка-б рішуче вплинула на справу відродження Польщі.

Знайти ті шляхи серед тодішніх обставин було надзвичайно тяжко, тай шукати їх у багатьох не було сили. Тим більше, що тодішнє, як і завжди, шукання було зв'язане з далеко не завжди безсторонньою критикою минулого, було зв'язане і в критиці, і в наміченні програми діяльності з розбиттям на угруповання, розбиттям цілком натуральним у тодішнім емігранськім польськім таборі, котрий складався з різних шарів суспільства, — було зв'язане з боротьбою між цими угрупованнями, боротьбою, в котрій, як і у всякій політичній боротьбі, вживали всяких засобів. Були такі, котрі, як сам Міцкевич, бачили в критиці минулого в ліпшій разі одні „запісні жалі“, а у всій політичній боротьбі серед еміграції лише ознаки розкладу та загнивання, коли „люде, стративши розум у довгих муках, плюють на себе та одні одних пожирають“²⁾.

¹⁾ Числами між дужками зазначено сторінки перекладу.

²⁾ Я зробив тут прозовий переклад із тексту поеми, — він, мені здається, яскравіш малює настрої ніж переклад Рильського. В перекладі Рильського стоїть...

Не маючи сили розглянутись у недавнім минулім. Не маючи сили навіть згадати, як сам Міцкевич пише, про

...свіжу кров і незакриту рану,
Ті слови, що лились у Польщі, як річки,
Ту славу, що гремить крізь наш одчай тяжкий... (4),

негативно ставлячись до сучасного політичного життя, Міцкевич хоче поминути

І рокіт громовий, і зловорожі зливи,
Шукати затишку, та хатнього тепла,
Та ще минувшини, що терном поросла (4).

Поет звертає свої очі до минулого, не маючи над чим відпочити в сучаснім. Йому приємно

Од європейських чвар замкнуть замки воріт,
І линути й пливти у край дитинних літ,
І щастя згадувать, що вирина з туману (4).

Перед його очима і стають ці роки його дитинства, той період російсько-польської боротьби, коли Польща мала ряд успіхів, коли до того не було розколу в польським таборі, коли існував польський єдиний національний фронт, байдуже під чий проводом. Він пригадає добу наполеонових воєн, добу князівства Варшавського, проходять перед його очима легіони Домбровського, війська Понятовського, пригадується воскресення Польщі. Це був той час щасливий, коли і вони не були емігрантами, коли і вони були вдома, та були господарями на своїй землі. Всі ці свої настрої втілюються в цій поемі, виростає „Пан Тадеуш“.

„Пан Тадеуш“ виріс на еміграції та з настроїв еміграції. Разом з тим це є твір, у котрім описується те життя, яке пережила ця сама еміграція в своїй рідній землі. „Пан Тадеуш“ є книга спогадів про життя шляхтичів, емігрантів у себе вдома. Робиться спроба описати це життя як-найповніш і як-найправдивіш. Поет разом з приятелями перевіряє і доповнює свої спогади.

Деякі спогади вилітаючи в розмову,
Ви, друзі, помогли за словом скласти слово. (6).

„Пан Тадеуш“, писаний рукою Міцкевича, є твір автобіографічний для польської шляхти, є твір писаний на еміграції та з настроями еміграції певного періоду її життя, з настроями певної групи еміграції.

Дія відбувається в історичній Литві, частині колишньої Польщі, в околиці Новогрудка, на території етнографічно-білоруській. На передній план виведено місцеву шляхту, котра в цім краї—польська. Шляхетське життя охоплено досить повно. В поемі виведено різні групи тієї шляхти, тут є заможні дідачі, як Сопліца, магнат-граб'я, є й дрібна застінкова шляхта. Проходить перед нами все шляхетське життя, життя їхне господарче, суспільне, їхня ідеологія, їхня політична боротьба. Білоруські селянські маси—десь там на заднім плані, містечка і зовсім не видно.

Поміщицьке господарство на початку XIX ст. у цій околиці йде добре, це виразно констатується в поемі. Добре йде земельне господарство. Земля тут не кепська, Міцкевич зазначає, що вони живуть „на родючій литовській рівнині“, в описі панських полів у нього виступають „чорноземні лани“. А найголовніше це те, що тут вигідні обставини для продукції зерна на ринок: близько тече Німан, ним спускають пашню до Прус, у Балтійське море, великими човнами „віцинами“. Проблеми транспорту зерна, котра була такою тяжкою в багатьох краях тодішньої

„Тепер людина гасне, скніє,
І розум стративши у муках нелюдських,
Одно знущається і з себе, і з других“ (3)

східної Європи, як по багатьох околицях і в нас на Україні, неможли-
вості продукувати на ринок, бо вироблений продукт тяжко туди пристав-
ляти, всього цього тут не відчувається. Початок ХІХ століття до того-ж
характеризується добрим попитом, добрими цінами на сільсько-господарчі
продукти, на зерно. Навіть на Волині, краю дальшим ніж Новоградина
від берегів Балтійського моря і сплавних річок до нього, „торгівля цвіла“,
„гріш за грошем припливав до обивательських скринь“, „інтереси всіх
(поміщиків) не знали жадного недостатку“¹⁾. Тому для нас зрозумілий ве-
ликий розмір і в цих краях панської продукції пашні. В Сопліці повно
пашні на дворі, велика сила кіп на полі багато плугів розорюють
панські лани.

Велика, чепурна виднілася стодола	Кругом розсипаних по полю от як зорі,
І золотилися тяжкі скирти довкола—	Не плуг, не два, не три тут певне землю
Набуток рільника з широкопогих нив	оре,
Струнких копиць та кіп ти-б навіть не	З одного розказу послані в поля (10).
влічив,	

Крім пашні, на тутешніх панських землях також вельми розвинена
продукція конопель, що так часто здибаються в поемі. Коноплі ще
ХVІІІ ст. дуже добре йдуть на західно-європейські ринки, здебільшого
на потреби вітрильної флоти²⁾.

Тутешнє панське господарство тримається не на самім хліборобстві,
не на самім рільництві. В тутешніх панів багато лісу, котрий також
добре йде на ринок; Міцкевич констатує, що до лісів —

. Багато довелось
Вам муки лютої смертельної зазнати
Там від купецьких рук, захланних і завзятих (97)

На тих мальовничих луках та в лісах поемі були добрі випаси для
худоби, в цім краю гарні природні умови для розвитку скотарства. Роз-
винене скотарство в панськїм маєтку ясно виступає з поемі:

Хазяїнові в слід плавама паяло із нив:	Тирольські пастухи загнали корів,
Отара в меканням верталася домів,	Що в кожній дзвінок на пасочку дзвенів;
І туча куряви тяглася з пасовиська;	Нарешті, конярі ведуть і гонять коней... (17).
Там далі лясканням предового бичиська	

Тутешнє скотарство, очевидно, постачало на ринок не саму тільки
худобу та овечу вовну, а й продукти молочарства. Бачимо тирольську
худобу, не на заріз-же її розводили; таї знакоми́та в поемі сирниця,
котра під час наїзду завдала остаточної поразки російському війську,
була, як в оригіналі поемі зазначено, „велика“, а „в ній світилися багатьох
сирів копи“. Копи сирів йдуть на ринок ще у ХVІІІ ст. Розвиток ринко-
вості продукції, натурально, вимагав і розвитку техніки господарства.
Землю пани намагаються обробляти старанно:

Яка-ж бо чорна тут скороджена рілля,
Яка вона пухка—мов грядка на городі. (10).

Пани цікавляться новинами господарської техніки. Зібравшись в судії,
Старіші почали свої статочні ради
Про жито, про овес, про зяб, про ранній пар. (60)³⁾.

Котрі люди мають добру сільсько-господарчу освіту, ті користуються
загальною пошаною серед тамтешнього шляхетського громадянства. Бух-
мана, що служив у великого пана, шанували всі, бо як сказано в оригі-
налі поемі „він з чужих книг вивчився господарювати і порядно провадив
адміністрацію маєтків“, дарма що, мовляв Міцкевич, не відомо, чи був
він шляхтич.

¹⁾ Ramoty starego Detiuka o Wolyniu, Wilno 1861, р. II, сс. 121—123. ²⁾ Н. Косто-
маровъ. Последніе годы Рѣчи Посполитой, 204. ³⁾ У відповіднім місці оригіналу сказано
ясніше — „розмовляли про нові господарські способи“.

Та все-таки, хоч і господарство йшло добре, і золото текло річкою в кешені панства, проте ж пани не були задоволені з тодішніх порядків. Усе-таки це було не те, що було: вони не відіграють тієї ролі, яку відігравали ще не так давно. Колись вони в своїй державі тримали всі економічні та суспільні позиції в своїх руках, тепер вони підпорядковані начальним класам Росії; колись у їх руках був весь державний апарат, тепер його в них відібрано. Зненависть до Росії панує в серцях їх. Уся обстановка в хаті Сопліци свідчить про ці політичні настрої господаря, і це, очевидно, підкреслив автор.

На стінах висіли портрети:

Косцюшко в краківській чемерці і при
зброї,
Із шаблею в руці та з поглядом героя.
Таким він був мабуть, коли запрягав,
Що все своє життя на той вітар поклав,
Де серце страдницьке великої отчизни—
І клявся осяйний, розчулений і грізний,
Що прожене мечем трьох вінчаних катів—
Чи сам паде на меч.

Ось погляд опустив
У польським одязі пан рейтан, повен смутку,
Що подвиги бойців без голосного скутку
Минули, що нема свободі вороття,—
І книжка перед ним: Катонове життя.
Ясинський, молодик і гордий і похмурий,
І вірний друг його в погожий час і в бурі—
Хоробрий Корсак. Скрізь постави вояків,
Пожежа, зброя, дим, загопи Москалів... (12)¹).

Та приходилось поки-що цю зненависть ховати в серці. Вихід із ситуації був дуже тяжкий: ворог був сильний, боротьба з ним трудна, а як виступити самому, то й безнадійна. Зробити повстання таке, як робив Косцюшко, озброїти хлопів такі пани, як Сопліца, певне не спробували-б. Хоч як Міцкевич розписує патріархальні стосунки між дідичом та селянами, велику приязнь між ними, та навряд, щоб був певен цієї приязні сам дідич. Усе-ж таки ці селяни були панщизняні, а Сопліца був добрий господар,—він не міг дозволити робочій силі гуляти. Роблять у Сопліци панщину добре. В нього організовано постійну контролю за виконанням панщизняних робіт; над жінцями, ми бачимо, сидить і доглядає сам економ. За свідчення самого Міцкевича, панщину в Сопліци роблять від сходу до заходу сонця, так як того часу робили у всіх маєтках. Жінці починають роботу ще в ранішній імлі, кінчають коли заходить сонце.

Такі бо бачите порядки у Сопліци:
Як сонце спочива, спочить усім годиться (16).

Яке було становище селянина, як почував він своє становище і як ставилася шляхта до селянства,—все картинно виступає в сцені у корчмі:
„Надійшов останній, певно, час“—
Дав голос селянин тихенько у куточку:
„І шкуру вже деруть не то що там сорочку,
Що вже й світ-за-очі утік-би не один“,—
І так промовивши, смиренний дав уклін.
„Ну хаме, що тобі“, не витерпів Сколуба:
„До того звалили ви, то вже одна рахуба,
Той б'є, чи инший хтось“ (106).

За таких обставин хто його знає, на чиїм-би боці опинилися селяни, коли-б пан повставав проти уряду.

В такій ситуації панство єдину надію могло мати на сторонню допомогу. Такою сторонньою силою в цей час була для них Наполеонова імперія. Наполеон зробив те, чого не міг зробити Косцюшко, він побив Австрійків, побив Прусаків, погромив Росіян під Австерліцом, під Фрідландом. Наполеон, бог війни, оточений хмарою полків, тисячею гармат, здавався польській шляхті силою непереможною. Із цієї сили можна звійти в спілку, вона підтримає польську справу. Те, що Наполеон виріс на ґрунті буржуазної революції, наших панів не дуже лякає: їхне господарство, як видно навіть із цієї поеми, в своїй продукції на ринок, в своїй техніці виросло високо, їхне господарство близьке до буржуазного перевороту, буржуазна революція і в тутешнім господарстві має багато передумов. Приваблює шляхту до цієї орієнтації на Наполеона

¹) В оригіналі є ще одна риса, яка ще підсилює картину: там Корсак і Ясинський стоять „на шанях Праги, на стосах Москалів“.

те, що Наполеонів уряд у боротьбі з Австрією, Росією, Прусією неминучо повинен спертися на польську шляхту, те що в цій боротьбі відродження польської державности є необхідне. Спілка з Наполеоном вирішує справу, спілка з Наполеоном гарантує перемогу—

З Наполеоном Бог—Наполеон із нами (278).

Там у лавах французької армії твориться і армія польська. Вісти про творення своєї рідної армії жадібно приймається в панських покоях, жовніри тієї армії оточені ореолом борців за рідний край. Ветерана легіонів, який повернувся до дому

..... і слуги і пани
Цілюють, плачучи, і повісті війни
Уважно слухають, на дивну казку схожі. (40).

Їх захоплюють оповідання про перемоги і патріотизм легіонів. Про те що з землі Волоської, покірний волі божій, А Яблоновський там, де перець вироста,
Домбровський генерал прибути запрясят; Де цукор вариться і пальма розцвіта,
Князевич, на чужих воюючи полях, Гуляє, мурина ганяючи в пустині;
Приніс до Франції ознаку перемоги— А завше гадкою у рідну землю лине. (40).
Кривавих сто знамен—і кинув їй під ноги;

Ті легіони, котрі так добре б'ють вороже Франції військо, вони-ж бозможуть добре бити і „Москаля“, вони зможуть зброєю підтримати життєві вимоги польської шляхти.

Рік за роком росте польська армія, разом з тим усе тісніші стають зв'язки польської шляхти з тією армією. Нарешті, перемоги Наполеона призводять до утворення князівства Варшавського, польської держави, нарешті легіони перемарширували „з землі Волоської, до Польщі“, нарешті легіони стали армією на своїй землі, „з'єдналися з народом. Армія польська все більше й більше притягає до себе шляхетську молодь; починається масова еміграція цієї молоді до князівства, в ряди польської армії“. Хлопець що наслухався оповідань таких бродячих агітаторів,

..... устає в нічний, тяжкій імлі Ратуєчись од куль ворожих Москаля,—
І з дому рідного у дальній край тікає І опиняється у таборі братів. (40).
І Німан голубий норцем перепливає,

Шляхетський хлопець утікає з надією, що повернеться разом із польськими військами в свій край, з надією на похід Наполеона і погром Росіян. Перепливши Німан, „тільки одійшов, вискочив на горбочок з каміня і сказав Москалям— до побачення!“¹⁾ Військо польське стає чимраз ріднішим польській шляхті цих країв уже не тільки як військо своєї класи, а й як військо, в котрім служать діти, родичі, знайомі, близькі. Кожний побутовий деталь щодо польської армії, кожда вістка дорога і цікава, для шляхецьких родин,— тож вісти про своїх рідних дітей. За дорогого гостя в панській садибі був той „квестор з чужого кляштору“, що приносив заштиту в одержі газету. „Там виписано і число жовніра і прізвище кожного вождя легіону та кожного з них опис перемоги або загибелі. По багатьох літах родина вперше мала вісти про життя, або про славу та смерть сина. Хата брала жалобу, та не сміла розповісти по кому була жалоба; тільки згадувано в околиці, і лишень тихий смуток панів, або їх радість були за газету зем'янам“.²⁾

Нарешті тепер, коли відбувається дія „Пана Тадеуша“, ця довго-

¹⁾ Це речення не перекладене М. Т. Рильським, тому подаю в прозовім перекладі.

²⁾ Я знов зробив прозовий переклад тут з оригіналу, бо в перекладі віршованім багато моментів не передано. Там стоїть:

У ній написано хто там воює, що там,
І хто йде на чолі, і як, і відкіля
Ратунку має ждати пригноблена земля,
І хто на чужині за батьківщину гине.

Читають ті слова з далекої країни,
Де світяться огні, де блискає гроза,—
І в серці радощі та на очах сльоза. (41)

сподівана хвиля, похід Наполеона на Росію, вже наближається. Давні мрії, давні плани, здається, мають здійснитися. Приходять вісти одна по одній, нарешті стає відомо, що Наполеон уже

... армію склика...
Відколи світ стоїть, ще армія така
Супроти ворога не підіймала зброї.

Там і Домбровський наш, там лицарі, герої,
Що білого орла несли священний стяг
І на чужих його не зганьбили полях! (167)

Ентузіязм серед польської шляхти росте, підноситься високо

Поляки, брате, ми... „Ще день і ще година—
За Німан перейдуть, і змучена країна
Устане, живе і цвітом провітне“. (167).

Тепер, коли на Росію кидається така сила, що проти неї, здається, ніхто в світі встояти не може, тепер і самим можна почати боротьбу з Росією, можна зважитись і на повстання. Вважають, що добре було-б на той час, коли Французи вдарять на російську армію, підняти повстання з тилу російської армії:

... поки там ідуть ізза границі
Війська, а ми-б самі повстання підняли.
Подумай: на Литві із вікової мли
Звитязний кинуть клич, підняти вбогі люди,

Щоб голос свій подав ведмідь старої Жмуди
Щоб знову кінь Литви заржав і загремів..
Із тилу вдарити на вражих Москалів. (167-168)

Це повстання не тільки можна зробити, його треба зробити, бо Наполеон то-ж єдина опора шляхти, бо від нього залежатиме вирішення долі прийдешньої Польщі. Треба на ділі довести французькому урядові відданість польської шляхти, вигоду спілки з нею, „треба довести Наполеонові, котрий оце надходить, що Литвини готові злучитися з сестрою своєю короною“.

Заможні пани стоять в осередку поеми, вони-ж стоять в осередку тодішнього господарчого та громадського життя цього краю. Та в своїй боротьбі з пануючими класами Росії вони не самі і в тутешнім житті і в поемі. Разом із ними стоять ще де котрі групи місцевої людности, економічно та соціально з ними зв'язані. Разом із ними є ще групи, котрі також зазнали шкоди від скасування польської держави, шкоди не раз навіть більшої ніж заможні дідичі. До таких груп, насамперед треба зарахувати дрібну шляхту, жителів шляхецьких застінків. Ото ця сама група зі скасуванням польської державности впала надзвичайно низько, навіть, до певної міри, втратила рацію свого існування. Перш були вони підпорою польської шляхетської державности та необмеженого панського панування у цих краях, вони являли собою збройну силу і були справжніми фортецями серед вороже настроеного хлопського моря. Польське панство за ними розпадалось. Вони користувалися правом голосу на сеймикових зібраннях, а їх було багато. І останній Горешко, великий пан, вів знайомство, навіть приятель, із таким дрібним шляхтичом, як Яцек Сопліца, бо-ж він був за лідера цієї застінкової шляхти. Колись такий магнат старої дати для застінкової шляхти „був усіх батько і добродій“. Гервазій пригадує цій шляхті, як колись Горешко боронив їх справи у трибуналі¹⁾, як він за них піклувався у короля про хліб ласкавий (193), „дітей ваших копами поміщав в піярським конвікті на своїм кошті, одежі та вікті“²⁾. Колись багато з них мали службу в таких великих панів. Багато з них служили в панським господарчим апараті, як комісарі маєтків, писарі, рахмістри, адміністратори, лісничі, ставничі, економі; вони служили в панському війську, повно було шляхти в самім панським дворі і покоях на різних посадах, Старий Горешко „мав повно Добжинських у хаті“. Тай згаданий ласкавий королівський хліб годував багатьох. Багато цієї дрібної шляхти служить у війську, в загально-державнім апараті. Войський

¹⁾ В перекладі віршованім—„права“. ²⁾ Цього в віршованім перекладі нема.

Згадав він ті літа, коли носив позови,
І хоч не раз за те ображені панове

Давали стусани,—та плачено-ж не раз
Червінці. (163).

Загалом

Добжинських племено. Колись воно ціло
На соймах, бенкетах, і збройно добувало
Для себе легкий хліб. (174).

А тепер усього цього нема. Пани стали ощадніші, ринковість господарства привчала цінити кожний продукт; майже все можна пустити на ринок; все в господарстві здається, не можна, коли наближається капіталістичний спосіб господарства, так роздавати напівдурно. Тай нема чого цього робити за теперішніх умов: соймиків, таких як були, вже нема, голоси їх мало потрібні, панування дідичів над селянами добре забезпечує і російський уряд. І зброя їм нікому не потрібна. У Мацька

У хаті, в повітках—шоломи, шишаки,
Що нині голуб'ят виводять голубки
Між ними. Панцирі у стайні за драбину
Слугують: смиче кінь із неї конюшину.
Рожни до смаження пороблено з рапір. (177).

Занепала застінкова шляхта—

Тепер зубожіло і мохом поросло
Добжинських племено (184).

Тепер руїна матеріальна виглядає з обійстів дрібної шляхти. Візьміть лишень опис Мацькової садиби:

Лише поглянувши на схилену стодолу,
Старий замшлілий тин і ніби п'яний хлів,
Всі-б догадалися, що небагатий жив
Тут чоловік. Проте між другими хатами
Будинок Півників, як місяць між зірками.

Солома на даху травною поросла;
На клуні, що стоїть близенько од жита,
Буєє кропива та крокіс шафрановий,
І по току ширець розрісся пурпуровий. (176).

Змінилося глибоко і соціально обличчя дрібної шляхти. Легких професій нема.

. Узятись до рала
Його примусили нові, тяжкі літа (184) ¹⁾.

І старий Матвій жив з власної праці:

. Вернувши в рідний дім, Або в погожий день, коли було дозвілля,
Не дбав про розкоші, а жив трудом своїм: По пущах звірину з рушницею тропив
Дуплянки майстрував, збирав на ліки зілля, Чи сірих куроп'ят у тонку сіль ловив. (179) ²⁾.

Лише одиниці, котрі розбагатіли колись на панській службі чи торгівлі, як Бартек Прусак, маючи перше нагромаджений капітал, промишляли торгівлею, а може й посесією маєтків. Стоячи перед можливістю впасти в хлопську прірву, дрібна шляхта заплущує не раз очі на трагізм свого становища, намагаючись утриматись, вона силкується обдурити що-до свого становища і себе і інших, скрізь підкреслює свою ріжницю від хлопства, свій шляхетський стан:

Тай досі одіж їх—шляхетська, не проста,
І найбіднішому Добжинському носити
Дідівські звичаї не дозволяють свити:
Чумарка в будній день, а кунтуш—у святний
Паняки і в жнива у перкалевий стрій
Вдягаються. Та що! І взявшись до мички,
Іх руки не здіймуть ні за що рукавички! (174) ³⁾.

Ця застінкова шляхта не задоволена зі свого становища більше ніж хто; воскресення Речі Посполитої для них потрібне більше ніж для кого. Вони готові активно виступити проти Росії, вони готові натовпами

¹⁾ В оригіналі стоїть ще різкіше: „тепер примусені працювати самі на себе, як затьяне хлопство“. ²⁾ В оригіналі ясно стоїть, що він полював не тільки для розваги, а посаав куропатву „на торг“. ³⁾ В оригіналі останнє речення має ще яскраві деталі— „бидло пасуть не в лаптях з кори, а в черевичках, жнуть пашню, навіть прядуть у рукавичках“.

вступати в легіони, бо й сама вже служба в легіонах вабливіша ніж хлопська праця вдома. А тут до того всього російський уряд уже навіть і шляхетства їх намагається позбавити, робить перегляд шляхти, вимагає документів, які-б стверджували шляхетський стан. Як їм усе це знести? Каже в корчмі Сколуба — „нам шляхетним, нам вельможним, „нам до золотих вольностей призвичаєним.“ І мимоволі перед їх очима повстає картина минулого. „Ох брати! то-ж давніше шляхтич на загороді— Так, так — крикнули всі — рівний воеводі.“ Вони також єдину надію мають на Наполеона, на армію польську, котра росте під французьким протекторатом. Вони так нетерпляче чекають приходу армії Наполеонової. Сколуба каже — „скільки є в календарі свят, на кожне ворожать нам Французів. Виглядає чоловік, виглядає, аж очі втомлюються“¹⁾. І, коли Робак їм оповідає в корчмі про близьку війну, що Французи вже от-от рушать, а з ними і армія польська, ентузіазмові їх нема кінця-краю.

До прихильників польської справи належить ще й частина місцевого єврейського населення, саме та, котра зв'язана з панським господарством. Панське-ж господарство має цілий ряд промислових закладів, як млини, броварні, гуральні, ці промислові заклади віддаються в оренду, орендують їх заможні Євреї. Пани ведуть торгівлю на внутрішнім ринку, насамперед монополізованими товарами, як горілкою, пивом; це знов в оренді Євреїв. Пани експортують за кордон цілий ряд продуктів свого господарства, рибу, мед, худобу, пашню, і це буває робиться руками торгівців Євреїв. Таку групу єврейства, зв'язаного з панським господарством, у поемі заступає Янкель. Тут він, по-перше, — орендар панських корчом. Янкель „знався добре на торзі пашеннім“. Тому в панських дворах він „був завжди милим гостем та хатнім дорадником“, бо-ж „потрібні такі знання на селі“. Може й гроші Янкелеві потрібні були в панськiм господарстві і в цих панських дворах.

Мав славу польського він також патріота (105).

Це виявлялось і в мові його:

Хоч Жид, по польському поправно говорив (105).

Знавець музики, він дуже любив польські національні пісні. Вертаючись додому з-за Німана, він привозив багато

Недавно складених мазурок, коломиюк (105)

Ба навіть казано, він нібито привіз

Ту просту пісеньку, тепер славенту скрізь,

Що перше у краю блакитному Авзонів

Заграли сурмачі повстанчих легіонів (105—106).

В цю картину минулого, картину років дитинства поета, котру він бачив на власні очі, Міцкевич вносить свій світогляд. Він бачить її очима людини певної доби, певної суспільної верстви, людини певної ідеології. У шляхтича Міцкевича поле зору обмежене: він бачить лишень в цій Литві, вітчизні своїй, шляхту, та все що з нею близько зв'язане. Великі маси трудящого люду та міська дрібна буржуазія — поза полем його зору. Фактично ми бачимо одні шляхетські садиби, фільварок, корчму, шляхетські застілки. Тільки десь на периферії його спостереженням є селяни, тай то лише в тій мірі, оскільки вони з'являються на фільварку. В поемі можна побачити селян на фільваркових полях, там вони жнуть, орудь; селяни здибаються в панській садибі під час панських фестів, весілля тощо. Селян на селі, їхнього життя там, їхнього господарчого та соціального становища поет не бачить. У поемі є лише селянин на панських очах, — селянина, який він є сам у своїм селянськiм оточенні,

¹⁾ Цих деталей у віршованім перекладі нема.

немає. Також із Євреїв є тільки той, що зв'язаний з панським господарством,—мас містечкового єврейства зовсім не видно. Ця-ж саме обмеженість поля зору і доводить автора до цього, що в поемі, переповненій національними ментами, ви зовсім не побачите, що дія діється в краю етнографічно білоруським, Міцкевич відчуває цю обмеженість,—недурно він поему називає „шляхтичем“ у своїх листах.

Друге, що випливає з світогляду автора, як представника певної групи, це чи не розуміння, чи свідоме заплочування очей на соціальні взаємовідносини. Взаємовідносини пана та його крепаків уявляються йому ідилічно патріархальними. Всі ті парадні обіди, розваги у фільварку для селян мають бути посереднім доказом відсутності суперечності інтересів, гармонії класів. Експлоатації селян не видно, автор її не хоче бачити; де-ж, Сопліца добрий пан, він, як заходить сонце, каже припиняти всю роботу; в нього і вночі не роблять. За Міцкевичем сама шляхетська етика переслідує обтяження селян: графа шанували між іншим і за те, що він був добрий для хлопів. Селяни сердечно прив'язані до пана, вони беруть участь у всіх радостях дідичів.

Там панові слуга була вірніший друг,
Ніж в іншому краю дружина для малжонка (161).

У цім нереальнім краю білоруський хлоп разом із шляхтою в корчмі співає польського гімна.

Та на еміграції було відомо, що за повстання 1831—1832 рр. ця ідилія в дійсності не витримала критики: по багатьох місцях хлопи опинилися за повстання в ворожій до шляхти таборі і багато було випадків, коли вони активно боролися з шляхтою. Російський уряд розумів і потрапляв використовувати цю суперечність інтересів. У боротьбі з російськими начальними класами треба було переглянути питання взаємовідношення селян та дідичів, бо коли селяни стоять ворожі, чи то активно, чи пасивно,—боротися польській шляхті з Москвою неможливо. Треба перетягнути селян на свій бік, зацікавити їх польською справою, придбати їх прихильність. Тадеуш каже Зосі:

. прийшла тепер пора нам
Подумати, що війна у нас дала селянам?
Ми вільні,—а у їх лиш новий буде пан? (314).

Міцкевич розуміє, що селяни підуть за ними, коли й вони зі справи польської щось будуть мати для себе, коли вони будуть мати з повстання, як сказано в оригіналі,—„зиск“. Устами Тадеуша поет вимагає звільнення селян:

. ліпше зробимо для совісти, для чести,
Коли ми здіймемо неволі з них ярмо (314).

Тоді селян можна буде трактувати, як „співобивателів, вільних, рівних—Поляків“¹⁾. Як відомо, ці думки не були новими для еміграції,—так справу ставили ліві угруповання еміграції. Про це говорили щеї під час самого повстання, а на соймі-ж Бонавентура Немоевський казав— „коли-б генерал Дверницький (ідучи на Волинь) був оголосив волю хлопам, то був-би тепер тріумфатором у Кам'янці, а не в австріяцькій неволі“. Проблема визволення селян не була якоюсь несподіванкою і для самого польського панства, за часів господарчого піднесення вони самі нахилились до цієї думки, самі думали перейти на найману працю. Тут, покищо, Міцкевич не дуже розходився з думками та інтересами шляхти. Лише в питанні про умови визволення між Міцкевичом та дідичами була глибока різниця в поглядах. Дідичі, коли думали про визволення селян, то

¹⁾ В перекладі віршованім цього госта Тадеуша пропущено останнє слово—„Поляків“, на мою думку, дуже цікаве й характерне.

увяляли собі його на умовах „вовчої волі“. Ще в польській політичній літературі кінця XVIII ст. визволення селян зв'язується з проблемою потреби панського господарства, яке після визволення має користуватися найманою працею, з проблемою достатнього числа дешевої робочої сили. В панських інтересах було визволення селян і від панщини і від землі. Міцкевич розуміє, що таким визволенням шляхта на свій бік селян не привабить, а як і привабить, то ненадовго. Міцкевич у своїм проєкті робить, порівнюючи з дідичами, ступінь дальше:

. не загаючись, їм землю оддамо,
Що працею вони кривавою придбали,
Бсіх нас годуючи (314).

Це вже було таке розв'язання питання, на яке дідичі піти не могли: коли селяни будуть і вільні і неголодні, та ще й землю за дурно дістануть, панське господарство добре не піде. Що це заріз для панського господарства, знає і Міцкевич. Тадеуш попереджує Зося:

. Але тоді чимало
Прибутку нашого відійметься у нас.
Я не боюсь того, навиклий повсякчас
Житть помірковано без блиску та пишноти . . . (314).

Емігрант Міцкевич, відбиваючи певні еміграційні настрої, договорився до того, що справа повстання ліпше піде, коли шляхта буде напівліквідована, що відроджена Польща не має бути Польщею чисто шляхетською. І дійсно, лозунг—земля селянам і земля без викупу,—та фактичне здійснення цього лозунгу давало справі воскресення Польщі великого і могутнього союзника. Ставлячи Польщу з такими лозунгами на чолі революційного руху не тільки Східної Європи, дійсно можна було зробити з неї велику силу. Та поставивши цю проблему, Міцкевич не виявляє шляхів, якими можна дійти до її здійснення; саможертва дідичів, як це робить Тадеуш, це-ж шлях не реальний.

І не зважаючи на ці проблеми, все-таки еміграційні настрої, настрої розчарування в сучаснім, шукання відпочинку в минулім, накидають на це минуле не раз занадто рожеві тони. Власники панщизняних „душ“ виступають у поемі такі ідилічно-добродушні. Заїзд, фактично розбій, нешанування навіть своїх власних законів, виступає як якась романтично-лицарська пригода. Та весь цей рожевий тон потрібен був для відпочинку серед трагедій і давав настрій для боротьби за прийдешнє.

Ото-ж, придивляючись уважно до одних картин дуже важливого періоду польського шляхетського суспільного життя на Білорусі, картин зроблених рукою великого майстра, ми повинні визнати, що основні моменти цього життя автор відчував і в своїм творі зазначив. Досить ясно в поемі виявлено господарче та суспільне становище різних шляхетських груп, їхня ідеологія, їхні стремління, ситуація, в якій їм приходилось боротись. З самої поеми видно поступові на той час елементи руху, поступовість господарства, буржуазні елементи в нім, буржуазні тенденції в суспільнім житті дідичів, в поемі ми маємо і мотивацію зв'язку тутешньої шляхти з буржуазною революцією Європи.

Поет, революціонер Польщі першої половини XIX ст., вносить в ці картини революційні лозунги свого часу і свої. Він вносить лозунг—воля і земля селянам без викупу.

Історія багатьох земель України, України правобічної, тісно зв'язана з історією Польщі, багато і дуже багато було спільних моментів в розвитку господарчім, суспільнім, в політичнім житті, в суспільній боротьбі. Для нас цей твір тому має свою особливу цікавість, картини минулого, описані в нім, нагадують нам з'явища і нашого минулого життя, нагадують моменти із історії України.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Шевченко і брати Лазаревські

(дещо з родинного архіву Лазаревських).

Ці відомості про деякі факти з життя Т. Г. Шевченка, що подаються тут, знайдено в родинному листуванні Лазаревських, а саме в листах Хведора Матв. Лазаревського до батьків та сестри Глафіри і в листах Афанасії Олексіївни Лазаревської до сина Олександра Матвійовича. Що ці дрібниці про Шевченка записали люди, котрі особисто знали його, навіть були близькі до нього, і записали їх саме тоді, коли мали з ним відносини, то не вважаючи на їх незначність, варто їх зафіксувати.

Про відносини Шевченка з Хведором Лазаревським останній сам написав спогади, що надруковані в „Кіевской Старинѣ“ (1899 р., II кн. сс. 151—167). Здавалося б, що це найповніше й найправдивіше джерело щодо фактів, які відбувалися під час знайомства цих двох людей. Але чи навмисне чи ні, а Хведір Л-ський не згадує у цих спогадах де чого з того, що маємо в його листах, а дещо переказує в іншому вигляді.

Відомості, що маємо з листів Хведора Л-ського, доповнюються згадками про Шевченка в листах Афанасії Л-ської з деякими поясненнями та доповненнями з родинних спогадів.

Ці згадки про Шевченка відносяться до двох моментів його життя. Перший момент — це час із життя Шевченка на засланні в Оренбурзі, а саме кінець 1849 р. і 1850 рік, коли сталося знову погіршення в його долі. Під цю пору Шевченко зустрівся з двома Л-ськими: з Хведором, що служив в оренбурзькій пограничній комісії, і з Михайлом, що займав посаду „попечителя прилинейных киргизов“ у Троїцькому, 200 верстов від Оренбурга, але навідувався деколи в Оренбург.

Шевченко часто дякував друзям та знайомим за ті послуги, що йому робили, малюючи з них портрети. Так і з братів Л-ських він намалював портрети на початку грудня 1849 р. Портрет Хведора Л-ського 6-го грудня вже був докінчений і „удивительно похожъ“, як він пише до своєї сестри. На день написання цього листа 6 грудня портрета з Михайла Л-ського, що приїхав до Оренбурга 3 грудня, Шевченко не встиг скінчити.

Тими часами фотографія щойно з'являлася, і нею користуватися в Оренбурзі не можна було й думати; тому портретами, що малював Шевченко, мусили дуже цікавитися. А братам Л-ським ці портрети були особливо до-речи: старі ніжно-укохані батьки, що жили на Конотопщині, часто в листах висловлювали бажання мати портрети своїх далеких синів. І Хведір Л-ський пише до сестри, що як тільки портрети будуть готові, він випише на них рямці й вишле додому.

Трохи пізніше (15 квітня 1850 р.) він просить Шевченка намалювати з нього ще одного портрета. Невідомо чи намальовано цього портрета, чи ні.

В кожному разі ні одного з цих портретів не переслано на Конотопщину в с. Гирявку, де жили батьки Л-ські. Всі портрети прислані від синів береглися як реліквії й загинути там не могли, а по смерті батьків їх розібрали сини, — але згаданих портретів там не було; не збереглися вони взагалі.

Дуже можливо, що ці портрети знищив сам Хведір Л-ський, бо події в квітні 1850 р., трус та арешти Шевченка дуже налякали його; а що Шевченку інкримінувалося малювання, яке йому було заборонено, то Л-ський і міг знищити портрети, щоб не заплутатись у Шевченкову справу, а цього він особливо боявся, як видно з його листів. Також і в спогадах Хведора Л-ського говориться, що він та Шевченко пішли до нього, Л-ського, щоб там щось палити. Цю-ж таки думку стверджують Гернові слова в листі до Михайла Л-ського, що Шевченко „успѣлъ скрыть слѣды рисованья, мой несчастный портретъ былъ сожженъ“ (Кіевск. Стар. 1899., кн. II, с. 69).

Про події арешту та заслання Шевченка до Новопетровської фортеці в листах Хведора Л-ського розповідається лише остільки, оскільки вони відбулися на ньому самому, але ми все-ж таки подаємо це оповідання Л-ського, що малює те оточення, в якому перебував на той час Шевченко. Тим більше що подробиці фактів, які розказав в листах Хведір Л-ський, не зовсім такі, як у його спогадах.

У спогадах Л-ського приятель його М. С. Александрійський уже на перший день Великодня, просто з розговін зайшов до нього і розповідав як ген.-губернатор Обручев, прочитавши листи знайдені у Шевченка, кричав на нього та загрожував Л-ському; Хведір Л-ський до цього додає, що „онъ смѣшалъ меня съ братомъ Василемъ“, і цим підкреслює, що його листів до Шевченка там не мало бути, або їх уже знищено. В листах цей факт зазначено трохи інакше. На жаль, початок та кінець цього оповідання одірвано. Хведір Л-ський пише батькам, що після арешту Шевченка, першими днями Великодня, він був цілком спокійний щодо себе самого і „весело дѣлалъ праздничные визиты“. Але на третій день свят попрохав його негайно прийти один знайомий (він не називає його прізвища; можливо той-же Александрійський) і розповів йому, що военний губернатор наказав з'явитися до себе, гнівався й гримав на нього за листування з Шевченком, згадував про листування Л-ських (Василя, Михайла і Хведора) з Шевченком й обіцявся їм „всѣмъ найти мѣсто“.

Василь Л-ський служив у Петербурзі, Михайла вже призначено туди-ж таки на посаду „старшаго совѣтника при губернскомъ правленіи“, і тим більше боявся Хведір Л-ський що весь гнів упаде на нього. Але вмів він і ладити з начальством, а начальство його, генерал Ладигенський, цінував Л-ського як здібного, ретельного урядовця, і все обійшлося для Л-ського майже щасливо.

Можна гадати, що варіант цієї події в листах Хведора Л-ського правдивіший, ніж у його спогадах; бо трудно зрозуміти, як Обручев, що також був на розговінах, встиг переглянути листування Шевченка. Цю думку стверджує ще й те, що листа написано за два місяці по подіях, а спогади за кільканадцять літ; за такий довгий час подробиці могли забутись.

Так само Хведір Л-ський згадує в своїх спогадах тільки один малюнок, що Шевченко подарував йому, а саме автопортрет. У родині Хведора Л-ського ще збереглися такі подарунки від Шевченка: картина олійними фарбами, що малює селянську родину під хатою: батько простягає

дитині люльку, а мати не дає. Зберігся там шей офорт Шевченків з картини Брюлова Варсафія з автографом Шевченка: „На спомін Федору Лазаревському. Т. Шевченко. 30 травня 1860 р.“ та біблія Шевченка.

Друга доба із життя Шевченка, про яку згадується в листах Хведора та Афанасії Л-ських — це 1859 рік.

Порівнюючи з спогадами Хведора Л-ського, й тут є деякі відміни й доповнення.

Так, у спогадах не говориться про те, що Шевченко заїздив до Хведора Л-ського в Орел, їдучи з Петербурга на Україну наприкінці травня 1859 року. Шевченко привіз Л-ському якісь книжки від Михайла Л-ського та його обіцянку приїхати до матери, уже вдови, наприкінці червня, а сам Шевченко мався приїхати до Афанасії Олекс. наприкінці серпня того-ж року.

Шевченко виконав і цю свою обіцянку, їдучи з Києва до Петербургу, і 21 серпня о 10 годині вечора приїхав у с. Гиравку на Конотопщині до матери братів Л-ських. І того-ж таки вечора трохи пізніше зовсім несподівано приїхав до матери й Хведір Л-ський. Перебував у матери літні вакації й найменший син Іван.

Як тільки приїздив хтось із синів Афанасії Олекс., — гості в дворі Л-ських не переводилися. Всім родичам та сусідам хотілось подивитися на цих, знаних ще хлопцями, а тепер уже молодих людей, що так швидко посувалися в службовій кар'єрі.

Так воно було й на цей раз, тим більше, що приїхав шей Шевченко.

На другий день приїзду в суботу 22 серпня були у Л-ських „всѣ гиравськіє“, цебто всі панки, що жили в Гиравці, які були здебільшого родичі та свояки Л-ських, а їх було чимало. Так само дальші два дні приїздили гості: і гиравці і чужі. З чужих між іншими приїздили Олександр Григорович Кандиба і Білозерський (мабуть Микола Данилович), що приїздив спеціально побачитися з Шевченком.

Перебуваючи в Гиравці, Шевченко не хотів ночувати у кімнатах, а просив дівчину Химу, покоївку Афанасії Олекс., принести собі сіна щоб зробити постіль у коморі, що стояла в садку; в цій коморі жили молодші Л-ські, коли приїздили додому влітку.

Шевченко мабуть жартував з цією дівчиною, бо вона бувши старою згадувала, що Шевченко якийсь чудно розмовляв, „що не скаже, то все смішно“. Згадувала, що вдень він спав у садку під тиною.

За ці три дні в Гиравці Шевченко намалював портрета з Афанасії Олекс. білим та чорним олівцем на сірому папері; портрета цього він одвіз у подарунок Михайлу Л-ському¹⁾

Афанасію Олексіївну Шевченко бачив тільки цей єдиний раз, але він багато чув про неї від свого друга Михайла, котрий, як і всі сини Л-ські, якийсь незвичайно ніжно любив матір. Ця гаряча любов поміж матір'ю та синами вражала й зворушувала Шевченка, і він як символ цієї родини, міцно злютованої такою рідкою любов'ю, подарував Аф. Ол. свій офорт „Святое семейство“ з автографом²⁾.

Написав у Гиравці й присвятив Аф. Ол.-ні Шевченко свого вірша „Вечір“, це може дати уяву яке враження зробило тоді на Шевченка село.

25 серпня у вівторок уранці Шевченко та Хведір Л-ський виїхали з „благословенної“ Гиравки на північ. Від'їжджаючи з дому, сини Л-ські їхали своїми кіньми до м. Кролевця, а там пересідали на поштових. Так

¹⁾ Цей портрет з Аф. Ол. і портрет з Михайла Л-ського Шевченкової також роботи (1858 р.) тепер переходять в Держ. Музею ім. Шевченка. ²⁾ Цього офорта після смерті Аф. Ол. ув'яз Ол. Матв; родина Ол. Матв. передала його до Державного Музею ім. Шевченка в Києві.

було й цього разу: Шевченка та Хведора Л-ського до Кролевця віз Яким Ложка, що правив за кучера в Л-ських. У х. Гутах за Конотопом годували коней у Колодчевського Платона Григор., конотопського станового, давнього знайомого Л-ських. Сам Колодчевський та його дружина Олена Осипівна, як і завсіди, радо приймали Л-ського та Шевченка і частували їх чим могли. А „Платонъ весьма тѣшилъ Тараса своими разсказами“.

Що-разу як Л-ські від'їжджали, Колодчевський випроваджав їх за Любитов до Сейму, де треба було пороном перевозитись.

Пізно Хведір Л-ський та Шевченко приїхали в Кролевець і ночували у Глафири Матв. Огієвської, сестри Хведора Л-ського, що жила тут із дітьми, а чоловік її на той час служив у Глухові¹⁾.

Виїхали з Кролевця на другий день 26-го серпня об одинадцятій годині вдень; зупинилися того дня в Глухові у чоловіка Гл. Матв-ни Дмитр. Петр. Огієвського. Ночували під Сівським, а 27 серпня в Сівському роз'їхалися: Шевченко поїхав в Орел, а Л-ський — оглядати удільні маєтки. В Орел слідом за Шевченком приїхали Іван Л-ський і Григ. Стан. Вашкевич, студенти, що поверталися на вчення в Петербург.

Хведір Л-ський приїхавши в Орел 2-го вересня, не застав уже там ні Шевченка, ні брата з Вашкевичем.

З сумом випроваджала Афанасія Олекс. сина Хведора та Шевченка, що був їй дорогий як друг її найніжнішого сина Михайла. Більш побачитися з ним їй не прийшлося, але вона часто чула про нього від синів Михайла та Олександра. І Шевченко не забував її, а коли задумав оженитися і йому захотілося матерньої поради й матернього щирого благословення, то до Аф. Олексіївни, цієї „божественної старушки“, як він її звав і котра була для нього символом матерньої любови, він звернувся, прохаючи як син, її благословення на нове життя²⁾.

Зміна ця в житті Шевченка не відбулася, а за недовгий час не стало й його, — про це з сумом почула Афан. Олекс.; за кілька літ (1867 р.) лішилася Афан. Олекс. і свого Михайла; але й по смерті їх обох прийшлося їй ще не раз чути ім'я Михайла приєднане до пам'яті Шевченка.

Коли Честахівський привіз тіло Михайла Л-ського в село Гирявку на вічний спокій, то на пам'ять двох друзів Михайла та Тараса він намалював ікону в Гирявську церкву свв. Тарасія й Михайла, а між ними абрис Гирявської церкви³⁾.

На роковини Шевченкової смерті 1868 р., перші по смерті Михайла Л-ського, петербурзька громада одправила панахиду разом по обидвох цих друзях, як про це сповістив матір Хведір Л-ський.

Ось ті факти, що про них згадується в нашому листуванні. Додаємо тексти всіх тих уривків з листів, де згадується Шевченко, а також і уривки з спогадів Олександра Л-ського про Шевченка що їх не пропустила цензура. (А. Лазаревскій, Новопетровское укрьпленіе, Київ. Стар., кн. II, сс. 291—295).

Уривки з листів Х. М. Лазаревського до сестри Г. М. Огієвської.

1. Оренбург, 6 грудня, 1849 р.

Вмѣстѣ съ Михайловымъ нарисованъ мой портретъ нашимъ знаменитымъ Шевченкомъ; мой портретъ, говорятъ, удивительно похожъ, — онъ уже конченъ; Михайла еще не конченъ; когда будетъ конченъ и его, я пришлю ихъ домой; позабочусь выписать и рамки для нихъ. —

¹⁾ Менш як через два роки Гл. Матв. зустрічала в Кролевці Шевченка вже в домовині; і в домовині він ще раз переночував у дворі Огієвських. Гл. Матв. зняла на пам'ять із домовини Шевченкової маленький віночок із паперових квітів. ²⁾ Одповідь Аф. Олекс. Л-ської до Шевченка надрукована у Чалого: Життя и произведения Шевченка. ³⁾ Тепер ця ікона переховується в Конотопському округовому музеві.

2. Оренбург, 12 квітня 1850 р.

О портретахъ своихъ я уже говорилъ; я просилъ Шевч. сдѣлать еще одинъ мой портретъ; на дняхъ начнутся сеансы и онъ скоро будетъ готовъ.—

Уривки з листів Х. М. Лазаревського до батьків М. І. та А. О. Лазаревських.

3. Оренбург, 1 травня 1850 р.

Служба моя такъ чиста и аккуратна, что, надѣюсь, въ ней ничего нельзя найти за что бы можно было быть недовольнымъ мною; но случилось другое на дняхъ задержанъ сосланный сюда солдатомъ малоросецъ Шевченко; его на дняхъ арестовали и опечатали его бумаги; за что его задержали я не знаю; говорятъ будто онъ, вопреки Высочайшаго запрещенія, рисовалъ портреты или что-то въ этомъ родѣ; я опять и этого не знаю, потому что всю зиму прожилъ внѣ Оренбурга, но въ бумагахъ его нашили мои письма, письма Михайла и Василя, письма самыя невинныя, да и что мы могли писать къ нему противного разсудку или вообще того за что могли бы заслужить порицаніе? — Военный губернаторъ недоволенъ однакоже и за то, что писали къ нему. Какъ быть? по чести я не знаю, что знакомство съ Шевченкомъ предосудительно.

Михайло—ежели зайдеть къ Вамъ—разскажетъ больше.—Я Васъ покорнѣйше только прошу не беспокоиться нисколько по поводу сообщеннаго выше.

4. Оренбург, 15 травня 1850 р.

Но случилась бѣда письма къ Ш., кажется весьма много повредила мнѣ у Военнаго Губернатора: въ представленіи Азіатскому Департаменту онъ нашель мою службу весьма молодую и въ совѣтники представилъ другого

5. „Стоянка на урочищѣ Куагачъ“, 21 червня 1850 р.

Я надъ этимъ¹⁾ не задумывался и весело дѣлалъ праздничныя визиты. На третій день за мною присылаеть сослуживецъ мой и просить сейчасъ же къ нему прійхати; я не побѣхалъ сейчасъ, а побѣхалъ часа черезъ 4; знакомый встрѣтилъ меня съ растроеными чувствами и лицомъ. — Что такое? — Я былъ сегодня у Военнаго Губернатора, между бумагами Ш. нашлись мои письма къ нему; онъ на меня много кричалъ; спрашивалъ, знакомъ ли я съ Лазаревскими, какъ познакомился и обѣщаль всѣмъ вамъ найти мѣсто. „Я задумался; за мной вины — я чувствовалъ — ровно никакой не было; ни законъ ни правосудіе не могли обвинить меня, но меня изъ за пустяковъ могли сдѣлать прикосновеннымъ къ дѣлу, а это огорчилобъ Васъ. Я пошелъ къ Генералу²⁾ и какъ доброму отцу объяснилъ все со всею искренностью и чистосердечіемъ.

Генералъ мнѣ сказалъ, что не слѣдовало бы мнѣ сблизаться съ человекомъ, который имѣлъ глупость подвергнуться немилости правительства, но это неосторожность, а не вина что ежели я съ нимъ, генераломъ такъ искрененъ³⁾.

Уривки з листів О. М. Лазаревського до матери.

6. Орел, 3 червня 1859 р.

Послѣ отъѣзда Вани⁴⁾ ко мнѣ заѣзжалъ Шевченко вмѣстѣ съ Хрущовымъ изъ Лебедина, знакомымъ Марьи Тимофѣевны⁵⁾. Въ концѣ августа Шевченко обѣщаль заѣхать и къ Вамъ. По словамъ Шевченка, Миша⁶⁾ будетъ у Васъ въ концѣ этого мѣся. О братѣ Василю⁷⁾ ничего не сказала. У меня все по старому, такъ, что и писать не о чемъ.

7. Орел, 4 вересня 1859 р.

выѣхавши изъ дому я, по дорогѣ, заѣзжалъ къ Платону кормить лошадей. Платонъ весьма много тѣшилъ Тараса своими разсказами. Поздно вечеромъ мы пріѣхали въ Крелевецъ, ночевали тамъ и выѣхали часовъ въ 11 утра. Потомъ останавливались еще въ Глуховѣ у Дмитрія Петровича, ночевали подѣ Сѣвскомъ и на другой день рано утромъ разѣхались: я въ имѣніе, а Тарасъ въ Орель. Въ имѣніи я спѣшилъ окончить дѣла, желая застать въ Орлѣ Тараса и Ваню, пріѣхалъ сюда 2 сентября въ ночь, но не засталъ уже ихъ.—

8. Орел, 14 жовтня, 1859 р.

Миша, спасибо ему, пишетъ, что выслалъ мнѣ Вашъ портретъ, но я еще не получилъ его. Какъ я радъ — радъ буду получить его! Жалѣю, что я не выпросилъ у Шевченка того, который онъ нарисовалъ у насъ дома.—

Холстъ на сорочки скоро вышлю, одну изъ нихъ надо пошитъ такъ какъ у Шевченка, а другую такъ какъ прежде.—

9. Петербург, 28 февраля 1868 р.

Въ воскресенье (25 февр.) громада служила панихиду по Тарасу и по братѣ Михайлу—меня очень тронуло такое вниманіе земляковъ къ покойному брату.

Послѣ панихиды всѣ отправились къ священнику, служившему панихиду, также малороссу и закусывали у него; тамъ я вдоволь наслушался малороссійскихъ пѣсенъ.—

¹⁾ Мабуть над своїм особистим ставленням до арешту Шевченка. ²⁾ Ладиженському.

³⁾ Тут одирвано від листа шматок паперу. ⁴⁾ Івана Лазаревського. ⁵⁾ Нероди. ⁶⁾ Михайло Лазаревський.

Уривки з листів А. О. Лазаревської до сина Олександра¹⁾.

10. С. Гирявка, 26 серпня 1859 р.

. 21-го август. приїхавъ вечеромъ часовъ въ 10-ть Шевченко, а послѣ его приїзду приїхавъ и Ѳеодоръ, не на долго; 25-го Ѳеодоръ и уїхавъ опять по удѣламъ и Шевченко поїхавъ с нимъ до Сївска на другой же день т. е. 22-го август. у насъ были всѣ гирявскіе и Александръ Кандиба, въ воскресенье тоже, но я не успѣла написать, — въ понедѣльникъ опять гостѣ, и Бѣлозерскій приїзжавъ видѣтса съ Шевченкомъ

11. с. Гирявка, 12 червня 1860 р.

. чего это вы пили такъ радушно за мое здоровье, даже и Шевченко; я думаю потому что всѣ съїхались вмѣстѣ вся братія. —

12. С. Гирявка, 11 вересня 1860 р.

. Пїсма твоя отъ 28 август. полу. 5-го сен.; вмѣстѣ и отъ Шевченки, о которомъ ты и знаешь о чемъ оно; душевно мнѣ жаль его, что онъ такую не вигодную собїраеть себѣ партію, мнѣ о семъ писалъ Михайло; но онъ только напомнилъ, а ты мое дитя подробнѣе говоришь. Но не мнѣ его отговаривать, и я его благословляю — по его прозвбѣ: можетъ быть она вишовши замужъ будетъ хорошей женой. —

. Если вы и многіе находятъ не вигодною женитьбу Шевченка, то почему его не отвлекуть; мнѣ кажется что онъ Михайла и Василя послушавъ бы, вотъ попробуйте уговорить его. —

13. С. Гирявка, 12 березня, 1861 р.

. и Шевченка уже не стало, мнѣ жаль его

14. С. Гирявка, 19 березня 1861 р.

. Жаль и мнѣ Шевченка, справедливо что онъ рано умеръ, но не берегъ же онъ и здоровья своего

Уривки не пропущені від цензури з статті О. М. Лазаревського „Новопетровское укрѣпленіе“ (Кіевск. Старина 1899 р., кн. II. сс. 291 — 295).

1. До ст. 292, після слів о возникновеніи этого укрѣпленія. — Проминула цензура такой уступ:

Тяжесть „ссылки“, какъ удаленія человѣка отъ общества живыхъ людей, завичить отъ того или другого характера „ссылного“; люди сосредоточенные могутъ ее сереносить легче, чѣмъ люди общительные. Послѣдніе, лишаясь сообщества живыхъ людей, — сильно теряютъ нравственно, въ добавокъ къ лишеніямъ матеріальнымъ. Въ этой же книжкѣ (Кіевск. Старина) напечатанныхъ воспоминаніяхъ брата Ф. М. Лаго о Т. Г. Шевченкѣ, послѣдній прежде всего представляется живымъ человекомъ Такому человѣку ссылка должна быть особенно тяжела. Живымъ человекомъ Ш-ко былъ въ молодости, такимъ онъ оставался и до смерти.

2. До ст. 295, після слів живой человекъ, а не мертвый — былъ Т. Г. Шевченко! — Проминула цензура такой уступ:

Оживились у меня эти воспоминанія, когда я сталъ разсматривать приложенный здѣсь рисунокъ²⁾: в такой мертвой пустынѣ и такой живой человекъ Прежде всего, по своему характеру Ш-ко не былъ анахоретомъ Тяжко должно быть вообще человекъ жить годы подъ неволею въ этой пустынѣ, называвшейся Новопетровскимъ укрѣпленіемъ, а еще тяжче было прожить тут почти семь лѣтъ нашему поэту прежде всего — живому по своей природѣ человекъ

Подала Катерина Лазаревська.

Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860 — 1862 р.р.).

Кримська війна з усіма її наслідками та селянські повстання 1850-х рр. довели урядові про неминучий перегляд політики режиму переднішого царя Миколи I. Новий цар (Олександр II) у зв'язку з цим заводить ріжні комітети для вивчення питання про розкрепаччення селян (щоб створити умови жвавішого переходу від феодальних засобів виробництва до капіталістичних). До інтелігенції та громадянства він ще раніш озвався:... „да развивается повсюду и с новой силой стремление к про-

¹⁾ Ці листи переховуються в Музею Українських Діячів. ²⁾ Шевченків малюнок Новопетровської фортеці.

свещенію и всякой полезной деятельности“¹⁾... В наслідок цього зокрема й на освітній ділянці, знати рух, і оце починають закладатися недільні школи...

Ці перші народні недільні школи звертають нашу увагу, як організації, що зафіксували собою ідеологію поступової інтелігенції взагалі й українофілів зокрема. Доба загального політичного послаблення, що настала перед розкрепаченням, дала їм можливість виявити свою ініціативу в громадському житті, що йшло на нові шляхи, так в інтелектуальних, як і в зовнішніх формах. Перші недільні школи зайняли місце в нашій історії лише за років 1859—1862, тоб-то за доби „волі“,—поки консерватори не скерували селянської реформи цілком на свої рейки. Недільні школи, як установи приватно-громадські, зрозуміло не могли піти одразу за консерваторами-дворянами, тим більше, що свіжий ще був рубець крепачького ярма в тих, для кого призначалися ці школи. Почалося змагання за вплив у школах,—до того-ж у консерваторів мета була сприяти їм, але в межах певної програми й змісту, а поступової та революційної інтелігенції—вийти за цю програму, скерувати життя на ширші реформи, навіть на революцію. Мав рацію змагатися уряд за недільні школи і з практичних міркувань: він відчував, що в оновленій державі потрібен йому письмений правіжник, писар, та й у господарство (поміщицьке) просилася вже машина, що вимагала не самих рук, а й голови. В наслідок змагання між протилежними орієнтаціями недільним школам разом зі своїми діячами довелося зазнати на своєму короткому віку ріжних обмежень, доглядів і нарешті закриття та репресій.

Що-ж до умов Полтавщини, то завдяки тим культурним силам, що в цей час тут перебували, як Ол. Я. Кониський, Ол. І. Стронін, В. В. Лобода, Д. П. Пільчиков, К. І. Милорадовичка, П. І. Стронін (Кременчук), В. С. Шевич (Лубні), П. П. Чубинський (Переяславщина) та ин., праця в недільних школах була скерована з певною орієнтацією в бік українофільський. За два роки на Полтавщині відкрито 23 недільних школи, читалися прилюдні популярні лекції, утворено „О-во грамотности“ (правда—уряд йому не дозволив перевести своїх замірів у життя), вживалися заходи що-до перекладу на українську мову популярних книжок із сільського господарства, і, нарешті був намір, щоб „проникнуть в губернию“,—видавати газету²⁾. Цей обсяг і розмах громадської роботи доводить нам, що Полтавці не відстали від загального руху, а навпаки: відважно й щиро в передніх лавах, ішли вони на боротьбу за краще громадське життя, за поступ. Вони, як провідна українська інтелігенція, взялися в цей час за виховання в оновленому житті свідомого спільника, що став-би до боротьби за національне самовизначення. Тяжкі були умови для такої роботи: з одного боку обмеження урядове, а з другого—безпросвітня темрява тих кол, що мали підтримати їх. Коли взяти стан освіти й на Полтавщині в той час (1859—60 р.р.), то ми тут бачимо лише до 170 освітніх закладів (на 1.870.221 жителі) з 10.341 учнем, що походила здебільшого з привілейованих кол сусільства, отож у дуківництва та Євреїв—1 учень припадав на 6 жителів, у дворян—1 на 9, у міщан—1 на 26, у козаків та „каз. крестьян“—1 на 122, а серед крепачів—1 на 710³⁾. Ці дані ілюструють досить ту нерівновагу суспільства, що спородила й недільні школи. Перші недільні школи призначалися для „низів“, а зокрема—в містах—для ремісників, що в неділю (хоч і не всі) мали звільнитися від праці. Перші два роки (1859 та 1860) ці

¹⁾ З маніфесту Олександра II, після замирення (в 1856 р.).²⁾ „Былое“—1907 р., кн. 7, с. 173. „Дѣло о распротр. Малор. проп.“³⁾ „Полт. губ. Ведом.“ 1861 р. № 15.

школи закладалися громадським шляхом, з приватної ініціативи, а потім поступово прибиралися до урядових „рук“, разом із ініціативою, аж поки їх не визнано „за шкідливі“ — протиурядові.

На Полтавщині було два типи недільних шкіл: громадські та урядові (в ідеологічному розумінні). Перші закладалися й працювали зі свіжої приватної ініціативи, а другі — при близькій участі губернатора, городничих, смотрителів повітових шкіл то-що. Тим часом як у перші проти-скупалася й українська книжка, у других вона, хоч би й була надіслана від „неизвестнаго“, то „за неупотреблением“ призначалася на продаж. До типу першого по Полтавщині можна залічити такі школи, як І полтавська недільна школа (розпорядчики: Стронін, О. І. і Лобода, В. В.), кременчуцькі — хлоп'яча й дівоча, хорольська, полтавська дівоча (розпорядчиця К. І. Милорадовичка). До другого типу — прилуцька, при військових частинах (Опішня, Зіньків), лохвицька, пирятинська, миргородська то-що.

Звісно це розподіл не зовсім правильний, бо щоб зважити діяльність тієї чи іншої школи, не досить лише її сухого звітлення (казенного), а треба-б мати під руками й архіви цих шкіл, а цього в нас зовсім обмаль. На жаль мало матеріялів про діяльність полтавської школи безплатної школи, де був за розпорядчика О. Я. Кониський (після єврейської школи) та й про баришпільську нічого, окрім „отзива“ П. П. Чубинського, немає. Решта, як лубенська, переяславська, золотоноська, то-що, були звичайні на той час. Не відкрито недільних шкіл тільки в Ромні, Костянтинограді та за Гадяч немає даних (із повітових міст). Ф. А. Щербина в своїй праці „Історія Полтавскаго Земства“, вип. І, сс. 46—47, каже, що в цей час на селах (Полтавщини) заклалося 276 недільних шкіл, але не посилається в цьому ні на яке джерело, де-б можна ці відомості перевірити, а тому й не віриться в це, тим більше, що Абрамов („Наши воскресныя школы“, с. 57), говорить, що „число всех воскресных школ в 8 учебных округах и в Восточной и Западной Сибири определено к началу 1862 г. в 316“. Виходячи з цього числа, не можна припустити існування „276“ шк. (поза дирекцією народних шкіл Полтавщини) зокрема на селах Полтав. губ., а тому доводиться констатувати, що твердження Ф. А. Щербини — сумнівне.

Джерела до даного огляду діяльності недільних шкіл були такі:

Дирекція народних шкіл Полтавщини (фонд полтавського окрарху) — 27 справ, Архів канцелярії полтавського губернатора (також окрарх) — 5 справ, папери (окремі) полтавської суботньої шк., класний журнал полтавської 1-ї недільної школи, Абрамовъ „Наши воскресныя школы“, К. Ст. 1900, III „Изъ воспоминаній старого полтавца (Кониського). Былое 1907 г. кн. 7. „Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды“, „Полтавскія губ. вѣдомости за 1860—1862 р.р.

За цими даними, й зокрема, за справою Дирекц. Нар. Шк. 1861 р. № 243, головніші відомості про стан недільних шкіл на Полтавщині можна подати в такому вигляді (див. табл. на стор. 54—59):

Відомості за деякі школи вичерпуючи ввійшли в дану схему (як миргородська, прилуцька, кобеляцька, зіньківська, опішнянська, переяславська, лохвицька, друга недільна школа в Полтаві, недільна шк. при в'язниці, дівочі нед. шк. при пансіонах), але відомості про такі школи, як перша полтавська, суботня шк. в Полтаві (оскільки в ній був за розпорядчика Кониський), дві кременчуцьких, хорольська, золотоноська та ін. — потребують, при наявності матеріялу, ширшого огляду їх діяльності. Почнемо по черзі — з пирятинської¹⁾. Як уже згадувалося, за ініціатора її був сам

¹⁾ Дирекція нар. шк. Полтавщини „Дело об открытии при Полт. гимназ. воскр. шк. и в уездах Полт. губ. при уездных уч-ах 1860 р.“ (Полтавський Окрарх) № 5.

№№ за чергою	Назва школи	Коли відкрита	Де міститься	Ініціатори	Розпорядчик
1.	Пирятинська недільна шк.	19. I. 1860 р.	При повітовій шк.	Куратор К.Ш.О. (очевидно Пирогов).	Штат. доглядач.
2.	Полтавська 1-а хлоп. недільна школа.	24. IV. 1860 р.	При гімназії.	Гімназисти VI та VII кл.	Ол. Ів. Стронін та В. В. Лобода.
3.	В Полтаві дівоча недільна шк. при приват. дівоч. пансіоні Дейнеки.	17. VI. 1860 р.	При пансіоні.	Вихованки пансіону.	Дейнека.
4.	Кременчуцька хлоп'яча недільна школа.	21. VIII. 1860 р.	У прим. повіт. шк. (1-й поверх).	—	І. Д. Остроградський та М. В. Поляков.
5.	Кременчуцька дівоча недільна школа.	29. VIII. 1860 р.	В повіт. школі (2-й поверх).	—	Кароліна Карлівна Герике та О. М. Козекина.
6.	Дівоча недільна школа при дівоч. приват. пансіоні Лерцер у Полтаві.	Червень 1860 р.	При пансіоні.	Відомо тільки, що школу	
7.	Золотоноська недільна школа (спільна для хлоп. і дівч.).	2. X. 1860 р.	У прим. пов. школи.	—	Штатний доглядач Мачуха.
8.	Переяславська недільна школа.	16. X. 1860 р.	При пов. школі.	—	Штатний доглядач Богданов.

Учителі	Матеріальні засоби	Літа тих, що одвідували	Соціальний стан	Загальна кількість тих, що одвідували
Повітов. та парохв. школи.	Ніяких.	8 — 13.	Міщан—2, селян—4, а про останніх відомо лише, що вони „малорос. хлебопашцы“.	В 1860 р.—14 а в 1861 р.—6.
Всіх учителів 43, з них: 34 гімназ., 5 уряд., 3 військов. від., 1 приватн. особа.	З приват. пожертв: у 1860 р. було 75 крб., 1861—526 крб., 8 коп., у грудні 1861—129 крб. 31 коп.	від: 6 — 8 = 138 10 — 20 = 542 20 — 30 = 60 30 — 40 = 10 40 — 50 = 1	Козаків . . . 220 дворян . . . 3 дух. зван. . . 2 вільноодпуц. . . 8 тимч. обов. . . 258 купців . . . 3 міщан . . . 210 каз. сел. . . 23 салдат . . . 6 інших . . . 18	Записано: у вересні 1860 р.—209, в грудні 1861—751 (пересічно не одвідув. 25%).
Вихованки старш. кл.	Невідомо.	--	—	—
Пивоваров В., поруч. Демченко, Г. Смел'янов, Ів. Поляков, Д. Онадевич, П. Стронін.	В 1861 р. з вистав та приват. пожертв зібрано 672 крб. 20 коп. і віддано в позику на $\frac{0}{100}$ %, що й утримували школу.	Від 12-15—7 душ, від 15—18—20, від 18 до 22—8, невідомо про 5.	Тимч. зобов'язан. селян 23, міщан 8, козаків 5, салдат. дит. 4.	40 щоден. одвідування на 60—70 %/о.
—	Кошти були спільні з хлоп'яч. шк.	Від 10 до 12—6, від 12 до 15—26, від 15 до 18—7.	Міщан. 28, салдат. 6, тимч. зобов'яз. сел. 3, козачок 2.	39.

в січні 1862 року закрито за переходом учениць до інших шкіл.

Учителі повітової шк. і парохв. шк. та 10 учн. повіт. школи.	Зібрано приватн. пожертв. 82 крб.	Від 8 до 10—6, від 10 до 12—10, від 12 до 15—10, від 15 до 18—7.	Міщан — 12, Козаків — 14, Селян — 7, Усіх — 33.	33, з них хл. 31, дів. 2.
Учителі пов. шк. та учні старшого класу пов. шк.	Від почесного догляду Троцини 25 крб., з Київа: (студ. Левицький) ріжн. приладдя та підруч. й від книгопрод. книж. на 55 крб. 33 коп.	—	—	95 уч.

№№ за чергою	Назва школи	Коли відкрита	Де містилася	Ініціатори	Розпорядчик
9.	Лубенська недільна школа. З початку 1862 року закрита за відсутністю учнів.	25. III. 1861 р.	При повіт. школі.	—	Василь Степан. Шевич.
10.	Полтавська суботня школа.	1. IV. 1861 р.	При гімназ.	—	Ол. Як. Кониський.
11.	Хорольська недільна школа.	7. V. 1861 р.	У прим. пов. школи.	Догляд. Димський.	Догляд. Димський.
12.	Миргородська недільна школа.	23. VIII. 1861 р.	При повіт. школі.	—	Шт. догляд.
13.	Полтавська дівоча недільна школа.	3. IX. 1861 р.	У прим. дів. школи I-го розряду	К. І. Милорадовичка.	
14.	Опішнянська недільна школа. При артилер. бриг., що тут стояла.	3. IX. 1861 р.	В селянськ. школі.	Підполк. Шинерський.	—
15.	Кобеляцька недільна школа.	11. IX. 1861 р.	При повіт. школі.	Учитель математики пов. школи В. Будянський.	В. Будянський.
16.	Полтавська 2-га вечір. хлоп. недільна школа.	24. IX. 1861 р.	При повіт. школі.	Учитель пов. школи П. Заліський, а потім урядов. Ол. Полонський.	Розпорядчики.

Учителі	Матеріальні засоби	Літа тих, що одвідували	Соціальний стан	Загальна кількість тих, що одвідували
Учителі пов. шк., дух. шк. та парах. школи.	Приватніх пожертв на 53 крб. 61 коп.	Від 8 до 12—77 д. від 12 до 16—11, від 16 до 20—4.	Міщан . . . 54, Тимч. обов. 15, козак . . . 18, салд. дітей 5.	92. (одвідуван.— 30%).
15 осіб, між инш. Зеленський О. — бібліотекар, Н. Боровиковський, А. А. Боровиковський та Антонів І-й.	Приватніх пожертв у грудні 1861 р. було 35 крб.	Від 10 до 20 років.	Євреїв — 84, козаків — 6.	90.
8 осіб: 5 з повіт. шк. та 3 уряд. з повіт. суду.	У грудні 1861 р. було 45 крб. (в книж. та готівкою).	Від 8 до 10—17, від 10 до 15—38, від 15 до 20—16, від 20 до 30—15, від 30 до 42—9.	Дворян . . . 3, купців . . . 1, міщан . . . 30, салд. ин. ком. 12, салд. діт. . . 4, козак . . . 15, каз. сел. . . 4, тимч. зобов. 26.	95 (з них: 4 євреї, 82 україн., 9 ро- сіян).
6 осіб: 4 пов. шк., 2 канц. служ. та учні 3-го кл. пов. школи (невідомо скільки).	Добровіл. пожертв від місц. урядовців було 31 крб.	Від 8 до 12—16, від 12 до 16—20, від 20 до 30—2, (про инш. немає відомост.)	Дворян . . . 2, духов. . . . 2, міщан . . . 1, козак . . . 20, селян . . . 21.	46.
Кл. дами та ученики—23 особи (невідомо хто).	У грудні 1861 р. було 62 крб.	Від 7 до 15—124, від 15 до 21—31, від 21 до 40—9.	Дворян . . . 4, купців . . . 11, козач. . . . 15, міщан . . . 66, тимч. зоб. . 66, салд. діт. . . 2.	164 (з них: євреї— 32).
7 осіб офіцерів. військов. частини.	Од військ. школи (бат.) мала книжки й приладдя.	Від 8 до 12—25.	Держ. селян 25.	25.
5 осіб.	Пожертв. 34 крб.	Від 12 до 14—10, від 14 до 16—4.	Оберофіц. дітей . . . 1, козак . . . 10, міщан . . . 3.	14.
3 учителі пов. шк., 4 чинов., 20 учнів пов. школи.	Учителі пов. та парахв. шк. дали 10% свого заробітку та почесний догляд. Вишневецький обстановку й приладдя.	Від 8 до 12—26, від 13 до 20—67, від 21 до 30—25.	Дворян . . . 2, козак . . . 37, каз. сел. . . 6, міщан . . . 30, тимч. зоб. . 30, вільн. одпуш . . . 1, салд. . . . 12.	118.

№.№ за чергою	Назва школи	Коли відкрита	Де містилася	Ініціатори	Розпорядчик
17.	Зіньківська недільна шк. (при військ. частині).	1. X. 1861 р.	При батар. школі.	—	Підполк. Вигорст.
18.	Лохвицька недільна школа.	В і д о м о с т і в п р о			
19.	Дівоча недільна школа на Павленках (під Полтавою), відкрита в 1862 році в буд.				
20.	Щоденна безплатна школа в Полтаві, відкрита в 1862 році в березні місяці				
21.	Прилуцька недільна школа.	20. V. 1862 р.	При повіто-вій школі.	Н е в і	
22.	Недільна школа при Полтавській в'язниці, за				
23.	Щоденна безплатна школа в Барішполі, що				

Пирогов, що одвідуючи пирятинську пов. шк., зауважив доглядачеві її про можливість утворення при ній „Воскресного чтенія“, до того-ж додав, що, „не стѣсняясь невысылкою изъ округа Руководства Болотова він дозволив „преподаваніе землемѣрія“ (очевидно в зв'язку з наближенням реформи і переділом землі). „Воскресное чтеніе“ відкрито 8 січня 1860 р. при 11 учнях, а 18 січня т. р. перейменовано вже в недільну школу.

Метод викладання, учителі школи, підручники, шкільна рада недільної шк.,—все було спільне з казенними: повітовою та парахвіяльною школами, а це дає привід думати—при такій малій кількості учнів (тим часом як жителів у цій місті було 5.178)—про казенно-схоластичний напрямок і недільної школи в Пирятині. Дальшою, як відомо, відкрито 1 полтавську недільну школу. Питання про її відкриття порушили учні гімназії ще в січні 1860 р., але дозвіл на неї вийшов лише в березні. Тим часом, чутка про недільну школу в Полтаві облетіла всі кола, до того-ж у „низах“ не вірили, що вона буде безплатна, а хоч це й „случиться“, казали, „то потом сдерут вдвое“, говорили, що там „паничи будут смеяться над хлопцями“. Інші доводили, що „пани добру не научат“.

У протилежних колах говорили, що посилати в таку школу свого льока, або візника було-б „глупостью, что преподавателей и учителей слѣдовало бы заключить в карцер и больше ничего“¹⁾.. Але настав день відкриття школи.. Гімназисти, чуючи такі балачки про своє дитя,—хвилювалися й нетерпляче чекали на відчинені двері (гімназії).. але

¹⁾ Абрамовъ, Я. В. „Наши воскресныя шк.“, стор. 46—47.

Учителі	Матеріальні засоби	Літа тих, що одвідували	Соціальний стан	Загальна кількість тих, що одвідували
Офіцерів 16.	Книжки і приладдя видано од військової частини.	Від 7 до 12—42, від 14 до 18—11.	Дворян 1, міщан 9, козаків 29, держ. сел. 6, тимч. зоб. 7, салд. діт. 1.	53.
її стан немає.				
волосної управи за ініціативи К. І. Милораловички. (Даних про її стан немає).				
з ініціативи Ол. Як. Кониського та гімназ. (Даних про її стан немає).				
д о м о .		Від 7 до 12—9, від 12 до 16—2, від 16 до 21—5, від 25 р.—1.	Міщан 15, тимч. зоб. 2.	17.
проводом стряпчого—вчилося 12 хлопців, дітей арештантів.				
мала відкритися з ініціативи П. П. Чубинського.				

минула година, і в першій недільній школі Полтави було 35 учнів від 7 до 35 років¹⁾. Проте, переступивши і поріг школи, учні все ще були під впливом різних негативних чутток про цю школу, — все їм здавалося, що це їх учать на те, щоб потім забрати в салдати.. і т. д. Нарешті їм з'ясували про завдання й напрямок школи, і їх настрої почав мінятися²⁾.

За першого розпорядчика школи був відомий поступовець, старший учитель гімназії, Олександр Іванович Стронін. Родом він був з крепаків кн. Юсупова, Курської губ. Батькові його пощастило здобути вольної для сина, що його й віддав він до прилуцької пов. шк., а потім до київської гімназії й університету св. Володимира. Скінчивши філологічний факультет, учителював у кам'янець-подільській губ. гімназії, потім у немирівській, у 1852 р. переведено його до косянтиноградської пов. школи, в 1853 р. „по распоряженію начальства“ переведено до новгород-сіверської гімназії, а звідти через ту саму причину, що й туди, 1855 р. переведено до полтавської губ. гімназії. Варто відмітити в його атестаті місце, де говориться між иншим таке: „не был представляем к награде следующим чином, за выслугу лет, по собственному его нежеланию“³⁾.

Зокрема в Полтаві, губернатор Волков бачив в особі Строніна кореспондента „Колокола“ і шукав засобів збутися його, як непевного з політичного боку. У зв'язку з цим він користався з усякої нагоди й доносив

¹⁾ „Полт. Губ. Ведом.“ 1860 р., ч. 18. ²⁾ Абрамовз. „Наши воскр. шк.“. ³⁾ „Дирекція нар. шк. Полтавщини „Дело об увольнении от службы старшого учителя Полт. Гимназ. Стронина“. 1862 р., № 146.

на нього то Пирогову, то цареві натякав, коли той був у Полтаві, а що певних доказів про його зносини з Герценом не було, то Стронін по старому залишався більмом в його оці¹⁾. Звісно, маючи такого розпорядчика, 1 недільна школа в Полтаві не могла піти казенним шляхом, як інші, хоч із звідомлень, що подавалися до Дирекції народніх шкіл, не видно й нічого особливого в цій школі. Так, читаючи звідомлення за 1860 р., бачимо:

„1 школа открыта для распространения грамотности в низшем классе народа... предметы преподавания: вероучение, русская грамота и арифметика... Преподавание бывает в воскресные и праздничные дни от 10 до 12 с половиной утра... Метод обучения чтению— Золотова (тоб-то звуковий). Из арифметики более умственные задачи... в школе 2 класса... В первом классе один и тот же преподаватель руководит одним и тем же кружком, а во 2-м — наставники распределены по предметам... в школе есть учебный совет из наставников келейный... Ученики приходят в школу не постоянно, и за право учения ничего не платят... принудительные меры при обучении устранины. Поощрительныя же меры следующие: награды книгами в конце учебного года“²⁾.

Цікаво зупинитися на складі учнів що-до їх занять, і тоді не дивно буде, що одвідування школи підупадало та було „непостояннымъ“. З журналу за 1861 р. в складі учнів ми бачимо в цій школі: шевців 132, кравців 51, слуг 40, теслярів 36, ковалів 24, льокаїв 24, шибників 20, фабрикантів 19, каретників 16, малярів 14, оббивачів 9, прикажчиків 4 і т. ин. і, нарешті, 1 старець³⁾. Відомо нам із спогадів Кониського, що цей демос висловився, коли його питали, що йому мова викладання зрозуміліша рідна, тоб-то українська, а в зв'язку з цим Кониський склав для них „Українські прописі“⁴⁾, Стронін видав „Азбуку по методъ Золотова для южно-русского края“⁵⁾.

Про напрямок та ідеологію 1-ї полтавської недільної школи довідуємося ще з складу (назов) їх книжок.

Цю нагоду (ознайомлення з книжками) ми маємо лише завдяки тому, що в 1866 р. ці книги передавалися до полтавської дух. семинарії, що ректор її, ознайомившись з описом їх, прохав директора гімназії (який клопотався про місце для них), надіслати всі без винятку йому для передачі деяких до будучої недільної школи, а деякі „не без пользы могут быть употребляемы наставниками и воспитанниками семинарии“... В цьому описові поруч із російськими подибуємо й українські, як: Грамматика Куліша, Тополя, Восени літо, Українська грамматика, Гамалія, Підбрѣхач, Псалми Давида переложені від Шевченка, Півпівника, Чари-опов. Марка Вовчка, Наймичка, поезія Т. Шевченка, Гайдамаки, Сіра кобила, Тарасова ніч, Казка про дівку Семилітку, Бабуся з того світу, Дід Мина й баба Миниха, Катерина Т. Шевченка, Українські пісні, Трохимове снідання, Маруся — повість Квітки, Листи з хутора, Хмельнищина Куліша, Грамматка для Українського люду, Сердечна Оксана — повість Квітки, Грамматка (СПБ 1857), Горпина (без автора), Сон, 8 портретів Шевченка, Украинские народные рассказы, Проповеди на укр. яз. прот. Гречулевича. З російських назов, між іншими були й такі: „Учебная география для малолетнего возраста“, Домашняя наука, Азбука по методе Золотова, Из природы, Вода во всех ея видах изд. Лермонтова, Счетный самоучитель, О земле, солнце и воздухе, О земле, солнце, луне и звездах, Странствователь по Финляндии, Повести и рассказы—соч. Александрова, Народное чтение—изд. Лермонтова, О состраданнии к животным, Детская

¹⁾ „Былое“ 1907 р., кн. 7. „Дело о распространении малороссийской пропаганды.

²⁾ „Дело об открытии при Полт. Гимн. Воскр. шк. и в уездах Полт. губ. при уезд. уч-ах“ 1860 р. № 5 (Дирекц. Нар. Шк.). ³⁾ „Кл. Журнал Полт. Воскр. шк. 1861 р.“

⁴⁾ „К. Ст.“ 1900, III. „Из воспоминаний старого полтавца“. ⁵⁾ Дирекція Нар. шк. Полтавщ. „Дело с общими постановлениями правительства“ 1861 р. (зокрема тут, і дозвіл цензурн. ком-та на друк.), № 38.

библиотека, Искусственные удобрения, Наставление для учителя, О дожде, Нравы и обычаи разных народов, Ясная поляна, февраль и март 1862 г. Краткое изложение наук в рассказах для простолюдинов, Парижские письма, Занимательные записки для детей выбранные из сочинений известных путешественников по Европе, Америке и проч., Руководство к практическому изучению французского яз. Приложение к таблицам для взаимного обучения чтению и письму, та ин.

Всіх назов до нової недільної школи передано 98, з них українських — 32¹⁾. Такий свіжий добір книжок доводить нам, що тут було кому працювати та використовувати тогочасну політичну можливість. Не обходилося, правда, й без суперечок із адміністрацією за протиснення тієї чи іншої книжки до недільної школи, зокрема Марка Вовчка. За доказ на це може бути лист директора, що його одержав розпорядчик 1-ої недільної школи Ол. Ів. Стронін 4 лютого 1861 р.

Він нам досить яскраво ілюструє настрої адміністрації при переведенні реформи, те тенькання, що негативно впливало й на школу. Директору убачав у творах повісти Марка Вовчка, що вона.. „по направлению своему и по духу, в котором написана, не только не принесет пользы массе учащихся, мало или почти вовсе неразвитой, но возбуждая неприязнь одного сословия против другого, при предстоящих реформах коренных в положении одного из них может послужить лишь к обоюдному вреду²⁾“. В наслідок цього книжку треба було вилучати з шкільної книгозбірні, щоб уникати „неприязні“ не так поміж „сословіями“, як між директором шкіл та недільною школою.

А все-ж таки, не зважаючи й на такі колючки, українська книжка займала, як на той час, досить почесне місце в недільній школі, так що до якості, як і кількості. Навколо школи гуртувалися її прибічники, що давали їй необхідне приладдя та обстановку і взагалі піклувалися про її добробут. З чорнового запису, що зберігся, видно прізвища цих осіб — між ними, окрім гімназистів: капітан Добода з дружиною, Пільчиков, Кониський, Стеблін-Камінський, губ. секр. Антипов, редактор „Народнаго Чтения“ Оболенський, учитель гімназії Сосновський, книгопродавці: Чижак, Ізопольський та ин. ³⁾ Треба згадати ще й Позена, що дав на недільні полтавські школи своє двохмісячне утримання (333 карб.), котре належало йому за участь у „присутствіа“ в селянських справах⁴⁾.

У такому приблизно стані була 1 полтавська недільна школа при чому, в 1860 р. вона працювала порівнюючи вільно й більш незалежно, ніж наступними роками. В цей рік, хоч і було два циркуляри про недільні школи, але вони не були ще такі рішучі й категоричні, як у 61—62 рр. Згідно з ними місцева адміністрація сповіщала населення про відкриті школи й збирала навіть кошти для них. Що-ж до програм, то також помітних змін вони в життя школи ще не вносили, оскільки рекомендувалися в формі ніби поради. Під впливом їх губернатор Волков заохочував (через дирекцію народних шкіл) корпорації пов. шкіл до поширення недільних у повітових містах, у зв'язку з чим і почали закладатися наприкінці 1860 р. школи в Кременчуці, Золотоноші, Переяславі то-що, до того-ж по деяких містах для більшої популяризації правилися молебні перед початком, говорилися промови й т. ин., що відповідало й личило такому ментові⁵⁾.

¹⁾ Дирекція нар. шк. Полтавщ. „Дело об употреблении шкафов и книг, оставшихся от бывшей Воскр. шк. при гимназ.“ 1866 р. № 79. ²⁾ Дирекція Нар. шк. Полтавщ. „Дело о выборе книг для воскр. шк.“ № 46. ³⁾ Те ж саме—без заголовку. ⁴⁾ Те ж саме, „Дело о пожертвовании в пользу полтав. воскр-х школ. Г. Позеном 333 руб. 33 коп.“ № 158. ⁵⁾ „Дирекція Нар. Шк. Полт. губ. № 5.

Взагалі, що-до життя недільних шкіл у повітових містах, то за винятком Кременчука, при малій кількості громадських діячів у них, воно було близьке до повітових та парахвіяльних шкіл, де головну роль відігравав доглядач, і це й висувало його в розпорядчики приватних шкіл.

Звертає нашу увагу кременчуцька недільна школа. Вона відзначалася від інших тим, що тут був вироблений статут¹⁾, за яким вона жила, потім тут спостерігається змагання між прибічниками казенщини в недільних школах і учителями-громадянами. Можна думати, що недільна школа тут у певній постановці справи в ній зобов'язана Петрові Івановичу Строніну, що був учителем у пов. шк. Немає сумніву в його поступових переконаннях тому, що в 1860 р. у нього був трус „по підозренню в участии тайнаго общества“, потім очевидно йому належить і авторство шкільного статуту, що як на той час був досить свіжим.

Одночасно з цим статутом до дирекції шкіл надійшов ще й другий, що одводив доглядачеві пов. шк. місце розпорядчика в недільній школі, як шана і обов'язок його, а це ґрунтовно суперечило постановці справи в цілому (бо тоді-ж і кошти приватні були до його розпорядження та й учителі з сторонніх осіб, то-що). Звісно директор шкіл Данилевський не пішов на це, а відповів цим особам, що все залежить від постанови на місці. Дівоча недільна школа тут також пристала на статут, що прийнятий більшістю, об'єднавши й шкільну раду з хлоп'ячою школою 1861 року, приніс, як уже згадувалося, обмеження недільним школам, яке полягало в тому, що програма прирівнювала їх до парахвіяльних шкіл; підручники припускалися лише „одобренные М.Н.П.“, ініціатори їх— „благонадежные“, а як невідомі, то брати „удостоверенія“; розпорядчиків та вчителів, коли будуть помічені в протирядковому або антирелігійному переконанні, негайно звільняти; в дівочих школах допускати за педагогічний персонал лише жінок (коли їх було мало й письменних). До цих пунктів цар додав ще й від себе: щоб духівництво, що викладає вірнавчання по школах, стежило, щоб у них не допускалося нічого „противного правилам православной веры и началам нравственности“.

¹⁾ Воскресная школа управляется совѣтомъ, который состоитъ изъ наставниковъ школы. Совѣщанія происходятъ подъ предсѣдательствомъ распорядителя школы, избираемаго совѣтомъ изъ его среды.

Опредѣленія совѣта, принятыя большинствомъ членовъ, находившихся на лицѣ, обязательны для каждаго изъ остальныхъ членовъ.

Совѣтъ собирается по предложенію каждаго изъ членовъ совѣта.

Совѣтъ заботится о достиженіи цѣли, лежащей въ основаніи воскресныхъ школъ а потому:

Обсуждаетъ методы преподаванія,

Опредѣляетъ время занятій въ школѣ и распредѣляетъ это время для предметовъ обученія,

Избираетъ книги для чтенія въ грамотномъ отдѣленіи,

Разсматриваетъ мнѣнія посѣтителей школы, записанныя въ имѣющуюся при школѣ книгу или сообщенныя распорядителю,

Принимаетъ желающихъ быть наставниками въ школѣ, а тѣхъ изъ наставниковъ, которые не исполняютъ постановленій совѣта, балотируетъ,

Заботится о матеріальныхъ средствахъ школы и избираетъ изъ своей среды приходо-расходчика и кандидата ему,

Повѣряетъ ежемѣсячно кассовую книгу и наличность,

Опредѣляетъ награды ученикамъ,

Измѣняетъ прежнія постановленія и опредѣляетъ новыя,

Избираетъ хранителя учебныхъ пособій школы.

Пріемъ учениковъ не сопровождается никакими формальностями.

Не бывшіе въ продолженіе мѣсяца ученики исключаются изъ списковъ.

Распорядитель школы наблюдаетъ за исполненіемъ постановленій совѣта и совѣщается съ распорядительницей женской воскресной школы.

У зв'язку з останнім пунктом, про догляд віронавчителів „за початками нравственности“, зокрема в кременчуцькій дівочій школі виникає інцидент між віронавчителем Діятоловичем та педагогічним персоналом школи. Виконуючи щиро свої нові обов'язки, Діятолович в присутності вчительки, прогнав із дівочої школи хлопця, що його вона запрохала з пов. школи для допомоги в навчанні грамоти дівчат. Як розглядали на педагогічній раді цього конфлікту, Стронін особливо протестував проти таких учинків Діятоловича (а за ним такі реакційні вихватки були ще й раніш: — він разом із учителем математики пов. шк. звертався до директора шкіл за поясненням, чи може віронавчання підлягати балотуванню учителів школи, потім вони вдвох склали й підписали другого статута для недільної школи й гадали перевести його в життя через директора шкіл). У наслідок таких непорозумінь Діятолович примушений був покинути школу¹⁾.

Метод навчання в кременчуцьких недільних школах був Золотова „с меньшими изменениями, как это принято в киевских воскресных школах“, тоб-то звуковий: через аналіз або синтез слова. Варто відмітити як досягнення шкіл ще й те, що вони були добре забезпечені матеріально завдяки виставам та пожертвам, до того-ж гроші віддано „в верные руки“ на $\frac{0}{100}\%$, з яких і існували школи²⁾.

Що-ж до інших недільних шкіл у пов. містах, то коротко зупинимося на золотоноській, лубенській та хорольській, як школах, що вносять нові риси до характеру діяльності шкіл узагалі на Полтавщині. Так узяти хоч би й золотоноську та хорольську. Тут головними діячами в школах є доглядачі пов. шк. Мачуха та Модест Димський. Золотоноський—Мачуха, після постанови на шкільній раді про відкриття недільної школи, звернувся то з листами, то особисто до громадян міста по матеріальну допомогу, і в результаті, дарма що „некоторые приняли приглашение, как новость небывалую и напрасную“, школу матеріально забезпечено на два роки. Варто відмітити і життєвий підхід тут учителів школи до справи. Так у повідомленні доглядача про готовність учителів пов. школи відкрити недільну школу, читаємо: (аритметика) „предполагается на первый раз научить изустному счету, познакомить с монетою и научить считать деньги и делать разные расчеты, ознакомить с мерами и весом, а также научить писать цифры по порядку, чтобы некоторые учащиеся могли делать для себя числовые заметки...“³⁾.

Сумлінне ставлення до недільної школи спостерігається й з боку доглядача переяславської пов. школи Богданова, що разом із учнями пов. шк. учив неграмотних недільної школи⁴⁾. В Хоролі доглядач пов. школи під впливом загального громадського здвигу, і сам захоплюється; так, разом із відкриттям недільної школи, він клопочеться про дозвіл

Онъ распредѣляетъ вновь поступающихъ учениковъ (выдаетъ учащимся билеты въ удостовѣреніе посѣщенія ими школы), ознакомляетъ посѣтителей со школой, собираетъ статистическія свѣденія о числѣ, возрастѣ, вѣроисповѣданіи, состояніи и занятіяхъ учениковъ.

Необходимымъ условіемъ со стороны наставниковъ постановляется вѣжливое обращеніе съ учениками.

Наставники признають нравственнымъ обязательствомъ постоянно имѣть въ виду—удовлетворять потребности учащихся—знать, а на своей потребности учить.

Наставники ведутъ списки учениковъ своего кружка и передають ихъ распорядителю. Наставники обяываются сообщать кому-нибудь изъ членовъ совѣта о невозможности явиться на урокъ.

Наставники получаютъ учебныя пособія отъ хранителя имущества школы и ему-же возвращаютъ ихъ.

Обязанности распорядителя школы, въ его отсутствіе, исполняютъ по очереди наставники школы.

¹⁾ „Дирекція Нар. Шк.“ № 25. ²⁾, ³⁾, ⁴⁾ — „Дир. Нар. Шк.“ № 5.

відкрити ще й бібліотеку на два відділи, до того-ж, за його проектом припускалося й дарувати книжки „беднейшим грамотным людям“, та передавати книжки до в'язниць і лікарень, але це з рухомого відділу. Другий відділ мав бути фондом для безплатного читання на місці — в залі. На бібліотеку й недільну школу надійшло доглядачеві (Димському) від поміщиків П. Н. Церетелева та Н. А. Устимовича 125 карб. Можна думати, що проєкт доглядача справдився, бо губернатор на бібліотеку дозвіл таки дав¹⁾.

Далі про лубенську недільну школу. — Ця школа особливим нічим себе не виявила і зупиняємося ми на ній, оскільки за розпорядчика її був В. С. Шевич, що листувався з О. І. Строніном у справі видання газети, „о малороссийском движении“ то-що. „Такі листи потрапляли і в руки поліції, це й призвело до їх арешту в 1862 році. Зважаючи на те, що Стронін у листах звав Шевича „ягодой одного поля“ з собою²⁾, зупиняємося й на матеріалах до його біографії.

Вчився він у московському університеті на філософському відділі, але не скінчивши, вивув з I курсу. Після відповідного іспиту в педагогічній раді I московської гімназії, припущено його до викладання історії та географії в мешовській пов. шк., в 1853 р. затверджено по навчальній частині з виключенням „из подушнаго оклада“. В 1854 р. переведено його („определено“) до кам'янецької двокласової школи на ті самі дисципліни. В 1856 р. його переведено до зінківської пов. шк., а звідти в 1859 р. звільнено за обвинувачення доглядача цієї школи в злодійстві та в шахрайстві (Шевич цього не довів при розгляді цієї справи). Через 5 місяців його знову призначено до лубенської пов. шк.³⁾. Як розпорядчик лубенської недільної школи, він надсилав дописи до „Основи“ і взагалі дбав за народню освіту. Між иншим цікава його й записка — „мнение“⁴⁾, що

¹⁾ Дирекція Нар. Шк. № 15 (1861 р.). ²⁾ „Былое“ 1907, VII стор. 173. ³⁾ Дирекц. Н. Ш. 1862 р. 188.

⁴⁾ Мнѣніе учителя історіи и географіи Василя Шевича об открытіи при Лубенскомъ уѣздномъ училищѣ воскресной школы, представленное имъ въ педагогической совѣтъ онаго училища 1860 года Сентября 16 го.

Полезьа воскресныхъ школъ, представляющихъ первоначальное воспитаніе всеѣмъ націямъ и сословіямъ Россіи, съ такимъ сознаниемъ и любовью вездѣ и понята и принята, что много распространяться объ этомъ предметѣ было бы излишнимъ. Самое названіе воскресной школы, то есть такой, въ которой совершается ученіе в 7-й день недѣли, соединенный съ священнымъ воспоминаніемъ христіанъ, говоритъ само за себя, въ прежнихъ школахъ и трудъ и усердіе и полезьа соединялись и скрѣплялись словами: форма, жалованье, пенсія, награда, — въ школахъ воскресной эти слова померкли и потеряли свою важность передъ мыслію о воскресеніи отупѣвшей мысли нашихъ меньшихъ братій къ жизни дѣятельной и полезной для отечества. Божественный учитель открылъ когда то двери духовнаго просвѣщенія всеѣмъ націямъ и народамъ безразлично, мы недостойные, по имени христіанъ, его послѣдователи дерзаемъ открытъ двери грамотности и сознания русскому народу и всеѣмъ живущимъ въ Россіи націямъ, откроемъ же ихъ безъ лицемѣрія, предубѣжденія, личныхъ интересовъ. Позовемъ къ себѣ не только сапожника, будочника, мѣщанина, осѣдлаго мужичка, но позовемъ и того несчастнаго, что проситъ подъ окномъ нашимъ куска хлѣба и добываетъ себѣ пропитаніе скорбнымъ путемъ униженія, презрѣнія и посмѣшища; дадимъ этому несчастному кусокъ хлѣба и скажемъ: „иди в воскресную школу, тамъ тебѣ скажутъ, что ты человекъ, скажутъ, что твои рубища не уменьшаютъ достоинства твоей души, ежели она знаетъ Бога скажутъ что у тебя есть руки, которыя могутъ работать, тамъ узнаешь о томъ, что человекъ добываетъ отъ земли себѣ достояніе и богатства, узнаешь и какими способами онъ это дѣлаетъ.

Город Лубны не менѣ другихъ мѣстъ нуждается въ воскресной школахъ, большинство простонародья въ окрестностяхъ и въ самомъ городѣ исповѣдываютъ вѣру не по сознанию, но какъ бы по одной обрядности, не понимая значенія не только священныхъ христіанскихъ воспоминаній, но даже и таинствъ, звонъ церковнаго колокола для многихъ остается призывомъ къ исполненію праздничнаго обряда, но не сознательной молитвы христіанина, ибо не въ состояніи сознать того человекъ о чемъ неслышалъ слова истинны и не уразумѣлъ его. Воскресная школа да будетъ возрожденіемъ народа къ сознательному исповѣданію христіанства. Большинство простонародья въ окрестностяхъ и въ городѣ

його прочитано на педраді пов. шк. як обговорювали питання про відкриття тут недільної школи. Це „мнение“ характеризує настрої певної частини інтелігенції перед рушенням до народу в цей надзвичайний час, а діяльність школи, що закрилася на початку 1862 року, виявляє нам протилежну реакцію на ці думки інтелігенції.

Через 6 місяців після постанови шкільної ради про відкриття недільної шк. таку школу дійсно відкрито при 77 учнях. Методу навчання перейняв доглядач Тирютин від полтавських недільних шкіл, бо „теоретические данные, на которых основывает г. Шевич воскресную школу“, писав він до директора, „еще доселе остаются без приложения их к опыту в других школах, уже получивших авторитет и находящихся под наблюдением лиц более опытных“... Варто відзначити, що до лубенської недільної школи надходили українські книжки з Петербургу, як писав Шевич, „от неизвестного лица“, до того-ж він писав про них у звітній доповіді: „Книги на украинском наречии, как не находящиеся во употреблении школы, предназначены к продаже в пользу школы“. Можливо, що це так писалося лише для дирекції школи. А взагалі з матеріалів видно, що Шевич

Лубнах до того привыкло, сроднилось съ своею безграмотностью и неразвитостью, что умѣнье читать между здѣшними крестьянами почитается излишнею роскошью, предназначеною будто бы только для высшихъ сословій, ежели въ сельской школѣ или отъ дьячка и удастся простолудину выучиться чтенію и письму то знаніе это хуже совершеннаго невѣдѣнія, ибо не сознавая пользы грамотности въ примѣненіи ее къ чтенію книгъ истинно полезныхъ, выучившіяся смотритъ на каждую печатную книгу, какъ бы она не была безграмотна и глупа, какъ на образецъ ума и чувства и часто заучиваетъ наизусть страницы какого нибудь глупѣйшаго лубочнаго романа, отъ котораго, при малѣйшемъ пробужденіи сознанія онъ же почувствовалъ бы отвращеніе. Письмо и грамота необходимы народу какъ остріе метала, какъ огонь, безъ того и другого жизнь народа была бы жизнью дикихъ, но изъ этаго еще не слѣдуетъ, чтобы всѣмъ этимъ можно было пользоваться безъ сознанія, безъ убѣжденія. Воскресная школа да будетъ школою не механическаго обученія грамотѣ, этаго бича человѣческой мысли, но школою сознанія и убѣжденія. В такомъ направленіи воскресная школа при Лубенскомъ училищѣ можетъ принести истинную пользу для уѣзднаго населенія и потому я имѣю честь просить Педагогической совѣтъ Лубенскаго уѣзднаго училища подвергнуть своему разсмотрѣнію какъ мнѣние такъ и нижеслѣдующіе параграфы об открытіи воскресной школы.

1) Для возложенія обязанностей законоучителей воскресной школы на мѣстныхъ священнослужителей педагогической совѣтъ училища войдетъ въ сношеніе съ духовнымъ вѣдомствомъ, которое и распределитъ исполненіе этихъ обязанностей на двухъ или трехъ священниковъ, желающихъ принять на себя по любви къ человѣчеству преподаваніе въ школѣ Вѣро-ученія, руководствуясь въ изложеніи его Евангелистами и уча народъ устно, а не по руководству. Священнослужители для облегченія исполненія своихъ обязанностей наблюдаютъ между собою очередь.

2) Положивъ, какъ я выше сказалъ, въ основаніе Лубенской воскресной школы не механическое обученіе, но образованіе и возрожденіе въ ученикахъ самосознанія, обученію грамотѣ и письму русскаго языка необходимо предпослать предварительное, хотя поверхностное изученіе языка устнаго, народнаго. Такое изученіе устнаго народнаго языка, я имѣю честь просить возложить на мою обязанность, оно будетъ состоять въ разговорахъ съ слушателями о предметахъ изъ физической Географіи и естественной исторіи болѣе или менѣе имъ знакомыхъ, когда учащіеся подъ моимъ руководствомъ привыкнутъ къ правильнымъ оборотамъ русскої рѣчи, тогда таже разговорная речъ будетъ подвергнута граматически-логическому анализу и когда учащіеся поймутъ значеніе въ устной речі существительнаго и глагола, то имъ прочтены будутъ и анализированы всѣ замѣчательнѣйшіе памятники русскаго народнаго слова, начиная отъ слова о полку Игоря до стихотворенія Никитина „Кулакъ“. Этихъ памятниковъ такъ немного, что прочтеніе ихъ займетъ не много и времени. (Отрывки изъ нихъ помѣщены въ хрестоматіяхъ и другихъ сборникахъ).

Подъ памятниками народнаго слова я разумѣю только произведенія, выравнившія собою характеръ русскаго народа, но не подражанія и элементы поэзіи нѣмецкой и англійской когда то преобладавшей въ нашей словесности.

Такимъ образомъ народъ пойметъ хотя приблизительно достоинство и силу русскаго языка и русскої мысли, а тогда и переходъ къ книжному обученію не будетъ такъ рѣзокъ какъ онъ бываетъ при существующихъ теперъ методахъ преподаванія. Книжное обученіе совершается фило-логическимъ объясненіемъ пяти гласныхъ буквъ, не только въ

усіх зусиль докладав, щоб школа не закрилася, щоб учнів заохотити до науки... (принайменш у звітних звітах писалося так)¹⁾.

Тепер ще залишилося подати відомості про ті школи, де за ініціаторів були: Ол. Як. Кониський, К. І. Милорадовичка та П. П. Чубинський. Правда, скупі ті дані, що є до нашого розпорядження, та й школи мало існували, а деякі й зовсім не встигли відкритися. Про школу, де був за розпорядчика Кониський, збереглося декілька аркушів протоколів суботньої шкільної ради. Тут, між иншим, є проекти розпорядчика про поділ учнів на відділи, то-що. З рахунків, що також збереглися, видно, що в цій школі були українські книжки, дарма, що вона була єврейська²⁾.

Згодом, коли Кониський вийшов зі складу цієї школи, українські книжки призначено до продажу. Бувши ще за розпорядчика у єврейській школі, Кониський з гімназистами звернувся до дирекції шкіл з проханням дозволити відкрити в Полтаві „щоденну безплатну школу“. Директор пішов їм назустріч, і з свого боку, питаючи дозволу у куратора, рекомендував йому Кониського, як „деятельного и благонамеренного человека“. А що школу цю відкрито вже перед самим закриттям усіх недільних шкіл, то відомостів від неї ніяких до дирекції не надходило, й про стан її сказати нічого не можна³⁾. З цієї самої причини не залишилося нічого й про школу, що відкрила її К. І. Милорадовичка при павленківській волосній управі. Відомо лише, що К. І. домагалася, щоб їй дозволено відкрити дівочу й хлоп'ячу школу, але як уже не ті були часи, то дозволено лише дівочу. В наслідок цього й учителі (чоловіки), що їх виставляла вона в будучу школу, як Кониський, Пільчиков, А. та М.

русскомъ, но и в другихъ извѣстныхъ учителю или ученикамъ языкахъ, потому эти буквы изображаются на бумагѣ, на доскѣ, находятся учениками въ книгахъ, даже учитель заставляеть учениковъ находить гласныя буквы въ произносимыхъ ими словахъ и ученики, подъ руководствомъ учителя, сами достигають пониманія и образования слоговъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ складыванію гласныхъ съ согласными прежде устно, потомъ книжно и письменно.

Правда, такое преподаваніе уступаетъ методѣ Золотова въ скорости результатовъ, но я избираю его при томъ неопровержимомъ убѣжденіи, что дѣль народнаго обученія тогда только достигается, когда оно совершается разумно и сознательно не только для учителя, но непременно и для учащихся, то есть, чтобы послѣдніе не механически, но по сознанию принимали преподаваемое.

При книжномъ обученіи грамотѣ, письму и арифметикѣ я надѣюсь найти сотрудниковъ въ членахъ Педагогическаго совѣта, а также ученикахъ 3-го кл., достигшихъ 15 лѣтняго возраста.

3) Такъ какъ средства училища и преподавателей очень ограниченны, а между тѣмъ для воскресной школы необходимы расходы на книги, шкафы, бумагу, перья, карандаши, аспидныя доски, а также постоянное выписываніе полезныхъ книгъ, которыя и составляютъ при воскресной школѣ публичную народную Лубенскую бібліотеку, то Педагогическій Совѣтъ Училища, по утверженіи этаго проекта Высшимъ учебнымъ начальствомъ обратится къ почетнымъ и просвѣщеннымъ лицамъ Лубенскаго уѣзда пригласая ихъ принять участіе въ пожертвованіяхъ на учрежденіе и существованіе воскресной школы. Такъ какъ устройство публичной бібліотеки при воскресной школѣ составляетъ настоящую и существенную пользу для мѣстнаго народнаго образованія, то Педагогическій совѣтъ училища, который вмѣстѣ съ тѣмъ есть и Педагогическій совѣтъ воскресной школы, своевременно и сообразно средствамъ озаботится постройкою шкафа для книгъ и возложеніемъ обязанности бібліотекаря на одного изъ членовъ совѣта, при чемъ совѣтомъ изложены будутъ для читателей правила пользованія книгами, сообразныя съ существующими объ этомъ предметѣ постановленіями.

4) Наблюденіе за школою Педагогическій советъ проситъ Штатнаго Смотрителя училища Дениса Дмитріевича Тирютина принять на свое попеченіе. Представляя на разсмотрѣніе Педагогическаго совета свое мнѣніе, имѣю честь ходатайствовать о предствленіи онаго, съ своимъ заключеніемъ, на благоусмотрѣніе и разрѣшеніе Господина Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа.
В а с и л і й Ш е в и ч ѣ .

1) Дирекція Нар. Шк. за 1861 р., ч. 43.

2) Тексти Полт. суб. шк. за 1861 р. (фонд Дирекції).

3) Дирекція Нар. Шк., № 31, за 1861 р.

Боровиковські, Фененко та ин. примушені були відійти від цієї школи згідно з відомим законом¹⁾.

Що-ж до баришпільської школи, то вона здається так і не встигла відкритися: довго йшло листування про особу Чубинського, що тоді недавно повернувся з Петербургу до Баришполя, а через це адміністрації Полтавщини нічого „предосудительного“²⁾ таки й не вдалося установити. Зберігся лише „отзыв“²⁾ Чубинського, що він подавав до дирекції, домагаючися вже вдруге дозволу на школу. (Цей документ характеризує почасти настрої Чубинського в цей час).

Такі лише відомості знайдені в полтавських архівах про недільні школи на Полтавщині в цю добу (1860—1862). На жаль, не знайдено ніяких слідів про ту школу, що її, як згадує Кониський (К. С. 1900/III), відкрито в 1858 р. при полтавській гімназії. Зараз, докінчуючи свій огляд про діяльність недільних шкіл, треба ще згадати про існування спільної шкільної ради полтавських шкіл. Утворено цю раду восени 1861 р., поза урядом, з ініціативи учителів 1 полтавської нед. школи. До складу її входили: К. І. Милорадовичка, Лобода, Кониський, Казимовський, Горовий, Стронін, Вакуловський, Пільчиков і Щелкан, до того-ж за секретаря був Стронін, а головували по черезно. Губернатор знав, що вони збиралися на наради в домі Милорадовички, але „не находил нужным и не считал себя вправе вмешиваться в такие частные собрания“. Але так було до того часу, поки до нього від імени ради не надійшло

¹⁾ Ibid., № 39.

²⁾ „Директору училищъ Полтавской губ. угодно было, прежде чѣмъ дать разрѣшеніе на открытіе ежедневной бесплатной школы, въ мѣстечкѣ Борисполь, — потребовать отъ меня нѣкоторыхъ свѣденій. Чтобы избѣжать медленности въ доставленіи свѣденій, избраннѣмъ дирекціею путемъ, я считалъ лучшимъ доставить ихъ съ почтою, непосредственно въ дирекцію. Дирекціи нужно знать: мужскую или женскую школу я желаю открытъ?“

Я желаю открытъ мужскую и женскую школу по слѣдующимъ соображеніямъ: Впервыхъ въ нашемъ мѣстечкѣ, въ которомъ около 6 тысячъ жителей, есть только одно мужское училище для государственныхъ крестьянъ, а дирекціи я думаю извѣстно, какимъ сочувствіемъ народа пользуется такого рода училище, одно то, что туда загоняють учениковъ, ясно показывають нежеланіе родителей отдавать дѣтей въ эти училища.

Вотворить послѣ манифеста объ освобожденіи крестьянъ, въ нихъ проявилось желаніе учиться грамотѣ. Въ существующемъ училищѣ они не могутъ найти удовлетворенія этому желанію, погому что тамъ одинъ учитель и рутинный способъ обученія, слѣдовательно потребовалось бы много времени на выучку грамоты, а только что освобожденному крестьянину время дорого: ему нужно поправить свои матеріальныя средства, послѣ долгаго существованія крѣпостнаго права.

Въ третьихъ наше мѣстечко замѣчательно пьянствомъ и развратомъ, существованіе порядочной школы можетъ оказать вліяніе хогя на дѣтскую часть населенія. Женскаго училища у насъ нѣтъ въ мѣстечкѣ вовсе, а существованіе его у насъ необходимо. Женщина въ крестьянскомъ быту непремѣнно должна выйти замужъ, это ее назначеніе по народнымъ понятіямъ. Сдѣлавшись матерью, она какъ хранительница всевозможныхъ суевѣрій и предрасудковъ, прививаетъ ихъ и дѣтямъ. Она выдумала правую середу и десятую пятницу и тому подобныя бабскія забубоны, которыя сокращають время труда и увеличивають время пьянства. Школа для дѣвочекъ, если она будетъ заботиться о ихъ религіозно - нравственномъ развитіи, принесеть большую пользу.

Въ прошеніи, поданномъ на имя Господина Попечителя, я, прося разрѣшить открытъ ежедневную школу, пояснилъ, что такъ какъ въ первое время трудно сдѣлать школу ежедневною, то преподаваніе будетъ только по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ. Теперь я прошу Дирекцію, если она найдетъ невозможнымъ дать разрѣшеніе на открытіе ежедневной школы, разрѣшить пока открытіе воскресной мужской и женской школы.

Дирекція требуетъ отъ меня свѣденія, есть ли помѣщеніе на школу и есть ли средства на будущее время? Помѣщенія пока нѣтъ. Я обращался къ господину Управляющему Полтавскою Палатою Государственныхъ Имуществъ съ просьбой дозволить открывать преподаваніе по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ въ существующемъ въ м. Борисполь общественомъ училищѣ.

Это бы нисколько не остановило ежедневныхъ занятій въ училищѣ, между тѣмъ дало бы возможность сберечь нѣкоторую часть денежныхъ средствъ школы. Ихъ П-ву

якесь оголошення, що вимагало його дозволу на розповсюдження. Не дивлячись на всі доводи Милорадовички про легальне існування ради, губернатор примусив набути офіційним шляхом такого права через вище начальство. Дальша доля тієї ради відома, бо це вже було в березні 1862 р.¹⁾

У тісному зв'язку з недільними школами, діячі їх провадили в Полтаві читання прилюдних лекцій, а прибуток з них ішов на недільні школи. Дозволено читати Стронінові та Пільчикову, до того-ж першому з них зауважено (до програми), щоб „при чтении стихотворений Кольцова и Шевченка не были допускаемы пьесы, способные возбуждать одно словие против другого“ і потім обом: щоб не читали на релігійно-моральні теми (це також у їх програму вставлено), як не їх компетенції питанн. Окрім них прохав дозволу на лекції ще й Кониський, але не знати, чи дістав. Не дозволено читати А. Фененкові лекцій з політичної економії, а Стронінові з усесвітньої історії за „неудовлетворительностью“ та „непопулярностью“ програм²⁾. Поруч із зазначеними формами культурно-освітньої роботи, полтавці (Лобода, Шелкан та протоєрей П. І. Катранов) в 1861—62 р.р. зверталися до відповідних сфер по дозвіл утворити „О-во распространения грамотности и элементарных познаний в народе“, що ставило своїм завданням: розповсюджувати книжки, закладати школи, впоряджати прилюдні лекції для народу, влаштовувати концерти та вистави на користь т-ва і т. ии. Але статута їх не затверджено, оскільки це питання, як відповідало М. Н. П., „составляет предмет особых соображений правительства“. Трохи згодом Лобода і Пільчиков знову вдалися до губернатора з проханням сприяти їм і вказати: з якої-б саме галузи „из существующих в подведомственной В. П-ву губернии угодно было бы Вам, чтобы мы приступили прежде всего к составлению популярного сочинения“, посилаючися на комітет грамотности (Вольное Эконом. О-во), що просить їх допомогти їм у справі поширення народньої освіти, а тому вони й мають „перевести на туземный южнорусский язык удобо-

неугодно было удовлетворить моей просьбѣ на томъ основаніи, что я имѣ не извѣстенъ. Одновременно съ этимъ отзывомъ, я обращаюсь еще разъ къ Господину Управляющему и въ случаѣ новаго отказа — помѣщеніе для школы будетъ нанято. Въ моемъ распоряженіи, кромѣ учебныхъ пособій, какъ то: буквѣ, таблицѣ и книгѣ для народнаго чтенія, есть 34 руб. сер. и ошѣщаю по 16 руб. ежегодныхъ взносов.

Кромѣ этого, лица дѣйствительно сочувствующіе народному образованію обѣщали мнѣ значительную денежную помощь.

Дирекція спрашиваетъ: есть ли сочувствіе народа къ учреждаемой школѣ?

Желающіе учиться есть, но цифрами выразить сочувствія не могу, потому что не имѣю возможности собрать статистическихъ данныхъ прежде открытія школы.

Дирекція спрашиваетъ: есть ли кромѣ меня и священника, изъявившаго желаніе быть преподавателемъ Закона Божія и наблюдателемъ, другіе преподаватели? Способны ли они, и имѣють ли право быть преподавателями? И пользуется ли ихъ образъ жизни и поведеніе одобреніемъ начальства?. Изъявили желаніе преподавать слѣдующія лица: Настасья Ивановна Рудницкая, Настасья и Елена Чубинскія, Штабсъ-Ротмистръ Иванъ Ивановичъ Фонъ-Кремеръ. По моему мнѣнію они способны и имѣють право быть преподавателями въ первоначальной школѣ. Всѣ они люди не глупые, имѣющіе необходимые свѣденія, при томъ честные и гуманные, — мнѣ кажется, что эти только качества необходимы для того, чтобы быть преподавателями въ первоначальной школѣ для народа. Насколько жъ ихъ образъ жизни и поведеніе пользуются одобреніемъ начальства, — мнѣ совершенно неизвѣстно, потому что зная ихъ довольно близко, я не считалъ нужнымъ справляться съ чьимъ бы то ни было мнѣніемъ. Въ заключеніе еще разъ прошу Дирекцію поспѣшить съ чьимъ-жъ бы то ни было мнѣніемъ, потому что зимнее время, самое дорогое для этого дѣла, приближается къ концу.

1862 года Генваря 23 дня

Павелъ Чубинскій.

М. Борисполь.

¹⁾ Дир. Нар. Шк., № 40, 1862 р.

²⁾ Дир. Нар. Шк., № 9 за 1861 р.

понятные для простонародья сочинения по разным отраслям сельского хозяйства и ремесл¹⁾.

Губернатор, заінтересований у збільшенні продуктивності сільського господарства, не забарився з відповіддю на цю пропозицію. Він їм радив „приступити к распространению популярных руководств: о садоводстве, об усовершенствованном огородничестве, о разведении олейных или масляничных растений, о травосеянии, и наконец о разведении домашних животных, и наставлений об уходе за ними“²⁾. Але з цього також, очевидно, нічого не вийшло, бо незабаром почалися в Полтаві труси, арешти та висилка громадських діячів за межі губернії. Настали ці репресії у зв'язку з закриттям недільних шкіл, що їх визнав уряд за шкідливі за поширення „вредного социалистического учения“³⁾. Зокрема на Полтавщині до цього прилучено ще й листування Ол. Строніна, що також потрапило до урядових рук, і таким чином, третій Відділ утворив над полтавцями справжній процес, віддавши їхню справу на розгляд особливої комісії під головуванням кн. Голіцина. Сюди, як винуватих, притягнуто: Ол. Ів. Строніна, В. С. Шевича, В. В. Лободу, учителя полтавського кадетського корпусу Шиманова та членів кол. харківського політичного таємного г-ва — Бекмана і лікарів (з Полтавщини) Л. Зеленського та В. Португалова⁴⁾. Подобиці їх арешту такі: 24 липня О. Строніна, „пораспорядженію вищого начальства“, звільнено від учителювання в гімназії⁵⁾; 15 серпня, за директивами третього Відділу відбувся трус у Л. Зеленського (полтавського лікаря), до того-ж усе взяте за того труса направлено до третього Відділу; 17 серпня, за тим-же таки розпорядженням, переводився трус в пирятинського лікаря В. Португалова; під час його надійшла з Полтави на адресу Португалова листівка такого змісту: „у Зеленского сделан обыск забраны все бумаги, вытасячили из панталон твоих два письма о М. Р. (Очевидно „Молодой России“) Щелкан ссилается в Астрахань без суда, Кулиш схвачен, Пильчикова говорят попрут в Кострому“. Цю анонімку, як і инше листування, жандарі опечатали і також одіслали до III Відділу. Того-ж таки 17 серпня до під'їзду губернатора знову підкинута анонімку, що вказувала на приховані у Зеленського нелегальні речі, а в зв'язку з цим відбувається в родині Зеленського трус удруге, але взято лише „клички изорванного письма“. Тим часом, забране при трусах, III Відділ розглянув і наказав заарештувати Л. Зеленського та Португалова і „порознь“ відпровадити до III Від.⁶⁾. Разом з цим заарештовано в Лубнях — Шевича і в Полтаві О. Строніна, і також „со всіми найденными при обыскѣ бумагами“, відпроваджено їх до Петербургу.

У III Відділі обвинуватили їх „в распространении возмутительных сочинений и брошюр“ та в деятельном участии в образовании кружков для возбуждения, под видом общества грамотности, недовольствия народа к правительству, с целью отделения Малороссии“, до того-ж, Строніна й Шевича, яко найбільш винуватих, посадили до Петропавлівської фортеці, там вони й пробули до 1 січня 1863 р.⁷⁾.

Полтавський губернатор Волков, вирядивши до III Від. заарештованих, жваво листувався з Потаповим (начальником штабу жандарів), інформуючи про стан на місці. Так, по тому як Потапов наказує перевести йому в домі Зеленських ще й третього труса, він 3 листопаду з'ясовує йому ті обставини, що утворилися в Полтаві в зв'язку з трусами, і дово-

¹⁾ Канц. Полт. гражд. губ. 1861 — 2 р., № 3517. ²⁾ Канц. Полт. Гр. губ. 1861 — 62 р. р. № 3517. ³⁾ Циркуляр М. Н. О. від 10/VI 1862 р. ⁴⁾ „Былое“ 1907 р., VII, с. 169, „Дело о распротр. малор. проп. аг.“ ⁵⁾ Дирек. Нар. Шк. № 146 — 1862 р. ⁶⁾ Канц. Полт. Гр. губ. 1862 р., № 3602. ⁷⁾ „Былое“, 1907, VII, с. 169.

дить недоцільність їх через „беспокойство в городе“. Далі пояснює, що залишені в Полтаві „подозрительные лица“ — однодумці заарештованих, — „убедясь в раскрытии их преступных замыслов и не имея уже затем возможности производить волнений в народе прежним способом, избрали другой: ложными известиями и доносами ставят местные власти и высшее начальство в тревожное состояние и поставляют их в необходимость производить обыски, каковые ни в каком случае не могут быть производимы без огласки, а следовательно не могут быть тайной для жителей“. При цьому посилається він на такий випадок: після арешту Строніна до полковника Білова (відомого вже) з'явився столоначальник гражданської палати Тимченко і заявив, що в домі тещі його Криштоф, де недавно квартирував Стронін, останній залишив скриню з забороненими книжками та паперами, „а в отставного коллежского регистратора Кониского хранится библия с опровержениями каждого текста, написанными Кониским“. На синів самої Криштоф Тимченко вказав, як на таких, що пробувають „в близких сношениях с Строниним (це відомо вже було й Білову). Трус (перший) у Строніна нічого не дав, окрім „пустых конвертов с вынутыми и не отысканными у него письмами из России и из заграницы“. Таким чином усі дані були за те, що трус новий (з доносу Тимченка) не буде без наслідків... Підчас-же його виявилось протилежне: в домі Криштофів нічого не знайдено, а в Кониського взята „тетрадь, подложенная им в таком месте, что нельзя было ее не заметить“. Виявилось, що ця тетрадь була ніби щоденник Кониського, але, — як пише Волков — „исключительно против меня одного направленные.. замечания“, і це особливо обурило губернатора, тим більш, що на вимогу III Від. його довелося ще й начальству показати. Надсилаючи до III Від., він виправдується, говорить, що зшиток „имеет вид дневника, как бы веденного в течении известного времени и в котором будто бы по мере совершения событий записывались его собственные замечания, но при внимательном взгляде на эту тетрадь весьма не трудно заметить, что она совершенно нова и чиста, следовательно мало была в употреблении, что она писана одною рукою, одним чернилом и в один так сказать присест, что и служит доказательством приготовления ее собственно для того, чтобы она открыта была при обыске и этим путем доведена до высшего начальства“.

При цьому щоденнику обурений Волков надсилає до III Від. лист Кониського, що він надіслав ще в 1859 р. (коли мав їхати за кордон, а у зв'язку з цим, очевидно, прохав дозволу), „в котором он рассыпается в изъяснениях ко мне чувств уважения, распуская в тоже время стороною разные нелепые на меня вымыслы“. Надсилаючи ці інформації, Волков згадує і приєднує до цього ще один лист із Харкова, що ніби-то вийшов „из под руки тех же сочинителей.“ „тон этого послания, — пише він, — его содержание, выбор выражений, словом все вместе обрисовывает достаточно людей, с коими мы имеем дело“.

Це все він доводив III Відділові, щоб спекатися Кониського та прибічників заарештованих. Згадав він і Осипа Зеленського, що свого часу був за бібліотекаря у суботній школі. На його думку, хоч його і не помічено „в противуправительственных стремлениях, но состоя в приятельских отношениях с Криштофом и другими лицами, вместо приготовления себя в студенты, употребляет все свое время на придумывание новых школ, на место закрытых, — литературных вечеров и проч. и во всех своих действиях подчиняется влиянию Кониского и других ему подобных“.

На жаль, ми маємо не все листування Волкова з III Відділом в цей час, а тому ще не зовсім ясний політичний бік роботи полтавців цими часами.

В наслідок цього листування Ол. Кониського та О. Зеленьського 3 грудня 1863 р. та-ж таки особлива слідча комісія, що розглядала й надіслані матеріали, віддала під строгий секретний догляд ¹⁾. Згодом, як скінчилося слідство Кониського, 8 січня 1863 р., вислано у Вологодську губ ²⁾. Шевича — в Оренбургську, Лободу в Пермську, Португалова — в м. Шадринське (Пермської губ.), Шиманова — в Курську, а головного „винуватця“ Ол. Строніна — в Архангельську. Зеленьського повернуто в Полтаву під догляд поліції, якій у цей-таки час доручено і братів — Івана та Миколу Антоновичів, Криштофів, що також „обвинялись в числе других лиц в распространении малороссийской пропаганды“. (З матеріалів видно, що Криштофи зазнали репресій тільки-но на підставі листування Волкова з слідчою комісією, як і Кониський).

Дальша доля Строніна, як відомо, така: на засланні був до травня 1869 р., а після цього з 1871 р. до 1873 р. був за „присяжного повіреного“ в Петербурзі, з 1878 р. за юрис-консульта „министерства путей сообщений“, а потім за члена ради цього міністерства. В 1887 р. звільнився, а в 1889 р. помер. Його праці: „История и метод (Спб. 1869), „Политика, как наука“ (Спб. 1872), „История обществности“ (Спб. 1886) ³⁾.

Василь Степанович Шевич, бувши на засланні в Уфі, клопотався перед губернатором тієї губернії про прийняття його на службу, а що Полтава галялася з надсилкою його документів, то й не знати, чи був він там штатний. У 1865 р. був за столоначальника Оренбурзької губ. управи, а наприкінці того року, прохав посади вчителя в повт. школі Оренбурзької губ... У 1866 р. був за „чиновника особых поручений при уфимско-оренбургской палате Государственных Имуществ“ ⁴⁾. На цьому відомості про долю діячів недільних шкіл (в архівах) вриваються.

СПРАВИ ДИРЕКЦІЇ НАРОДНІХ ШКІЛ ПРО НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ.

№ опису	Назва справи	Почата	Скінчена	арк.	Фонд Окрапу Полтавщини
5	Дѣло объ открытіи при Полтавской Гимназіи Воскресной школы и въ уѣздахъ Полтавской Губерніи при Уѣздныхъ Училищахъ	5 генв. 1860	—	—	
51	Дѣло объ осмотрѣ квартиры учителя Кременчугскаго Уѣзднаго Училища Стронина по подозрѣнію въ участіи тайнаго общества	8 марта 1860	—	—	
7	Дѣло объ открытіи при Хорольскомъ Уѣздномъ училищѣ воскресной школы	7 генв. 1861	25 іюля 1861	—	
9	Дѣло по прошеніямъ о дозволеніи читать публичныя лекціи и популярныхъ чтеній	8 генв. 1861	—	—	
15	Дѣло по представленію Штатнаго Смотрителя Хорольскаго Уѣздн. Учл. о дозволеніи открыть при воскресной школѣ библиотеки въ двухъ отдѣлахъ	12 ген.	—	—	
37	Дѣло съ общими постановленіями правительства	28 ген.	—	—	

¹⁾ Канц. Полт. Гр. Губ. 1862 р., № 3602. ²⁾ Канц. Полт. Гр. Губ. „Дело о лицах, состоящих под надзором полиции за 1863 г.“ ³⁾ „Былое“ 1907, VII, с. 169. ⁴⁾ Дирекція Н. Ш., 1862, № 188.

№ опису	Назва справи	Почата	Скінчена	арк.	Фонд Окрах у Полтавщини
46	Дѣло о выборѣ книгъ для воскресной школы	4 февр. 1861	4 февр. 1861	—	
49	Дѣло по рапорту учителя Стронина о допущеніи къ преподаванію въ воскресной школѣ желающихъ частныхъ лицъ	7 февр. 1861	—	—	
45	Дѣло объ открытіи въ г. Полтавѣ Субботней Еврейской школы	3 февр. 1861	3 апр 1861	—	
128	Дѣло о избраніи распорядителемъ воскресной школы при Гимназіи Капитана Лободы на мѣсто учителя Гимназіи Стронина	31 мая 1861	—	2	
131	Объ открытіи въ Кременчугѣ субботней Еврейской школы	9 іюня 1861	—	27	
158	Дѣло о пожертвованіи въ пользу Полтавскихъ воскресныхъ мужской и женской школѣ Г. Позеномъ 333 р. 33 коп.	12 іюля 1861	—	9	
191	Дѣло объ открытіи при Константиноградскомъ уѣзд. учил. воскресной школы	15 сен. 1861	—	16	
199	Объ открытіи въ мѣстахъ расположенія Резервной Дивизіи воскр. шк.	2 окт. 1861	—	29	
210	Дѣло объ открытіи воскресной школы при Роменскомъ Дворянскомъ Уѣзд. Училищѣ	30 окт. 1861	—	21	
225	Дѣло о неудовольствіи между законоучителемъ Кременчугской воскресной школы Діатоловичемъ и преподавателями оной	6 нояб. 1861	—	18	
239	Дѣло объ открытіи воскресной школы в домѣ Павленскаго Волостнаго Пр.	25 нояб. 1861	—	28	
231	Дѣло объ открытіи въ г. Полтавѣ ежедневной безплатной школы	28 нояб. 1861	—	11	
243	Дѣло о доставленіи Губ. Статистич. Комит. свѣдѣнія о воскресныхъ шк. в Полтавской губерніи.	11 дек. 1861	—	50	
244	Дѣло о дозволеніи окончившему С. Петербур. Университетъ Чубинскому открыть въ с. Борисполѣ безплатную ежедневную школу	11 дек. 1861	—	32	
	Бумаги Полтавской Мужской шк.	1861	—	28	
	Журналь Полтавской воскресной шк.	1861	—	—	
4	Дѣло о пожертвованныхъ сочиненіяхъ слѣпца Григорія Ширяева „Вечерніе разказы странника на родинѣ“ въ пользу воскресныхъ школѣ Полтавской губ.	2 ген. 1862	—	23	
6	О числѣ воскресныхъ школ в Полтавской Дирекціи Училищъ	—	—	—	
15	Дѣло по рапорту содержательницы пансіона Лердьеръ о закрытіи воскресной школы при ея пансіонѣ	18 ген. 1862	—	4	
40	Дѣло о доставленіи Губерн. свѣдѣнія о учрежденіи въ Полтавѣ общаго совѣта воскресныхъ школѣ	4 фев. 1862	—	—	

№ опису	Назва справи	Почата	Скінчена	арк.	Фонд Окфарх'у Полтавщини
128	Дѣло о доставленіи Гг.: Начальникамъ Учебнаго Округа и Полтавской Губерн. свѣдѣній о воскресныхъ школахъ, ихъ распорядителяхъ и преподавателяхъ	26 іюня	—	90	
146	Дѣло объ увольненіи отъ службы старшаго учителя Полтавской Гимназ. Стронина	30 іюля	—	22	
170	Дѣло о взятіи учителя Лубенскаго уѣзднаго училища Шевича и отправкѣ въ Полтаву при Посредствѣ Полицейскаго Чиновника и жандарма	7 сент.	—	8	
188	Дѣло объ увольненіи Учителя Лубенскаго уѣзднаго училища Шевича от службы	19 окт. 1862	2 авг. 1866	63	
3456	Дѣло канцеляр. Полтав. Гражд. Губерн. объ учрежденіи въ городахъ Полтавъ, Кременчугѣ и Переясловѣ воскр. школъ	23 февр. 1860	—	58	
3517	Дѣло канц. Полтав. Гражд. Губ. Обь учрежденіи в Полтавѣ частнаго о-ва, имѣющаго цѣлю распространіе грамотности	9 марта 1861	—	16	
3526	Дѣло канц. Полт. Гражд. Губ. Обь открытіи въ Полтав. Губ. въ разныхъ уѣздахъ Воскресныхъ Школъ	13 мая 1861	—	47	
3602	Дѣло канц. Полт. Гражд. Губ. о высылкѣ въ С. Петербургъ Врачей Зеленскаго и Португалова и о Мендельштамѣ	15 авг. 1862	—	14	
79	Дѣло обь употребленіи шкафовъ и книгъ, оставшихся отъ бывшей Воскресной школы при Гимназіи	16 авг. 1866	—	28	

Подал Дмитро Граховецький.

Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна *).

Сент. 10 1856.

1.

Посылаю Вамъ, почтеннѣйшій Александръ Николаевичъ, мой разборъ „Южно-рускихъ лѣтописей“; помѣстите его тамъ, гдѣ найдете удобнымъ по усмотрѣнію Вашему, только поскорѣе, чтобъ не опоздать съ критикою¹⁾ появленіе книги.

Милославскій²⁾, котораго мы съ Вами видѣли въ клубѣ (?) О'Обервиль, рѣшительно осѣлся на Гамлетѣ тут то онъ показалъ себя; онъ вовсе не отличный талантъ, а порядочное дарованіе и больше ничего. Впрочемъ, можетъ быть неуспѣхъ его игры слѣдуетъ приписать отчасти и убійственной обстановкѣ, потому что съ такими актерами самъ Каратыгинъ³⁾ спуталъ бы.

Пришлите, пожалуста, отца.....

Попросите Алекс. Григ. Рахметова прислать мнѣ поскорѣе eau de loche.—Цѣлую отъ сердца Ник. Гаврил.⁴⁾, Ольгу Сокр.⁵⁾ и Сашеньку⁵⁾. Я получилъ Кулешову⁶⁾ книгу и принялся за разборъ ея.

Преданный Вамъ всею душою

Н. Костомаровъ.

*) Друкуються з оригіналів Держ. Публ. Бібліотеки в Ленінграді.

2.

1860.

Александръ Николаевичъ, я счелъ нелишнимъ предупредить моихъ добрыхъ знакомыхъ, которые мнѣ дѣлаютъ честь — посѣщать меня по вторникамъ, что на текущей недѣлѣ во вторникъ я не буду дома, а на слѣдующей тоже — по причинѣ сѣзда изъ Петербурга; а послѣдующіе же времена да текутъ обычно.

Поздравляю Васъ съ праздниками. Передайте мой поклонъ и поздравленія Евгениі Николаевнѣ и Л. Николаевной. Отъ моей матушки тоже.

Васъ глубоко уважающій

Апр. 10.

Н. Костомаровъ.

3.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Я давно хотѣлъ исполнить обѣщаніе свое, данное Стасюлевичу⁸⁾ и доставить Вамъ свою статью, но Васъ нѣсть (?) и не знаю, какъ Вы будете; потому пришлите взять оную.

Вашъ Н. Костомаровъ.

4.

1876.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Былъ я сей часъ у Гаевского⁸⁾ для того, чтобы предварительно до засѣданія объяснить по дѣлу Шейна⁹⁾. Онъ ничего не слыхалъ, но сдѣлаетъ докладъ о Шейнѣ въ слѣдующее засѣданіе черезъ двѣ недѣли, а Васъ просимъ прислать ему чрезъ городскую почту письменныя замѣчанія о Шейнѣ. Я изъяснилъ мысль дать ему 500 р. пособія.

15 марта 1876 г.

Вашъ Н. Костомаровъ.

5.

1877.

Многоуважаемый
Александръ Николаевичъ,

Очень благодаренъ за извѣщеніе, но я сей часъ только что побѣдалъ и приглашенъ на вечеръ къ знакомымъ.

Я три раза былъ у Гаевского съ цѣлью отдать взносъ свой, но не заставалъ его, — въ послѣдній разъ сегодня; в поѣздальникъ я ѣду въ Москву заниматься до самой Пасхи.

2 февр.

Вашъ Н. Костомаровъ.

6.

1877.

Достопочтеннѣйшій Александръ Николаевичъ,

Не имѣете ли Вы у себя „Петербургской Старины“ Пекарскаго или отдѣльнаго оттиска или того нумера Современника, гдѣ она была напечатана?

Мая 3, 1877.

Вашъ Н. Костомаровъ.

7.

1877.

Многоуважаемый
Александръ Николаевичъ,

Окажите намъ удовольствіе: пожалуйста сегодня вечеромъ къ намъ и, если возможно*), съ супругою.

1877, 9 мая.

Вашъ Н. Костомаровъ.

8.

1880.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Я посылаю къ Новицкому; у него кажется есть Русь. Напишу.

Янв. 31.

Вашъ Н. Костомаровъ.

9.

1880.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Меня вечеромъ сегодня извѣстилъ Вашкевичъ, что панихида по Тарасѣ Григорьевичѣ Шевченкѣ будетъ совершена въ 1 часъ пополудни въ пятницу въ церкви Министерства Внутреннихъ дѣлъ въ домѣ этого Министерства близъ Александринскаго Театра. Входъ съ площади. Если Вамъ угодно будетъ почтить память Шевченка своимъ присутствіемъ, то извольте о томъ знать.

Вашъ глубоко уважающій и искренно преданный

Николай Костомаровъ.

Февраля 27 1880 года.

*) В ориг.: „еще“.

10.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Вы желали чтобъ я написалъ рецензію на книгу Корсакова¹⁰⁾. Самъ Корсаковъ письменно просилъ меня о томъ же. Будьте добры, если найдете удобнымъ, окажите съ Вашей стороны зависящее содѣйствіе, чтобы эта присылаемая къ Вамъ рецензія удостоилась быть помѣщенною въ „Вѣстникъ Европы“.

Вашъ глубоко уважающій и искренно преданный

Октября 13 1880 г.

Н. Костомаровъ.

11.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Я получилъ изъ Кишинева и изъ Елизаветграда три письма — одно изъ нихъ отъ извѣстнаго намъ Левицкаго (Нечуя). Въ этихъ письмахъ обращаются ко мнѣ съ просьбою просить Мих. Матв. Стасюлевича¹¹⁾, который, какъ до пишущихъ дошло, участвуетъ въ комиссіи о пересмотрѣ законовъ о печати, оказать съ своей стороны и своимъ голосомъ и своимъ журналомъ содѣйствіе къ тому, чтобы побудить обратить вниманіе на варварское стѣсненіе малорусской литературы и вообще на гоненіе, претерпѣваемое малоруссами, которыми не позволяютъ даже въ концертахъ пѣть своихъ пѣсень, а на сценѣ давать малорусскія пьесы, а нѣкоторыхъ даже и не писавшихъ по малорусски за одну подмѣченную любовь къ малорусской народности ссылаютъ. Я ѣздилъ сегодня къ Стасюлевичу, но мнѣ сказали, что онъ въ Москвѣ. Мнѣ хотѣлось съ Вами поговорить объ этомъ. Я бы сейчасъ пришелъ къ Вамъ, но не знаю засталъ ли бы Васъ, а мнѣ ночью не легко при моей слабости зрѣнія взбираться на лѣстницу. Не можете ли пожаловать ко мнѣ завтра вечеромъ или назначить время въ среду днемъ, когда бы я къ Вамъ пришелъ? Мнѣ хотѣлось бы съ Вами поговорить на счетъ этого, а также узнать, когда Стасюлевичъ пріѣдетъ. Отсылаю Вамъ Правду и благодарю за нее.

1 дек. 1880.

Вашъ Н. Костомаровъ.

12.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Препровождаю написанную мною статейку, о чемъ мы говорили. Предоставляю Вашему усмотрѣнію и Михаила Матвѣевича рѣшить съ моимъ именемъ или безъ онаго напечатать ее¹²⁾.

Декабря 6, 1880.

Вашъ Н. Костомаровъ.

13.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Посылаю обратно корректуру и приложенное окончаніе¹³⁾.

Вашъ искренно преданный

12 Дек. 1880 года.

Н. Костомаровъ.

14.

Добрѣйшій многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Нельзя ли напечатать въ апрѣльской книжкѣ Вѣстника Европы посылаемую статейку?¹⁴⁾
Марта 6. 1881.

Вашъ Н. Костомаровъ.

15.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Посылаю Вамъ обѣщанную для Вѣстника Европы рецензію на Луну¹⁵⁾.

Вамъ искренно преданный и глубоко Васъ уважающій

Декабря 2. 1881.

Николай Костомаровъ.

16.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Сдѣлайте милость увѣдомите меня, лучше ли Ваше здравіе и какой докторъ Васъ лѣчитъ?
У жены моей сдѣлалась болѣзнь нѣкоторымъ образомъ такая какою была у Васъ.

1881 г. Дек. 12.

Н. Костомаровъ.

17.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Въ февральской книжкѣ Русского Вѣстника Де-Пуле напечатать статью по вопросу объ украинофильствѣ, гдѣ усиленно вызываетъ на отвѣтъ меня и Васъ. Я написалъ замѣтку. Если Вы найдете умѣстнымъ напечатать ее, то сдѣлайте въ ближайшемъ номерѣ Вѣстника Европы, приобщивъ, если угодно и отъ себя что-нибудь, потому что Де-Пуле обращается къ намъ обоимъ¹⁶⁾.

Марта 22, 1882.

Вашъ. Н. Костомаровъ.

18.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Мнѣ передали прилагаемую замѣтку о Русинской литературѣ за 1881 годъ, извлеченную изъ польскаго журнала, съ просьбою предложить ее напечатать въ какомъ-нибудь періодическомъ изданіи. Не заблагоразсудите ли принять ее въ Вѣстникъ Европы?

Вашъ преданный неизмѣнно

1882 г., мая 3.

Н. Костомаровъ.

19.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Прошу Васъ завтра вечеромъ пожаловать ко мнѣ.

Неизмѣнно преданный

Мая 8, 1882.

Вашъ Н. Костомаровъ.

20.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Я принесъ Вамъ рецензію на Крашанка Кулиша съ дѣлію просить помѣстить ее въ ближайшемъ, (т. е. іюльскомъ) номерѣ Вѣстника, но не засталъ Васъ дома и оставилъ рукопись, отдавши Вашей служанкѣ. Будьте обязательны извѣстите меня въ Павловскъ. Конюшенная домъ № 65. Можно ли будетъ напечатать ее въ этомъ номерѣ? 17).

Вамъ преданный

1882. Мая 31.

Н. Костомаровъ.

21.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Я не имѣю ничего противъ напечатанія моего имени подъ рецензією на „Крашанку“ какъ равно и противъ появленія этой рецензіи въ августѣ, хотя не скрою, что лучше было бы, если бъ она явилась въ іюльской книжкѣ въ тѣхъ видахъ, что Крашанка явилась въ концѣ марта, а потому желательно было бы, и рецензію на нее представить публикѣ болѣе въ скоромъ времени по ея выходѣ.

Вамъ искренно преданный

1882. Іюня 6.

Н. Костомаровъ.

Павловскъ. Конюшенная № 65.

22.

Многоуважаемый Александръ Николаевичъ,

Чтеніе въ газетахъ Высочайшаго манифеста побудило меня къ мысли: нельзя ли воспользоваться смысломъ его, чтобъ отыскать средство къ облегченію участи нашего несчастнаго добраго Николая Гавриловича? 18) Я думалъ бы, такъ какъ по смыслу манифеста мѣстные правители могутъ въ подобныхъ случаяхъ ходатайствовать и дѣлать представленія, то нельзя ли побудить къ тому генераль-губернатора Восточной Сибири, а для этого написать къ нему коллективное письмо, подписанное равными литераторами и просить въ немъ ходатайства о злополучномъ собрать нашемъ по профессіи. Если этотъ генераль-губернаторъ человѣкъ развитой, то не можетъ не принять къ сердцу и не одѣлнить этого поступка. Какъ Вы скажете? Моя давняя знакомая Екатерина Ѳедоровна Юнге, живущая въ Киевѣ, написала — по моему мнѣнію — очень любопытныя и сочувственныя замѣтки и воспоминанія о Шевченкѣ, котораго очень близко знала въ своей юности. Нельзя ли помѣстить ея статью въ Вѣстникъ Европы, о чемъ она покорнѣе просить. Ея адресъ Владимирская улица домъ Сѣтова Киевъ Ея превосходительству Екатеринѣ Ѳедоровнѣ г-жѣ Юнге. По этому адресу пусть контора вышлетъ ей причитающійся за статью говорар, если статья будетъ напечатана.

Увѣдомте меня въ Прилуки на мое имя.

Вашъ искренно преданный

Н. Костомаровъ.

Жена моя Вамъ и супругъ Вашей передаетъ свой усердный поклонъ.
Мая 29. 1883. Прилуки. С.-Дѣдовцы.

Достопочтеннѣйшій Александръ Николаевичъ.

Въ пятницу въ XII часовъ въ Казанскомъ Соборѣ будетъ отправлена панихида по Шевченку. Будьте добры, удостойте съ Вашей стороны Вашимъ присутствіемъ память о немъ.

Вашъ Н. Костомаровъ.

1887 года Февраля 23.

П Р И М І Т К И.

1) Рецензію „Южно-русскія лѣтописи, открытыя и издавныя Н. Бѣлозерскимъ, т. I Кіевъ, 1856 г.“ було надруковано в „Вѣстникъ Европы“.

2) Милославскій — артист.

3) Каратигин В. А. (1802—1853), знаменитий російський трагик.

4) М. Г. Чернышевскій (1828—1883), публіцист.

5) Ольга Сократовна — дружина Чернышевського.

6) Кулешов - Безбородко, граф, в 1859—1866 р. видавець „Русскаго Слова“.

7) Стасюлевич, М. М. (1826—1911), публіцист, історик і громадський діяч, з 1866 р. видавець журналу „Вѣстникъ Европы“, з 1881—1882 р. газети „Порядокъ“.

8) Гаевскій, В. П. (1826—1888) історик російської літератури Пушкінської доби. На протязі кількох літ був головою літературного фонду, одним з фундаторів якого був він же.

9) Шеннъ, П. В. (1826—1900), етнограф.

10) У „Вѣстникъ Европы“, 1880 р., т. VI, кн. II, було вміщено рецензію Костомарова „Воздариеніе императрицы Анны Иоанновны. Истор. Этюдъ Д. А. Корсакова. Казань. 1880“.

11) Стасюлевич, М. М. (1826—1911).

12) Мова йде про статтю «Малорусское слово», вміщ. в „Вѣстникъ Европы“, 1881 р., т. I, кн. I, сс. 401—407.

13) Див. приміт. 12.

14) Костомаров має на увазі статтю свою «Еще по поводу малорусскаго слова» „Московскимъ Вѣдомостямъ“, вміщ. в „Вѣстникъ Европы“, 1881, т. 2, кн. 4, сс. 764—770.

15) Рецензія Костомарова „Задачи украинофильства“. „Луна“. Украинскій альманахъ на 1881 годъ. Кіевъ. 1881 г.“ була надрукована в „Вѣстникъ Европы“ 1882 р., т. I, кн. 2, сс. 886—900.

16) У „Вѣстникъ Европы“, 1882, т. III, кн. 5, сс. 434—437, вміщено було статтю Костомарова „По поводу статьи г. Де-Пуле в „Русскомъ Вестникѣ“ объ украинофильствѣ“.

17) Стаття Костомарова „Крашанка“ г. Кулиша. Письмо в редакцію. Вміщено було її в „Вѣстникъ Европы“, 1882, т. IV, кн. 8, сс. 729—748.

18) Мик. Гавр. Чернышевскій.

Подал Наум Бухбіндер.

Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка.

Десять років назад, 29 червня 1918 року, повертаючись останній раз до рідного краю з далеких мандрівок по Західній Європі і перебування в Петербурзі, упокоївся видатний український діяч і вчений Хведір Кіндратович Вовк. Помер він несподівано наглою смертю за довгої подорожи в „телячих“ вагонах на станції Жлобині; там, на містечковому кладовищі, відкіля тільки мріє широкий старий шлях на Україну — Дніпро, його й поховано і пізніш на могилі поставлено хреста.

Нагадуємо дальшими рядками за Х. К. Вовка (Волкова), котрого докладна біографія стоїть на черзі дослідників української етнографії та антропології. Народивсь він на Полтавщині (в Пирятинському повіті) в 1847 р., учився в жієнській гімназії, потім в одеському університеті і кінчив природничий факультет Київського університету в 1871 році. З фаху хемик, Х. К.—ч захопився інтересами до української етнографії і фольклору (його цінний реферат „Отличительныя черты южнорусскаго народн. орнамента“ на Київськ. Археологіч. з'їзді 1874 р.), жваву участь брав у житті і праці Південно-Західнього Відділу Географіч. Товариства („О сельских ярмарках“, Програма збирання етногр. відомостів П.-Зах. Від. Геогр. Т-ва), а разом був одним із найбільш енергійних діячів української громади і досить популярною людиною в гуртках радикальної

молоди того часу. 1876 року йому довелося через „неблагонадійність“ виїхати за кордон; він перебував у Румунії й Женеві і повернувся на Україну в 1878 р. але на другий рік прийшлося знову втікати за кордон. Зверх 26 років промандрував Вовк на чужині то проживаючи в Женеві, то мандруючи по Румунії, Добруджі, Болгарії, Галичині, аж поки в 1889 р. не оселився у Парижі, де й одружився вдруге в 1892 році. Антропологія і археологія, етнографія і фольклор захопили його цілком, і він працював як у закордонних виданнях („Всесвітня Географія“ Реклю, фавові журнали то-що) так і в російських (у „Кіевській Старині“ під псевдонімом Кондратович: „Задунайская сѣчь“ 1893 р. №№ 1, 2, 4,— під псевдонімом Лопулеску „Рускія колоніи в Добруджі“ 1889 р. №№ 1—3, у „Елисаветгр. Вѣстяхъ“ „По сушѣ и морю“ та інших).

З кінцем 1890-х р.р., за посередництвом тодішнього голови Львівського Наукового Товариства М. С. Грушевського, Хв. К. близько зв'язався з роботою цього Товариства, під його редакцією вийшло декілька томів його „Матеріалів до української етнології“. А після першої російської революції, в січні 1906 р., Хв. К-ч повернувся до Росії, оселився у Петербурзі, став консерватором етнографічного відділу Музею Олександра III, лектором курсів Лесгафта, а потім приват-доцентом петербурзького університету. Найдіяльнішу участь брав Вовк в українській громаді Петербургу, надрукував наукові роботи (Антропологіч. та етнографіч. відділ у 2-му томі вид. „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ то-що) і залишався живою, непосидючою, але ідейно непохитною людиною до останнього часу свого життя.

Збираючи деякі матеріали, що виявляють історію української громади та біографії старогромадян, я звернувся і до Володимира Карповича Деботорія-Мокрієвича, що тоді перебував у Києві, по спомини про Х. К. Вовка. Вол. К-ч передав свою коротеньку згадку, писана вона на двох аркушиках, запис зберігається зараз у рукописному відділі ВБУ, і ми друкуємо далі повний її текст на спомин про Хв. К-ча¹⁾.

Автор спомину — відомий революціонер — „народникъ - бунтаръ“ (1848—1927) з Поділля, коло 70-го року вчився у Київському університеті, перебував у Києві або агітував серед народу, в 1878 р. брав участь у революційних подіях, що сталися з ініціятиви В. Осинського та ин.; 11-го лютого 1879 р. його заарештовано, по Київському процесу на початку травня засуджено на 15 років каторги, з відси він втік за кордон і перебував у Женеві, а потім у Болгарії, в 1918—1922 рр. жив у Києві, виїхав до Болгарії, там і помер. Д. М.—автор дуже цінних і цікавих „Воспоминаній“ (рос. видання 1906 р.). У споминах, що оце друкуємо він називає Х. К.—ча за російською вимовою — Волковым.

Ф. Волкова я помню сь очень давнихъ временъ. Помню его еще студентом-естественникомъ Киевскаго университета; шель онъ курса на два впереди меня. Знакомъ я сь нимъ не былъ, но такъ часто приходилось встрѣчать его въ химической лабораторіи и другихъ университетскихъ аудиторіяхъ, что его личность рѣзко запечатлѣлась въ моей памяти сь того времени. Сутуловатый, сь головою наклоненною немного въ сторону, двигавшійся какъ то бокомъ, небрежный во всѣхъ своихъ движеніяхъ — и также небрежно одѣтый въ сюртукъ или тужурку, запачканную обыкновенно пятнами, какъ мнѣ казалось, отъ химическихъ реактивовъ, сь которыми онъ возился, — такимъ воскресаетъ въ настоящую минуту въ моей памяти этотъ несомнѣнно очень оригинальный человекъ. Когда потомъ мнѣ пришлось его слышать, то въ своемъ разговорѣ онъ мнѣ показался такимъ же нѣсколько небрежнымъ, — видимо мало значенія придававшимъ формѣ своихъ выраженій, но в то же время очень вдумчивымъ и знающимъ... Принадлежалъ онъ къ числу занимавшихся студентомъ и окончилъ университетъ, насколько знаю, успѣшно. Но скоро я потерялъ его совершенно изъ вида. Увлеченный революціоннымъ движеніемъ, — я зажилъ въ совершенно другой обстановкѣ, и сь нимъ мнѣ не пришлось встрѣчаться долго. Такъ

¹⁾ II підвідд., № 4250.

прошло лѣтъ семь. Разразилась Русско-Турецкая война (1877—78 гг.). Разбитый въ своихъ революціонно-народническихъ планахъ и надеждахъ я, подобно большинству моихъ товарищей, вернулся въ Кіевъ, ища выхода изъ того тупика, въ которомъ мы—революціонеры—тогда очутились, стали сталкиваться съ широкими слоями интеллигенціи; опять мы стали посѣщать студенческія собранія, заводять знакомства среди кружковъ кіевской молодежи¹⁾. То было необычайно оживленное время. Война встряхнула общество; оно очнулось отъ спячки. Всѣ вдругъ почувствовали несостоятельность самодержавія и заговорили объ этомъ. (Теперь я не сомнѣваюсь ни на минутку, что если бы наше правительство вступило тогда же на путь реорганизациі нашего государственнаго строя, мы не пережили бы современной разрухи. Повторяю, оживленіе въ Кіевѣ наблюдалось очень большое). Вотъ тогда то мнѣ пришлось опять встрѣтиться съ Волковымъ.

Помню, жили въ то время на одной квартирѣ — двѣ или три молодыя дѣвушки, получившія прозвище „гавы“. Откуда и какъ вышло это названіе, не могу сказать. „Гавы“ принадлежали къ такъ называемой „молодой громадѣ“; впрочемъ, о составѣ этой громады пусть расскажетъ ктонибудь другой, кто лучше знаетъ объ этомъ²⁾. Замѣчу только, что среди этихъ „гавъ“ вращалась и Люда Волькенштейн, осужденная въ послѣдствіи времени и посаженная въ Шлиссельбургскую крѣпость, гдѣ она провела долгіе годы, потому (она была) сослана на поселеніе въ Восточную Сибирь и убита (была) во Владивостокѣ во время уличныхъ беспорядковъ (кажется) въ 1905-мъ году³⁾. Съ „гавами“ же поддерживала знакомство и Марія Ковалевская, вскорѣ послѣ этого осужденная въ каторжныя работы и умершая на Карѣ⁴⁾. Волковъ, на сколько я могъ замѣтить, являлся общимъ любимцемъ всего этого кружка молодежи. Будучи значительно старше другихъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ обладая и большими знаніями на самомъ дѣлѣ онъ могъ явиться только развѣ ихъ учителемъ: но видимо—его мягкость и необычайная простота создали у нихъ совершенно особенныя отношенія. Въ это время, по общему желанію, къ которому присоединились и мы — народники революціонеры, Волковымъ былъ прочтенъ рефератъ о Союзѣ Благоденствія Славянъ, тайномъ обществѣ, организовавшемся въ концѣ царствованія Александра I и приведшемъ заговорщиковъ къ возстанію 14-го декабря въ Петербургѣ, откуда и произошло самое названіе „Декабристовъ“. Рефератъ этотъ былъ составленъ съ полнымъ знаніемъ вопроса и такъ умѣло изложенъ передъ слушателями,—тутъ уже Волковъ позаботился, очевидно и о формѣ,—что всѣ остались имъ чрезвычайно довольны. Однако, не трудно было предсказать уже и тогда, что Волкова в награду за всѣ его подобныя успѣхи ждала Лукьяновская тюрьма (в Кіеві). Въ этой тюрьмѣ мы—революціонеры вскорѣ и очутились. Волковъ пока ее избѣжалъ и даже фигурировалъ на нашемъ процессѣ въ качествѣ свидѣтеля, надо замѣтить, впрочемъ, такъ фигурировалъ, что въ публикѣ сильно удивлялись, какъ это и самъ Волковъ не сидѣлъ на скамьѣ подсудимыхъ. Это, безъ всякаго сомнѣнія и случилось бы съ нимъ въ самое ближайшее время, если бы онъ не бѣжалъ за границу. Раза два еще встрѣчалъ я Волкова у М. П. Драгоманова въ Женеvѣ,—сильно постарѣвшій, но такой же небрежный во всѣхъ своихъ движеніяхъ, такой же мало заботящійся о формѣ, какимъ я его зналъ всегда,—и вмѣстѣ съ тѣмъ — такой же простой и вдумчивый человекъ.

Вотъ то, къ моему глубокому сожалѣнію, очень немногое, что я могу вспомнить объ этомъ хорошемъ человекѣ.

15-го октября 1918 г.

Кіевъ. В. Дебогорій-Мокривичъ.

Подавъ Ігнатъ Житецький.

¹⁾ Соціал-революціонери того часу инакше, — народники-бунтарі чи радикали, як їх рѣжно прозивали, брали наприклад чималу участь у студенськихъ заколотахъ по весні 1878 р. (т. зв. „мартовська історія“) *І. Ж.* ²⁾ Прозвище „гави“, розуміється, виникло і натіяло на відому пташину породу „гави“—роззява; „гав“ було не дві-три, а з десяток, чимало дівчат з Чернигівщини та ин.; вони були близькі до української молоді громади в Кіеві 70-х років. За них треба розказати в зв'язку з історією українського громадського руху того часу, може коли-небудь це й буде виконано. (*І. Ж.*) ³⁾ Людмила Олександрівна Олександрова, нар. 1857, дочка офіцера і київського домовласника на Нестерівск. вул. (Афанасієв. яр), де містилися відомі студентські квартири, була дружиною лікаря-чернигівця О. О. Волькенштейна, мала стосунок до вбивства Кропоткіна в Харкові 9-го лютого 1879 р., в осени 1879 виїхала за кордон, і там перебувала аж до серпня 1883 р., коли повернулася до Росії, в вересні заарештована в Петербурзі; після процесу 1884 р. дванадцять років сиділа в Шліссельбурзькій тюрмі; потім перевезено її на Сахалін, куди прибув і О. О. Волькенштейн; Л. О.—на лікарювала на Корсаковському посту Сахалінському. Вбито 10 січня 1906 р. у Владивостокі за часів маніфестацій. ⁴⁾ Марія Павлівна Ковалевська з Катеринославщини, народ. 1847 р., сестра народника-письменника Воронцова (В. В.), дружина учителя кійвск. кадет. корпусу, відомого українського діяча „драгоманівця“ Мик. Вас. К-го. Засуджено її по Кіївському процесу 1879 р. на каторгу, пом. у 1888 на каторзі підчас заколоту. В 1874 — 79 рр. була близькою людиною до Дебогорія-Мокривича.

Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова.

Спинаючись над третєорядними й четверторядними діями українського письменства ХІХ в., його дослідник має на увазі не так їх значення в історії української літератури, як більше їх ролю в громадсько-культурному житті менше чи більше в глухому часі менше чи більше глухій провінції. До таких письменників належить і Володимир Александров, син Степана Александрова, автора незугарного „Вовкулаки“, написаного в 1842 р., коли в нього були не тільки сини й зяті, але й унуки, що для них і перевірявав Степан український традиційний переказ¹⁾, а надрукованого в 1848 р. в „Южному Русскому Сборнику“.

На громадсько-культурну ролю Володимира Александрова вказав Борис Грінченко в своїй промові над могилкою покійника за похорону. „Чоловік, кого ми ховаємо тут,—говорив Грінченко,—не вславився по далеких світах учинками, що люди їх звуть славетними. Може це залежало від того, що і той край, якому він служив, теж не вславивсь по далеких світах... Тихо зійшло його життя за тихою працею. Але ховаючи його, відчуваємо ми жаль живий, бо знаємо, що ховаємо щирого працівника на рідній ниві. Він віддавав свою силу не тій роботі, за яку міг сподіватися хвали або ласки від тих, чию ласку й хвалу звичайно вважають за важливу. Ні, він мав громадянську мужність віддавати її такій праці, що нею гордовано, для такої ідеї, що її здебільшого зневажено. Але то була праця для України, але то була ідея—освітити і підняти культурно український народ, і через те ми його й шанували за життя, і живий жаль обнімає нас тепер, як ми його ховаємо“. Вказавши на вклад Александрова в українське письменство, підніс Грінченко, що „результатом цього всього був такий його вплив на громаду, що навіть у ті часи, коли здавалося, зовсім уже замовкло українське слово, все-ж д-р Александрів зоставався єдиним і непохитним репрезентантом української ідеї в Харкові“²⁾.

Кореспондент „Зорі“, що подав до неї зазначені слова Грінченка, видвигав і одню заслугу В. Александрова: „Чимало письменників, коли вони починали свою діяльність, мали підмогу від покійника книжками, порадою, а найбільше живим прикладом щирої роботи на рідній ниві“. „Непохибне переконання покійника, що всякі утиски нашого письменства не зупинять його розвою через те, що виринає воно з глибин народнього життя,—це переконання прихилило до небіщика багато Українців. Шанували ще його за те, що зібравши повну колекцію патретів українських гетьманів від Богдана Хмельницького, він ширив фотографічні відбитки з цих патретів“³⁾.

Павло Грабовський писав у своїх згадках, що „небагацько трапляється людей, так щиро перенятих любовю до рідного краю, не зважаючи на свій поважний вік, як був перенятий пок. Александрів. Скільки в нас було патріотів, що галасували на шкільній лавці про Січ-матір та присягались писати питомою мовою, а куди вони подівались, який лизень злизав їх? Патріоти, як Александрів, що не тремтів за свій чин, не вважав прихильності до рідної неньки-України за „помилки молодощів“, а оставався певним та незломним до кінця-краю,—такі патріоти щось дуже рідкі в нинішню добу. Тим дорожче для нас пам'ять покійного!“⁴⁾. „Той, хто до 70-літнього віку зберіг молодечу прихильність до батьківщини, як

¹⁾ В. Науменко, Владимиръ Степановичъ Александровъ (Кіевск. Стар., 1894, II, с. 312).

²⁾ Л. Ч-на, Д-р Володимир Александрів (Зоря 1894, с. 43). ³⁾ Там само. ⁴⁾ Павло, Грабовський, Споминки про Волод. Александрова (Зоря 1894, с. 505).

В. Александрів, має безперечне право на щире пошанування нащадків,— кінчив Грабовський свої згадки,—і ми певні, що вони не відмовлять небіжикові тієї подяки, палкою любов'ю та совісним трудом заслуженої¹⁾.

І в оцінці Івана Стешенка, „не маючи великої ваги, яко художник-літерат, Александров має иншу заслугу—се заслугу політичної української одиниці: в той самий час, коли инші ідейні Українці через усякі шкідливі обставини оден за одним занепадали та виходили з рядів політичних діячів України, наш небіжчик твердо стояв у своїх переконаннях і не збочив з свого неприємного, неухваленного московським урядом шляху ні єдиного разу. Таку його заслугу, заслугу чисто і високо моральну перед лицем слабої та кволої „української“ інтелігенції, ми вважаємо за дуже важливу, далеко важливішу над його заслуги, яко літерата, і за сей бік його духового обличчя ми бажаємо йому вічної пам'яті і, приносячи щирю свою подяку, голосно та одностайно кажемо йому „слава!“²⁾.

Після таких голосів не здивують і слова Цезара Білиловського, якими він виславляв у своїх згадках любов Александрова до свого краю, раз тому, що Білиловський стояв у близьких зв'язках із Александровим, а далі тому, що він любувався в своєму квітчастому й напушистому стилі. Білиловський підносив, що Александров „іза України не тільки нехтував всі другобічні почести, котрих він міг би досягнути, коли-б він хотів, але ще дізнався чимало горя, рішився при відставці вищого чину, маючого вагу в призначенні пенсії, і ще щось скоштував таке, про котре цур його і згадувати тепера“, „цеб-то за царських часів. „Все, що так або инак зачепляло Україну,—писав Білиловський,—було близько його серцю. Заходила річ про Україну, про українські справи, питання то-що,—і його очі зараз засвічувались, неначе зорі, огнем натхнення, він вдиховлявся; така розмова підживляла його, як росиця квітку жадібну, навіть тоді, як він вже був вельми змученим хворобою, котра не давала йому покою ні вдень, ні вночі, так таки в протяг двох з половиною років не давала йому спокійно заснути ні на часинку. Будучи вже хорим, з печаттю смерти на чолі, він з невсипущою енергією клопотався і турбувався об „Складці“ № 2, без упину писав і komponував пісні“³⁾. Підкреслив також Білиловський, що Александров „на українські справи не жалкував остаточної своєї пенсії“⁴⁾.

Євген Чикаленко в своїх „Спогадах“ „про військового лікаря д-ра Олександра, автора п'єс „За Немань іду“ та „Ой не ходи, Грицю“, що потім М. Старийський приспособив до сцени“, міг сказати тільки, що „це була дуже гостинна симпатична людина, у якої найчастіше збиралися старі й молоді Українці“⁵⁾.

Очевидно навіть у тих сучасників, що відсували в тінь заслуги Александрова як письменника перед його заслугами як „політичної української одиниці“, остання заслуга таки головню впливала з його літературно-організаційної діяльності. Тому листи Александрова, в яких він говорить сам про свою літературну діяльність і сам характеризує її або дає знахідки до своєї діяльності, мають своє значіння для історії розвитку українського письменства і громадського життя взагалі. Цими мотивами й подиктоване оголошення друком нижче поданих листів Александрова. Є тут передовсім три листи Александрова до Володимира Левицького—Василя Лукича, редактора низки літературних альманахів і

¹⁾ Там само с. 506. Ті-ж таки „Споминки про д-ра В. Александрова“ принесла „Зоря“ за 1895 р. сс. 258—9. ²⁾ Ів. Сердешний, Володимир Александрів. (Правда 1894, с. 208). ³⁾ Цезар Білоло, Споминки про д-ра В. Александрова. Зоря (1894, с. 90).

⁴⁾ Там само с. 91. ⁵⁾ Євген Чикаленко, Спогади (1861—1907). Частина I. Львів 1925, с. 105.

„Зорі“. Перший лист Александрова до нього написаний з приводу альманаху „Ватра“, що вийшов у Стрию 1887 р., як виходить із запитання Александрова, що властиво означає слово „ватра“. Поданий у листі матеріал використав В. Левицький-Лукич у статті п. н. „Володимир Александрів. Огляд життя і літературної діяльності“, надруковані йв №№ 193—4, 196—7 „Діла“ за 1888 р. під псевдонімом „Василь Січовик“¹⁾. Свою статтю з листом післав В. Левицький-Лукич Александрову, а цей у відповідь написав другий лист до В. Левицького-Лукича, пересилаючи йому перекладену байку та два оригінальні вірші. Прислані поезії надрукував В. Левицький-Лукич у „Зорі“ з 1889 р.²⁾ з такою заміткою при публікації першої поезії: „В ч-ах 193—194, 196—197 часописи „Діло“ за р. 1888 помістив я розвідку про жите і літературну діяльність Володимира Александрова, в котру вложив і кілька його замітніших поезій. Тепер подаю знов три його ніде ще недруковані поезії (дві оригінальні і одну переложену), уділені мені самим д. автором. При сій нагоді просту похибку, котра через недокладну інформацію вкралась була в згадану горі розвідку, а то, наче-б поему „Собака“ написав Волод. Александрів. Єсть се поезія Цезара Білиловського—Василь Січовик“³⁾.

З часу, коли В. Левицький-Лукич був редактором „Зорі“, задержався всього один лист Александрова до нього. Одначе нема сумніву, що було їх більше. Бодай у захованому листі радів Александров, що його посилка сподобалась В. Левицькому-Лукичеві, а при посилці певно, був також і лист. Про передсмертний лист Александрова до редакції „Зорі“ згадала вона, друкуючи його некрологи. Дня 29 грудня 1893 р. одержала вона лист із 12 грудня ст. ст., себ-то з 24 грудня, а в ньому була „головно бесіда про трагедію „Правдиве кохання“ і про дрібні поезії, які покійник задумував нам прислати“— зазначувала від себе редакція⁴⁾.

Про відповідь В. Левицького-Лукича на останній лист Александрова писав його син Вячеслав 14 (2 ст. ст.) березня 1894 ось що: „Ваш останній лист до мого пан-отця прийшов тоді, як пан-отець був уже дуже слабкий і не міг уже сам читати, а прочитав йому цей лист і він сказав, що треба зробити. Портрета Гулака дома не було готового, а треба було заказати фотографіві, що я і зробив, і тепер посилаю Вам. Ви бачте, що я так довго задержавсь з цім ділом, але після смерти пан-отця, як самі розумієте, було стільки роботи, що я і не міг раніш цього зробити, за що і перепрошаю Вас, добродію“. Далі повідомляв, що надруковані рукописи батька переписувались, що почав писати „споминки про батька“, що з великою охотою спише й опише „колекцію портретів олійних наших гетьманів і інших визначних наших людей“. Прохав прислати читанку для 5 гімн. кл., де надруковано „Ченця“ його батька, літературну збірку „Рідна Стріха“, себ-то календар тов-ва „Просвіти“ на 1894 р., де В. Левицький-Лукич надрукував частину „Дідів“ (переклад із Міц-

¹⁾ Автор відмітив нахил до романтичної школи в Александрова та його залюбвання головню в ліричній, а деколи в епічно-ліричній поезії. Про вірш Александрова сказано тут ось що: „Вірш, що складається у нього з ямбів і трохеїв, майже повсюду гладкий, в части римований, в части неримований, частіше жіночий, рідше мужеський (і то хиба в перекладах), добір слів старанний, мова чиста“. Далі зазначено, що „поезії отже читаються приємно і викликають в душі читача любе вражіння“ (Діло 1888, № 194).

²⁾ Байка (Переклад з І. А. Крилова), с. 243—4, Пісня про Гарбуза (Рослинний епос по народній темі (с. 249—51), До України, с. 256. Усі три вірші позначені: Харків 1888.

³⁾ Зоря 1889, с. 244. ⁴⁾ Там само, 1894, с. 42. У „Зорі“ під редакцією В. Левицького-Лукича надруковано такі вірші Александрова: Притча Христова про сіяча (1892, с. 406), Пісня про всяку рибу (1893, с. 52—3), Стародавня легенда про черця: що жив аж триста літ (1893, с. 208—10), Із святого Псалтиря. Псалом 136-ий (1893, с. 534—5), Звіряча рада (Байка по І. А. Крилову) (1894, с. 30).

кевича) і „кілька екземплярів того числа „Зорі“, де поміщений портрет пан-отця, щоб роздати родині“, себ-то 2 ч. з 1894 р., а від себе посилав „портрет пан-отця, котрий був напечатаний на 40-й день в харківській газеті“¹⁾.

У хронологічному порядку подані між другим і третім листом Александра до В. Левицького-Лукича його листи до Михайла Комарова й Митрофана Дикарева²⁾, цікаві для цензурної справи в „Складкою“; до листа до Дикарева залучений також автограф забороненого за життя автора цензурою „Ченця“ Александра, що-до тексту де-в-чому відмінного від тексту у львівській „Зорі“; тому може незайвим буде також його подати із згаданими відмінами³⁾.

Не пропустила цензура й комедії Александра „Семинарист дома, становий в сливах“. Звістку про неї подав Павло Грабовський. Дія ведеться на селі. Становий і семинарист залицяються до однієї дівчини, прихильнішої до семинариста, що на нього становий подає нарешті донос, що він політично непевний⁴⁾.

Хоча його драматичні твори „За Немань іду“ й „Не ходи Грицю“ невеликої літературної стійности, але головно через них став він відомий ширшому громадянству України завдяки українським театральним трупам. У кругах письменників здобув він собі признання за два томи літературного альманаха „Складка“, гуртуючи коло них доволі велике число дрібних письменників, хоча були тут і Борис Грінченко та Володимир Самійленко, що пізніше зайняли визначні становища в історії українського письменства.

За свідченням Білиловського, його і Самійленка, Александров „як рідна мати своїх діток маленських часто брав за руки і вів бережно, уміло та лґесенько, щоб молоді ноги, бува, не спотикнулися, і попридержував ніжно-ласково, де нам молодим та палким „писаркам“, як дідусь Мордо-

¹⁾ З приводу дволітніх роковин смерті батька переслав Вячеслав Александров В. Левицькому-Лукичеві „Думу на могилі“, що її він „надумав“ „ще торік чи позаторік“. Також посилав „батьківську хату і його посмертні вінки“, що „як успіють зробити батьківський патрет, де він в українській одежі“, вишле також його для „Зорі“. ²⁾ Листи В. С. Александра до В. Левицького-Лукича збереглися в його архіві й перейшли до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а листи Александра до М. Комарова й М. Дикарева заховалися в архіві „Просвіти“. ³⁾ Коли йде мова про автографи В. Александра, треба згадати, що в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в зшитку № 235 заховалися тексти двох віршів Александра, очевидно післані на руки Ц. Білиловського. Один із цих віршів „Безтаданна Удова. Думка“ з почат. „Роне листя діврівонька“ надрукований у „Складці“, I, сс. 169—71. В рукописному тексті заходять такі відміни: 6 р. І у чім я. 8 р. билині, 14 р. Місяць з хмари. 22 р. від него. 29 р. Діти часто бунтовались. 36. Від чернечого лукавства. 37. ему. 43 р. І з мого. 52 р. Не могу..... запрети звістні. 53—54 рр.:

Ані казки розказати,
Ані листу написати.....

Присвяти Кулішеві нема. Другий вірш „Кедо“ надрукований у „Світі“ 1881, с. 173, з зазначенням під титулом між дужками „З Гейне“ й має дату „27/IX—81. Харківв“. Далі йде така примітка: „У Лермонтова сей перекладь озаглавлено „Сосна“. Посылаю вамъ се, може куди небудь згодится. Якъ бы ваша ласка, та ке забули бъ вы сказати про се и про перекладъ изъ Пушкина два слова: чи вони будуть куди небудь пристроєні, чи ні. А ще більшу міні ласку зробете, якъ пришлете міні адресы, куди можно такі речі посылати.

Симъ літомъ я написав ще (по великор.) нашу казку „Ивашечко“ стихами; вийшла більша и далеко лучша, ніжъ Коза Дереза. Тільки въ деякихъ місцяхъ зъ закидками на догадъ буряківъ, щобъ дали капусти. Такий и эпиграфъ поставивъ.

Нехай ніхто на себе не приймає
А всякъ на усь собі мотає,
Хто усы має.

Це й Шимановъ упяты такі просить про ті вірші, що давъ він вамъ, якъ вы въ насъ були. Зділайте милость, що небудь напишіть, щобъ я мавъ ему що небудь відвітати.

⁴⁾ Павло Граб., Споминки до Волод. Александра (Зоря 1894, с. 506).

вещь каже, пробі хотілось стрібонуті. І пораду давав, і вчив, і всі його уваги, вся його наука не була підбита менторством, як се часто трапиться, а була повита щирою любовю рідного батька, серце котрого ані задрости не знало, ані злости не видало. Він турбувався, горював, працював, учився сам і других вчив, — усе те він робив во ім'я вищого ідеала, ad maiorem rei gloriam¹⁾.

У письменській діяльності Александрова видко глибокі сліди української старої літератури й української літературної традиції взагалі. В передмові до його „Тихомовних співів“ (Харків 1883) читаємо: „Відома річ, що з-давніх-давен у нас на Україні письменні люди кохались у читанню святих книжок, а особливо св. псалтиря і книги праведного Іова. Тим-то я, задавшись працею перекладу св. книг Ветхого Завіту на українську мову, першим ділом звернув увагу на ці дві книги“. Задля вірності свого перекладу навчився єврейської мови й перекладав не з церковно-слов'янського, а з єврейського тексту.

На стару літературну традицію вказує наведення таких речей в оперетці „Не ходи, Грицю, на вечерниці“, як пародія на відому коляду „Предвічний родися под літи“ з початком „Ірод царь за Христом ганявся“, або школярська вірша про премудрого Грицька родом із Коломиї. Навіть другий том „Складки“ Александрова з 1892 р. розпочинає „Різдвяна орація. Старосвітська бурсацька вірша“ з завіткою на кінці: „Ся орація якогось дуже давнього піти, бо як я її чував, то тому більш уже як пятьдесят років“. На стару традицію й манеру вказують і такі речі, як „Чижикове весілля“ і нарешті епітафія, яку склав Александров для себе у квітні 1890 р.:

Владимир Степанович Александров, доктор медицины,
Помер (рік, місяць і число) з тієї-ж самої причини,
З якої й всі ті помирають,
Що медицини овсі і не знають.

1. До В. Левицького-Лукича.

Великошановный Добродію и любый далекий Земляче, Пане Владимирю!

Зъ великою охотою радъ вамъ служити кількома словами про свою мизерну особу. Я родомъ тутешній зъ діда й прадіда Українець, хочъ моя фамилія и кінчається на овъ. Мій покійний панотець, царство ему небесне! бувъ священникомъ у слободі Бугаївці Харківської губернії Озюмського повіту, де я й родився 20-го червня 1825-го року. Вчився спервоначалу дома въ школьці у свого дядька, который бувъ дякономъ у тій же таки слободі Бугаївці, котора по кныгахъ пишеться Озюмець. Потімъ мене отдавъ панотець у духовне повітове училище въ повітове місто нашої жъ губернії Купьянку (по кныжному Купьянскъ). Відтіля, скінчивши 4 классы, перейшовъ я у Харківъ у семинарію, котора тоді, ще звалась колегіумомъ,—и 1-й классъ тоді тамъ звався реторика 2-й філософія, а 3-й остатній богословія. У кожному классі тоді полагалось пробути 2 роки. Я дойшовъ до 3-го классу, пробувъ у ёму годъ; вже посвятили мене у стыхарь, уже не разъ розказувавъ я по церквахъ и проповіді по представленію ректора архимандрыта и по назначеннію архіерея, которому лучшихъ учениківъ сочиненія подавались на прочитання, та тутъ лучылась окказія: одкрылось, що я граю на гитарі, співаю

¹⁾ К. А. Білиловський, Коротенькі споминки про В. С. Александрова. (Складка, Альманахъ на споминъ Владымыра Степановыча Александрова. Харків 1896, сс. 16—7).

під гитару пісні і буваю в театрі Хотіли мене, богослова, засадыты у карцеръ, я не послухався, подавъ прошеніє, щобъ мене увольнили, и перейшовъ въ университетъ, въ нашъ же харківський по медицинському факультету. На 2-мъ курсі поступивъ на казенный коштъ, на 4-мъ мене обрыто и острижено міжъ инчими за попечителя Кохошкина и за царя Миколая, а въ 1853 року я скінчивъ курса cum eximia laude и послано мене м[л]адшимъ лікаремъ у полкъ, который тоді стоявъ у Польщі, у самій Варшаві. Тамъ я навчився польського языка и оженився. Въ 1859-мъ року я выдержавъ экзаменъ на степень доктора медицины и перейшовъ на службу поближе до роду на Украину тежъ у полкъ. Бувъ потімъ у громадській службі старшимъ городовымъ докторомъ у Харькові, а въ 1879-мъ року зновъ перейшовъ у военну службу. Бувъ старшимъ докторомъ въ резервному баталіоні въ Харькові жъ, потімъ послано мене главнымъ докторомъ военно-мѣстного лазарету въ Керчь, відты перевели мене дивизионнымъ докторомъ въ Полтаву, а зъ Полтавы упять въ Харьківъ дивизионнымъ же докторомъ 31-и піхотной дивизіи, де я, благодареніє Богу! и по сей день живу собі.

Заправськимъ писателемъ я ніколы не бувъ, а такъ собі писавъ иноді, більше для забавки, то по нашому то по великоруському, и друковаты ніколы не друковавъ. Тільки якъ выдавалась „Основа“, такъ я пославъ туды якось два стыхотворенія: „Думка“ и „Плачь дочки по матері“ и ихъ надруковали; підписався я тоді В. Ал-овъ. Потімъ, будши городовымъ докторомъ, якъ підрослы дітки, я написавъ имъ для домашней сцены оперетку „За Немань иду“. Подобалась вона декому и выпросыли ии въ мене на нашъ харківський драматычный театр. Грали ии въ Харькові не разъ, а потімъ пішла вона скрізь и я ии надруковавъ. Выдання розійшлося, а тымъ часомъ написавъ я и другу тожъ оперетку „Не ходы, Грыцю, на вечерныці“. И ся пішла скрізь. Надруковавъ я и сю. Потребувалось 2-ге выдання „За Немань иду“, надруковавъ я и друге. Та й друге тепера такъ розійшлося, що зосталось хіба може скількося книжокъ у Кыві вь магазині Гомолинського, бо бачу въ его каталогу, що книжці стоить ціна 2 карбованці, а спокон-віку ціна була ии коповыкъ. Занадобылось и друге выдання „Не ходы Грыцю . . .“, такъ я продавъ его тутешнему книгареві и вінъ надруковавъ. Сего выдання ё ще доволі и сю книжечку я вамъ посылаю, а „За Немань иду“ нема. Хіба якъ достану де, то пришлю. Теперъ же ще посылаю вамъ „Складку“ та „Тихомовні співи на святі мотиви“. Се перекладъ псалмівъ изъ Псалтыря. Озаглавыты, що се псалмы изъ Псалтыря, цензура не дозволила, такъ я и выгадавъ таке собі названія. Не дозволено такъ же друковаты міні и перекладу книгъ св. писанія Ветхого Завіту, а я переложивъ уже Книгу Бытія, Кн. Исходу, Кн. Іова, Кн. Товита и Кн. пророка Іоны. Та й переставъ перекладаты то таки черезъ те, що не дозволяють друковаты, а то и черезъ те, що занявся „Складкою“ тощо . . . Ще ранішъ я написавъ одну оперетку по великоруському и дві наші украинські казки стихами тожъ по великоруському для своєї дитворы. Одну зъ казокъ „Коза Дереза“ и вамъ посылаю, а другої нема, тожъ зовсімъ розійшлась, а зветься вона „Ивашечко“. Достаты ии можно, та мабуть вона вамъ непотребна, бо повеликоруському написана. Ще посылаю вамъ „Малоруські Співанкы“—се самі переклады. Надруковавъ я ихъ саме тоді, якъ у насъ не дозволялось по нашому—а ні на сценахъ граты, а ні публично по нашому співаты, а ні друковаты. Такъ я и попробувавъ прохаты, щобъ дозволено було надруковаты по украинському переклады зъ Лермонтова на корысть памъятника Лермонтову,— дозволено. И съ того часу почали дозволяты вже й инче все друковаты. Не

дозволяють тільки Св. Писанія. А я знарощне, щобъ бути статечнымъ перекладчыкомъ, особно вчывся єврейського языка. Бо якъ зачавъ я перекладаты Св. Писаніє, та ставъ зличаты церковно-славьянське зъ греческымъ и зъ латынськымъ (сі то языки я добре знаю), такъ побачывъ, що безъ єврейського нічого не вдієшь, точного перекладу не добьєшь, и вчывся я єврейського языка три годы, якъ міні вже йшовъ 53-й годъ відъ роду и теперъ, спасыбі Богу, и єврейськимъ доволі владаю. Хочъ немало й грошей переплатывъ Жыдамъ за уроки. Зъ новыхъ языківъ знаю тільки французський, а німецький недався.

Посылаю вамъ ще брошюрочку и про икону въ тій слободі, де я родывся, а бильше в ній про саму слободу та про тамошне жыття-буття за часівъ мого тамъ покійного панотця. Та ще посылаю вамъ и студентський мій гимнъ зъ латынськымъ текстомъ; може він вамъ буде и не надобенъ, а може и по нему можно буде судыты про мій душевний характеръ.

Отъ вамъ, любый добродію та ще й тезкò, усе, що зъумівъ сказаты. Може багато й лішнєго наросказувавъ, такъ не погнівайтесь! Припала охота балакаты; зачепылось про старовыну, такъ мовъ помолодівъ. Тепера хочу складаты другый № „Складки“ — и самъ перекладаю поему Міцкевича „Dziady“, а то попрысылали міні зъ нашихъ дехто дещо. Зъ нового „дещо“ посылаю и вамъ одни коротенькі, але гарні віршонькы „Собака“. Бажалось бы, щобъ вы міні на сей листъ одвітыли.

А затымъ . . . Пошли вамъ, Боже, щастя, здоровья и всякого добра багато!

Вашъ щирый и готовый на услуги

Вл. Александровъ.

IX/9 87.

Г. Харьківъ, Б. Сумська ул. д. № 68.

Р. С. Забувъ ще сказаты, що я скомпонувавъ недавно „Пісенникъ“ зъ нашихъ рідныхъ пісень такихъ, котрі я зъ роялемъ, то зъ гитарою (и досы ще) співаю. Всіхъ пісень 86-ть и на кожную ноты для голосу и акомпаньяментъ на роялі; сю штуку я тожъ продавъ книгареві и вінъ выдавъ и продає по карбованцю за екземпляръ. Стъ пересылкою 1 р. 25 к. Та тільки я бувъ на сей разъ не дуже обачный: умовывся на словахъ, що вінъ міні надрукувавши дасть 50 екземплярівъ. Пообіщавъ гимонівъ кацапъ, а теперъ не дає; давъ два екземпляры, а то . . . міні, каже, самому дорого стало.

Забувъ ще сказаты и про Календаръ. Посылаю и Календаръ. Я его, вже два роки выдаю . . . Не для корысты, ні! А такъ изъ - за принціпу, абы що небудь наше выходило. Щобъ зовсімъ на нашій мові бувъ Календаръ, — цензура не дозволила, такъ я хочъ вправывъ названня праздныківъ по нашому.

Та ще въ мене є думка выдаты біографіи нашихъ гетьманівъ зъ гравюрами кожного. У мене та є коллекція патретівъ нашихъ гетьманівъ, починаючи зъ Богдана Хмільницького и кінчаючи Кириломъ Розумовськымъ. Патреты писані масляными красками, почты въ натуральну величину, поясні. Вже я до 5-хъ и біографіи попысавъ и цензура ихъ розрѣшила (озаглавивъ „Гетьманщина“), та . . . самому выдаваты нічимъ, бо гравюри дорого стоють; а куповаты нікто не купує, та й не знаю . . . А хотілося бъ выдаты.

Ще въ мене є и коллекція патретівъ зъ нашихъ писателівъ починаючи відъ Козакà — Климоського и Сквороды и до теперешніхъ часівъ: есть и Котляревський, и Гулакъ Артемовський, и Гребінка, и Корсунъ, и Шевченко, и Стороженко, и . . . найзамітнішихъ 26-ть; які ма-

сляними красками вѣ півъ натуральной величини, а то фотографіи сѣ патретівъ и зѣ гравюръ. Свою фотографійку тожъ вамъ посылаю.

Сей листъ посылаю впередъ, а посылка сѣ книжками піде особно.—

Ще разъ прощавайте!

Эге! Ище постоямо, не прощаймось. Будьте ласкавы, якъ що писатымыте міні ще колынебудь, то поясніть міні, що то воно за слово Ватра и що воно значе?.. Чи воно відъ славьянського корня, чи зѣ якого чужого языка. Думавъ я, думавъ надъ сымъ словомъ и нічого не додумався.—

Та ще выбачайте, Добродію, що посылаю книжку покалянѣ и посмалену. Пожалуй роскажу вамъ, яка тому й причина. Выйшло таке діло: якъ надруковалась Складка, то одного ранку здешній книгопродавецъ Гусевъ прыйшовъ до мене додому, та й каже: віддайте ваше видання на комиссію міні одному, я буду книжки скрізь розсылаты и вѣ газетахъ про ныхъ оповіщатыму и расплачуватымусь вамъ за ныхъ що місяця и вы будете, колы матымыте охоту, повірять вѣ магазині число книжокъ, скілько ихъ буде продано, чи куды одано, чи одіслано, бо у мене діла сѣ книгарями и вѣ Києві, и вѣ Полтаві, и вѣ Кременчугу, и вѣ Одессі, и вѣ Херсоні, и вѣ Катеринославі, и вѣ Чернігові, и (и) де тілько, де вѣ его тыхъ ділъ нема!?. Я й отдавъ ёму. За 1-й місяць, квітень, вінъ показавъ міні, що продано 200 книжокъ, и заплативъ 112 карб. Повіряты я его не повірявъ, поделікатнычавъ. А на 2-й місяць 10-го треба було розсчитуватысь, а 8-го трахъ! Магазинъ погоривъ. Погоріли и мои книжки, та не зовсімъ, а тілько посмали(ли)сь. Після пожежі я пішовъ до ёго. Що жъ, каже: якыхъ нема книжокъ, за ті заплатю; а які ё, то ті озьміть собі. Що жъ, я кажу, зѣ ными такими робытыму? Я, каже, вамъ ихъ обріжу и обгортку переминою, а вѣ середніны вони чисті. Ну, добре, кажу; нехай. Колы жъ прыйты за грішми?.. Оттоді. Прыйшовъ я, колы вінъ уже инче співає. Вже адвокаты его нашпыгувалы. Якихъ, каже, нема книжокъ, за ті я не хочу платыты, бо вы ихъ не страховалы. Я сюды, туды . . . До мирового. Але мировой за его потягъ руку и присудивъ міні за недостачу книжокъ 180 карб. та щобъ я забравъ посмалені. Посмаленыхъ оказалось 370, зѣ ныхъ 163 такыхъ, як отъсе я и вамъ посылаю, а решта позамазані и порозрвані нинащо. И того я выручивъ грішми 292 карб., а міні издание стало 430 карб. Надруковано було 1500 экземплярівъ. Друковалось наборъ и все було отъ друкаря, которому я рещту и досы выненъ, та вінъ, спасыбі, жде.

Такъ оттака-то причина!..

2. До В. Левицького-Лукича.

Любый и Вельмишановный Добродію!

Нарешті вашъ листъ до мене дійшовъ, а довгенько десъ ходивъ: якъ примітно, то мабутъ его нюхали А Ватры я получилъ у разне время чотырі аркушыки, такъ що ладу имъ даты нікоторого не можно. Краще мабутъ и не посылаты. За мою біографію сердечно дякую. А при ній не було жадной писулечки, тымъ я и не знавъ, хто іу приславъ и кому було одписуваты. Одписувавши жъ редакторові „Правды“, я прохавъ, щобъ у кінці зробили поправку, що Собаку написавъ не я, а Ц. Білиловський, та й не знаю, чи уважили мое прохання, чи ні; якъ що ні, то будьте вы такимъ ласковымъ, попросіть ще вы за мене. Просите, добродію, про выйшовші сего року чісь Байки, а я такихъ не бачивъ, та й не чувъ и треба сказаты, що нашъ Харьківъ на се діло убогый: якъ выйде наше не у насъ, то наврядъ чи й найдешъ. П. Щоголеву я

казавъ про ваше бажання мати его Во[р]скло, та не знаю... Щось вінъ мовчить: може въ его вже книжокъ немає, Кругомъ у насъ нічого путнього не чути. Та... коли й чути, то опаска бере писати, бо того й гляди, що... Якъ бы привіритись, що листъ дійде сохранным, то пожалуй бы; а то... трудно!... Я пославъ у цензуру збірникъ № 2 Складки. Але... мала надія: бо пославъ ище въ червцю, та й доси назадъ немає; а въ серпню мавъ черезъ пріятеля звістку, що віділенийъ цензоръ пропустивъ, але пославъ ще въ „Главне управління по ділахъ печаті“ и що, и коли відтілъ буде, то Господь святий знає.

Про всякий случай посылаю вамъ мого перекладу Байку и Пісню про Гарбуза рослинный епосъ по народній темі, якъ у № 1-мъ Складки. Пташий епосъ тожъ по народній темі підъ заголовкомъ Чижиково Весілля. Байки тутъ не можна буде надруковати, а Пісню про Гарбуза хочъ и вы надрукуете, то я все таки въ свой Складці его надрукую, якъ що дозволять. Тожъ я въ № 2 Складки помістивъ свій Акростыхъ до Украины, може и его не дозволять, то коли у васъ вінъ пригодиться, такъ надрукуйте; ось вінъ:

До України.

Умру, тебе жъ я не забуду,	Имя твое собі поставлю
Кохана, рідная моя!	Насампередъ відъ усего,
Робітникомъ твоимъ я буду,	А ты й не знатимешъ того!....
Ажъ поки сылы и життя.	

Коли сі вірші понадрукуєте, то чи можно бъ було зробити для мене хоть скілько небудь екземплярівъ особливихъ оттысківъ „пісні про Гарбуза“ и прислати: може и пройдуць, бо пройшлижъ 4 аркуши Ватры. За тымъ мое вамъ велике ушановання.

Вашъ щирый *Вл. Александровъ*.

XI/28 ст. ст. 88 р.
Г. Харьковъ.

Пишіть, любый добродію, до мене такъ: Въ Россію. Въ г. Харьковъ. Б. Сумская ул. д. № 68. Квартира № 1.—

Р. С. Гарбуза пришлю у другому листу для того, що може одно пропаде, а друге зостанеться.

3. До М. Комарова.

Любый Земляче и Шановный Добродію!

По вашему слову вдаюся до вашої ласки. Днівъ тому зо тры, або й съ чотырі, колы не білшь, одіслано зъ друкарні Дарре (у насъ таки въ Харькові) мій новий Збірникъ у-въ Одесу, то будьте такі ласкаві дознайтесь, якъ на его тамъ поглянулы и колы буде вінъ одісланий въ Главне Управлення, се для діла дуже важно; бо я у Петербурзі тежъ маю сяку-таку протекцію, то я тоді заразы туды напишу и може наше старання не пропаде даромъ. Получивши одъ васъ звістку про П. Рж...., я до него написавъ и вінъ міні одписавъ любо и сердечно, та я ото підкінчивши свого Збірника, и отдавъ, щобъ друкарня сама послала, бо міні казали, що якобы теперъ такый порядокъ заведено, щобъ посылати черезъ друкарні. Збірникъ свій я таки-такъ и озаглавивъ: „Збірникъ прозы и стыхівъ для коханыхъ земляківъ. Спорудивъ Вл. Александровъ“. А сегодня отсе пославъ ще тудыжъ „Студенскія пѣсни 40-хъ годовъ“ зъ нотами. Текстъ пісень розршила міні цензура (одеська жъ таки) ще въ лыпцю, а теперъ я впяць пославъ ихъ рады-ноть, которыхъ тоді ще въ мене не було; а теперъ міні ихъ написали зъ мого голосу, такъ треба ще й ноты приставляты тожъ на цензуру.—

Після того, якъ вы міні прислали свій патретыкъ, спасыбі вамъ! я заразъ же одіславъ и свій вамъ, та й не знаю, чи він до васъ дійшовъ? Якъ буде ваша ласка написати міні про Збірныкъ, то не забу[д]те и про патретыкъ сказати. А теперъ, уклоняючись вамъ пріяжно, ще разъ прошу: не занедбайте моєи просьбы, довідайтесь про Збірныкъ.

Вашъ щирый *Вл. Александровъ.*

XI/23 89. Харькiвъ, Большая Сумская ул. д. № 68.

4. До М. Дикарева.

Вельмишановный Земляче Митрофанъ Олексіевичъ!

Не знаю, якъ Вамъ и дякувати за пошановання, которого Вы задо-стоіли мене присылкою міні вашого поважного труда. Не маючи чимъ бы изъ своихъ трудівъ оддячити Вамъ навзаіммъ, бо хочъ міні и дозво-лено цензурою выдаты № 2 альманаха „Складка“, але той альманахъ ще не друкується, я посылаю Вамъ хотъ выдану мною книжечку Пісень студентів нашого (харьківського) університету 40-хъ роківъ. А може й Вамъ харьківський університетъ есть Alma mater, то воно, пожалуй, буде й до-ладу. А прічъ-тогò зъ моихъ власныхъ трудівъ посылаю Вамъ хочъ таке, що не друковалось, та мабутъ и не друковатыметься, бо цензура була розрішила его, а потімъ и заборонила;—се легенда про Ченця. Нехай вона буде Вамъ на спомынъ, якъ мовъ бы дяка за присланный міні Вами вашъ поважный трудъ.

Шануючий Васъ *Вл. Александровъ.*

2/22 92 р.
Г. Харькiвъ.

Стародавня Легенда про Ченця.

*Той рече, и быша; той повель,
и создашася. Псал. 148, ст. 5.*

I.

Пришовши із церкви, Чернець моло-
денький
У келії в себе поклон¹⁾ положив;
Заправив в ляппадку він гнотик но-
венький,
Клубок зняв і ряску, віконце одкрив,
5. Та й став, задивившись на небо високе,
На хмарки весінні біленькі, пухкі,
На ліс недалекий, на поле широке,
В садку на листочки зелені, вохкі,
Що вже на дереvцях були й величенькі,
10. Але не вкривали ще добре гілок:
Дереvця були там усе ще маленькі,
Бо тільки в ту весну садився садок.
Забувшись, дивився Чернець у віконце
І думав, і думав без краю-кінця

15. Про небо і землю, про місяць і сонце,
Про ясний зорі, про Бога Творця:
Що як то премудро в довічніи пори
Господь милосердний усе те зробив—
І небо і землю, і море, і гори—
20. І все те од-разу в шість день сотворив.
—„В ш і с т ь д е н ь... Але людім, что б
те хотъ узнати,
Щоб те хотъ ізвідать, що есть на землі,
То й віку не стане. Хто ж може ска-
зати,
Чи так воно й с-правди, чи може і ні!“
25. І став він сумнитись, чи правду писали
Гі божі і люди в Святому Письмі?
—„Бо все ж вони люди... По чім вони
знали,
Що Бог все те діяв не роки, а дні?
Есть, правда, в псалмі у Давида святого,

¹⁾ Відміни в порівнянні з текстом, надрукованим у „Зорі“ за 1893 р., сс. 208—10, такі: 2 р. У келійці.. поклон. 3 р. В ляппадку заправив він гнотик. 4 р. відкрив. 8 р. вохкі. 12 р. тільки. 20 р. відразу. 21 р. людяи, щоб те хоч. 22 р. Хоч те все ізвідать.

30. Та те ж і в Посланні в святого Петра,
Що тисяча літ то у Господа Бога
Як день один¹⁾... Се б то зернійна
й гора
То й теж собі рівні?... Чи можна ж
обняти
Таке міркування нехитрим умом?
35. І тисячу років та з днем порівняти?
Слова се химерні... Химерні притьмом!
С такими думками він вийшов із хати;
Покій до обіду хотів погулять,
А потім у трапезу мав поспішати:
40. Черговий він був за обідом читати.

II.

- Задуманий тяжко, він вийшов із брами
І, шлях перейшовши, подався у ліс,
Що геть-розстелався долами — го-
рами,—
Туди свої думки тяжкі поніс...
45. І, йдучи тим лісом густим та дрімучим,
Він думав і думав про тіж все слова,
Шукав про них правди умом невос-
пушим
І чув, що голос вгорі десь співа.
Співа так чудовно, мов Янголь не-
бесний,
50. Которого людім послав би Творець
Про рай розкавати святий, пречудесний,
Що буде на небі. Заслухавсь Чернець...
Заслухавсь, та й став він, опершись об
дуба,
І слухав, і слухав, а голос співав;
55. В нім чудась одрада сердечная, любя:
Мов щастя небесне він в душу вливав.
Навпослі той голос почав віддалятися,
А потім помалу притих і замовк.
Пора вже Черневі додому вертатися,
60. Він мов після чарів проснувся від думок.
Іде, поспішає, та й дума: Ой, горе!
Оде ж я спізвився на чергу—читати.
Тепер же Ігумен міні наговоре
Багато такого, що буду я знать...“

III.

65. Підходе до брами і баче: Брамівий
Не той, що був з-ранку, а инчий Чер-
нець:
Від того молодчий, йому не знакомий...
І брама, й дзвіниця все инче якесь...
В ограду ввіходе... Кругом подивився,—
70. І тут все змінилось і тут все не те:
І келії инчі; а сад вкоренився,
Мов сто уже років, чи й довше росте.
Вжахнувся сердешний... Не зміг дога-
датись,
Яка чудасія це робиться з ним?!
75. Що тільки пішов він у ліс прогулятися,
А вже монастирь їх став овіс другім.
І дивав далі Чернець, зажурившись;
У трапезу входе, обід застає.
По Братії глянув, як слід поклонившись,
80. Та й тут нікого вже не пізнає.
А Братія також його, як чужого,
Витають і просять обідать сидать.
Дивуються: „Відки такого старого
Ім Бог посилає, що рідко й спіткать“.
85. Скінчили обідать, встають із-за столу;
Підходять, питають, відкіль Бог несе;
Чернець засмутився і слово по слову
Зачав він казати про себе усе:
Що єсть він тутешній, хоча й забо-
житись,
90. Що, бувши черговим читати в обід,
У божому слові зачав він сумнітись
Про дні сотворення й про тисячу літ.
І він, щоб розвіять свос сумління,
Пішов проходитись за браму у ліс,
95. А в лісі, почувши якесь співання
Безмірно чудовне, мов к місцю приріє
І слухавши тее предивне співання
Годину чи й зо-дві, не знає гаразд,
Боявся опізнитись на чергу читання,
100. Та ось на обід же і трапив якраз.
Яким же се дивом так все тут зміни-
лось,
Що все стало инче і люди не ті,—
Не віда нічого!.. І як се зробилось,
То те вже—десь знають на небі святі...
105. Почувши ту сповідь, Ігумен озвався,
Та й каже: „Стривайте! Чи я десь
чував,
Чи се я в архіві колись дочитався,
Що й с-правди Чернець тут колись
запровав.
А як тебе звати, наш гостю шановний?
110. Чи був ти Послушникъ, чи й постриг
ти мав?“
— „Ім'я міні Тихон, вже я Рясфорний,
Та й мантії, мабуть, вже скоро б
дждав“.
Послали в архіву літопись достати,
Що з давнього давна там пильно вел-
лась:

25 р. сумніватись. 26 р. божиї. 29 р. Єсть, правда слова у Давида. 30 р. у святого. 33 р. можна-б. 34 р. міркуванне. 37 р. пішов він. 38 р. обіда. 41 р. Пройшовши трохи він. 42 р. шлях поминувши. 43 р. Що тягся без краю. 44 р. з собою поніс. 45 р. А йдучи. 49 р. янголь. 50 р. людям. 51 р. розкавати. 55 р. відрада. 56 р. щастє. 57 р. зачав. 58 р. І мало-помалу. 59 р. Чердеви. 65 р. Доходить до брами і бачить. 69 р. ввіходить. 73 р. сердечний. 75 р. тілько. 76 р. І вже. 78 р. входить. 84 р. спіткать. 88 р. Почав. 89 р. тутешний. 91 р. сумнітись. 93 р. сумніванне. 95 і 97 р. співанне. 99 р. опізнитись. 100 р. Та ось і поспів же к обіду як раз. 101 р. Яке-ж се диво, що все тут. 102 р. Що стало все. Від 105 р. в Зорі 111. 108 р. справді. 112 р. мабуть скоро-б. 113 р. Післали. 117 р. Дістали. 121. Читанець. 124 р. ідучи. 127 р. очи. Від 129 р. в „Зорі“ IV.

¹⁾ Псал. 89, ст. 5 — 2. Посл. Апостол. Петра. Гл. 3, ст. 8.

115. Як ще монастирь той взялись будувати,
То й тая літопись тоді почалась.
Достали. Шукають.. Найшли і читають...
Записано місяць і год, і число—
І сказано ясно, усі розбирають,
120. Що іменно правда, таке там було...
Що раз після служби читалець черговий
Пішов і десь дівся... Як в воду упав...
Що звався він Тихон і бачив Брамбовий,
Що Тихон, ішовши, у ліс прямував.
- IV.
125. Читають ту звістку отці преподобні
І бачуть, що звістці аж триста вже літ!
Стоїть тоді Тихон, а очі сліз повні,
Сил більше немає, туманиться світ...
Присів він на лавку, зітхнув і промовив:
130. „Прости міні, Боже! Я вірю тепер
В шість день сотворення усіх твоїх творів,
Як в тисячу років“. Сказав і помер.
- Г. Харків 1892 р. *Вл. Александров.*

5. До В. Левицького-Лукича.

Вельмишановний Добродію!

Дуже я радий, що моя посылка Вамъ сподобалась; коли Вы думаєте поміщати въ Зорі такі вызырунки, якъ могила и будынокъ Дорошенка, то можно буде прислати Вамъ и выдокъ могилы Грыцька Основьяненка на Холодногорському кладовищі въ Харьк. и выдокъ села Основы зъ буды[н]комъ, де живъ Основьяненко, и выдокъ будынка, де живъ Котляревський у Полтаві, и выдокъ церкви и розвалынъ дому Б. Хмільницького въ с. Суботові, Кіевск. губерніи. Та може й ще дещо, наприклад. знимокъ съ бытвой давнѣи украинської картины, де загорожець сидить підъ дубомъ, попасає коня и грає на бандурі, а шаблю, рушницю, шапку и всю примусію повішавъ на дубі; у низу жъ підписані вірші „Хочъ дывышся ты на мене, Та ба! не пізнаешъ. Відкіль родомъ я, якъ зовуть,— Ні чічіркъ не знаешъ“ и такъ далі и т. д... Про мій портретъ... Коли Ваша ласка зробіты міні ту честь, щобъ помістыты ёго у Зорі, то я протівъ того, опрічъ великої дяки, нічого не маю. А про біографичні дати.. далєбі... не знаю, що й сказаты.. Родомъ я зъ села Бугаївкы Озюмськ. повіту Харьк. губерніи, де мій покійный панотець бувъ змолоду священникомъ. Родывся я въ 1825-мъ року червця 26. Може за яку годыну, або за дві до пожежі, котора пожерла все, що въ насъ було; мене жъ, кажуть, выкопылы, якъ уже и мои пелюшкы затлілысь, за се мене родычи и батькови прыятелі звалы зъ-малу Пожарськимъ. Вчився я грамоты спершу дома відъ матері, а потімъ віддалы мене въ школу до нашого жъ такы отця дякона, потімъ у духовне уїздне училище въ г. Купьянку; тамъ я скінчивъ усі 4 классы и бувъ переведеный въ Харьківъ у духовный коллегіумъ (теперъ духовна семинарія) въ классъ реторыку. Той коллегіумъ бувъ основанный ще ранішъ універс[ите]ту, и въ ёму колысь профессорствувавъ нашъ знаменытый Григ. Саввичъ Скворода. Въ коллегіумі я дійшовъ до богословського классу, уже бувъ пострыженый и въ стыхаръ знаменытымъ архіереємъ Иннокентіємъ, та, пробувши у богословіи одынъ годъ, выйшовъ, щобъ поступыты въ універс[ите]тъ. Въ коллегіумі треба було буты въ кожному классі по 2 роки. Въ унів[ерсите]тъ я поступывъ у 1847-мъ року по медиц. факультету сперва своекоштнымъ студентомъ, а потімъ на 2 курсі мене прыняли на казенный коштъ и якъ я скінчивъ курса, то послалы мене лікаремъ у піхотный велик. князя Владиміра Александровича полкъ, который стоявъ тоді у Польщі: так. способомъ я опынывся у Варшаві. Въ Польщі прослуживъ я 6 годъ; навчывся польського языка, оженився, але не на Польці, а на Украинці; тамъ и докторизовався, потімъ мене, по мойй просьбі, пе-

ревели на Україну в г. Чугуїв, близько которого уже тоді живъ мій панотець у селі Мосьпанівці та дуже захворавъ и для того-то я и випросився на Укр. в Чугуївський уланський полкъ. А в 1867-мъ року я перейшовъ у Харьківъ городовымъ докторомъ черезъ те, що підрослы діти, треба було ихъ учыты, а в Чугуєві нігде: и теперъ тамъ ніякои школы немає. Город. докторомъ я бувъ до 1879 р., а потімъ зновъ перейшовъ у службу войскову и бувъ спершу в резервн. баталіоні в Харькові жъ, потімъ старш. докторомъ военного лазарету в Керчі, потімъ дивізіоннымъ д[окто]ромъ в Полтаві, а потімъ знову в Харькові тежъ дивізіоннымъ докторомъ, та тутъ и теперъ живу уже скоро 5 годъ якъ у одставці. Шкрябаты стыхі я почавъ ще в коллегіумі, в реторыці; черезъ те зазнакомився и съ покійнымъ А. А. Корсуномъ, который саме тоді крутивъ свій Сніпъ. У Корсуна я в перше бачывъ и Я. Ив. Щоголева ще гимназистомъ у куртці съ червонимъ коміремъ, але знакомосты зъ нимъ не завивъ, бо паны гимназисты тоді бурсаками гордувалы. Зъ моихъ тодішніхъ віршівъ Корсунъ нічого путнєго не выбравъ для свого Снопа, та и в Щоголева тожъ.—Въ університеті я по нашому почты овсі не писавъ, тільки якось разъ написавъ Думку: „Не такъ мене діло якъ думка зсушила, що будімъ дівчина мене розлюбила“, та „Плачъ дочки по матері“ і сі обыдві піески, уже бувши д[окто]ромъ у Чугуєві, одіславъ у Основу, котора тоді выдавалася, и тамъ ихъ помістыли не памьятаю тільки, в якімъ року. Зновъ міні заманулось писаты по нашому ажъ тоді, якъ я бувъ уже городовымъ д[окто]ромъ у Харькові; мои діти заходылысь грати домашній спектакль, такъ я сівъ, та й написавъ имъ оперетку „За Неманъ иду“. Послі тожъ съ такого поводу написавъ и другу тежъ оперетку „Не ходы, Грыцю, на вечерныці“, котору панъ Старицький перешмагавъ на свій ладъ, назвавши: „Ой не ходы, Грыцю, та на вечерныці...“ Св. письмо Ветх. Завіту міні спало на умъ перекладаты на нашу мову съ того powodu, що доставъ я перекладъ Нового Завіту, зроблений Кулішемъ та Пулюемъ. Але я скоро приконався, що, не знаючи евр. языка, Ветх. Завіту перекладаты не можно и принявся вчытысь того языка; переплатывъ чимало грошей жидамъ, але почты даромъ, бо зъ нихъ ніхто граматычно евр. языка не знавъ. Найбільшъ я самъ собою єго навчывся, на скілько міні треба. Переложивъ я кн. Бытія, Исходъ, Іова, прор. Іону (зъ еврейського) и кн. Товита (зъ греческого) та й забастувавъ, бо друковаты не дозволялы. Потімъ переложивъ стыхами частыну Псалтыря и надруковавъ підъ назвою „Тихомовні Співы“. Хотівъ зробыты 2-е выдання,—не дозволялы, такъ и се забастувавъ, бо трудъ великій, а хто про єго й знатые?... Те жъ саме и про Дзядивъ... Коли хочете, то надрукуйте хочъ те, що я вамъ пославъ, а білшъ шкода праці.—Складку № 1 я надумавъ у Полтаві: жаль було, щобъ пропадало таке, якъ писання Білиловського та Самійленка. Потімъ я ще скомпонувавъ зъ нашихъ пісень пісенникъ зъ нотами, щобъ співалы и акомпаніровалы на роялі; а выдавъ єго Михайловъ (86 пісень). Ченця Вамъ посылаю, а потімъ грішляю, коли вамъ згодыться, перекладъ проповіді Христовои на горі про блаженства:

Блаженні ті, що духомъ нызчі,
 Бо всі такі до Бога близьчі;
 Якъ ихъ життя єсть просте, чесне,
 То ихъ и царство єсть небесне.

Блаженні ті, которі плачуть,
 Якъ гріхъ у себе в сердді бачуть;
 Святны часы ті настануть,
 Що втішуться и перестануть и т. д. и т. д.

Ще єсть у мене комедія „Кепська справа“, тутъ и цензура запретыла, такъ я ий вамъ пришло.

А про Щоголева... Латинська пословыця каже: De mortuis aut bene, aut nihil; а я такъ скажу про живыхъ... Знаю тільки, що вінъ бувъ

секретаремъ городської думи за старихъ порядківъ, якъ усумъ въ городі орудували купці, которі безъ секретаря и ступити не вмiли; я жъ зъ нымъ тамъ зазнакомився, якъ прійшлося зъ думи жаловання получати... Але годі!... Прощавайте!

1—27 с. с. 93 р. Харьківъ.

Шануючий Васъ *Вл. Александровъ.*

Подав Михайло Возняк.

З київського життя 1880—1900 рр.

У хвилину печалі і втоми з'являється іста, що має ім'я С п о м и н и. Вона дожидає, поки людина схилить на груди втомлену голову, щоб увійти в неї і вести її думку шляхом смутку до того, що було колись.

Е. Оржешко.

Когда зима нам кудри убелит,
Приходит к нам нежданная забота
— Свести итог...

Некрасов.

Вступне слово.

Я не буду підводити у споминах підсумків свого життя: смерть сама підсумує все. І тепер, коли вона наближається, думка все частіше й частіше звертається до минулого, іде шляхом споминів, і в думках переживає те, що встає на заході днів у яскравих кольорах. Жаль тільки, що ці яскраві мислені образи стають при передачі словами блідими і тьмяними, як бліда і тьмяна старість, порівнюючи з гарячою, радісною молодістю.

Не з власного свого бажання починаю я писати свої спомини: у мене ніколи не було звички розказувати про своє життя, про свої переживання. Починаю писати з бажання тих моїх небагатьох друзів, які ще залишилися в кінці мого життєвого шляху, і які бажать, щоб у своїх споминах я залишила згадку про своє життя.

Ім, цим моїм друзям, я й присвячую свої спомини.

Мушу попередити, що життя мое йшло двома лініями: одна, зверхня, зовнішня—лінія життя досить відомої в Києві учительки російської мови в двох київських гімназіях і автора популярної граматики російської мови, що видавала московська видавниця А. С. Панафідіна і вмiло розповсюджувала той підручник на свою користь, а друга—яку доводилось ховати від начальства і більшости суспільства—це лінія життя Українки з походження і з переконань, що гаряче любила свій нещасний край і по змозі тайкома працювала для нього.

У першій частині моїх споминів я спробую по змозі переказати про своє вчення в гімназії і про свою педагогічну працю, яка скінчилась 1919 року, — після чого я того-ж року почала працювати в Українській Академії Наук.

У другій частині розкажу про те, що залишилось невідомим більшости моїх знайомих, мої знайомства і зв'язки з деякими українськими діячами.

Мое походження. Походження мого роду. Родинне оточення.

Походжу я з давнього українського роду, який зо мною кінчається. Тому я вважаю за потрібне сказати дещо про походження цього роду, що належить до історії минулого. У праці академіка Мих. Серг. Грушевського „Барское староство“—у розділі—Подольская шляхта (земляне)—сказано:

„Къ первой половинѣ XV восходитъ нѣсколько родовъ; начнемъ съ Будней. Родоначальникомъ ихъ былъ Васыко Будень, землянинъ подольскій, сыновья котораго Сыма и Берло получили отъ Витовта и короля Владислава III пожалованія на обширныя земли на Поднястровьѣ.— Во время борьбы за Подолье, вслѣдствіе какихъ-то притѣсненій, Сыма и Берло, сыновья Васыки Будня, бѣжали въ Валахию; оттуда ихъ вызвалъ Бучацкій въ 1450 г. и, рассмотрѣвъ ихъ документы, возвратилъ имъ имѣнія: Иваниковцы у устья р. Дерла (слѣдовательно, на мѣстѣ теперешняго г. Могилева), Грушковецъ, урочище Ядава (теперь село Будни), Васыковцы, Берладка, Будневцы, Мординъ¹⁾).

Частина цього роду залишилась на Литві й займала там досить значні посади, а дехто перебрався на Україну. Так один із Берлів Іван Берло був 1671—72 року сотником мглинським, а потім полковником стародубівським. Менший його брат, також Іван, був од 1696 р. до 1706 р. сотником воронківським на Переяславщині, а потім від 1706 р. до 1711 р. наказним полковником і суддею полковим переяславським²⁾. Цей Іван Берло був жонатий тричі і мав чимало синів і дочок. Коли за московської влади на Україні, наприкінці XVIII в., за цариці Катерини II, козацтво було знищено, і нащадки Івана Берла переходили з козацького війська у „дворянські“ полки, то в заяві своїй вони, покладаючись на польські джерела, писали, між иншим, таке:

„Когда король Польскій и Венгерскій Владислав Ягелловичъ войну имѣлъ съ Портою Турецкою, за султана Амурата, въ 1440 году, съ армією своєю польскою и венгерскою, къ которой присовокупился и господарь Волошскій Тимша съ войскомъ своимъ, котораго было пятнадцать тысячъ, и дошелъ король съ тѣмъ войскомъ подъ Бѣлградъ. О чемъ султанъ Турецкій узнавъ и собравши больше ста тысячъ войска, напалъ на короля и разбилъ его войско. Но одинъ изъ войска волошскаго воинъ выскоча оборонилъ короля, не допустивъ его убить, и—хотя раненаго—дoveзъ до королевскаго обоза. За что Владиславъ Ягелловичъ въ знакъ благодарности одарилъ его золотымъ берломъ¹⁾, и отголъ и прозваніе дано ему Берло, и до индигнату шляхетства и рицдерства польскаго припущень и конституціями всѣхъ вольностей шляхетства и рицдерства польскаго утверждень — і т. д.³⁾).

З цього документу бачимо, звідки взялося прізвище „Берло“.

Завдяки своїм шлюбам, Берли посвоїлися з багатьма відомими українськими родами. Так перша жінка переяславського судді Івана Берла Парасковія Сомковна була дочка наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка, що його московська влада, за доносами Бруховецького, скарала на смерть у Борзні 1663 р. Яким Сомко і Іван Берло були земляки по м. Воронькову. Сомко жив у Воронькові і мав біля Воронькова землі, які купив, про що свідчить універсал Богдана Хмельницького з 26 червня 1655 р.⁴⁾ Жінка Івана Берла була рідна небога першої жінки гетьмана Богдана Хмельницького. Старший син Івана Берла, онук Сомка, одружився з Настасією Іванівною Сулимівною. Батько її Іван Сулима був спершу воронківським сотником, потім генеральним хорунжим, а мати — дочка переяславського полковника Леонтія Полуботка, і таким чином жінка Василя Берла була рідною небогою відомого чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка⁵⁾. А як небіж гетьманши Наст. Марк. Скоропадської Яків Маркович був жонатий з дочкою Павла Полуботка, сестрою в-перших жінки Василя Берла, то Берли посвоїлися також з Скоропадськими та Марковичами.

Від другої жінки Тетяни Шуровської⁶⁾ Іван Берло мав сина Андрія— в монашестві Арсенія, що був єпископом переяславським і заснував переяславську семинарію. Від третьої жінки Ганни Мазапетовни у Івана Берла

¹⁾ М. Грушевскій, Барское староство, сс. 37, 59, 71, 182—183. ²⁾ А. Сто-роженко. Очерки Переяславской старины, ст. 167. ³⁾ Берло (berlo) — скипетр. ⁴⁾ З копії. ⁵⁾ А. Лазаревскій. Кіевская Старина 1899 г., янв., ст. 105. ⁶⁾ А. Лазаревскій. Люди Старой Малоросіи. Кіев. Стар. 1884 г., січень, ст. 67. ⁷⁾ Афанасія Шуровського, полковника переяславського, певно Тетяниного батька, московська влада теж скарала разом із Сомком, за доносами Бруховецького.

було два сини. Старший син Данило, бунчуковий товариш, мав сина Володимира, що був полковим писарем; син Володимира Пантелеймон був губерським канцелярнстом; син Пантелеймона Антон, мій дід, був поручиком „дворянського“ полку,— мій же батько Лев Антонович уже ні в якому війську не служив. Того часу Берли, служачи в гусарських, гвардійських та „дворянських“ полках, досить збідніли, і моєму батькові у Воронькові припав тільки клопоть землі в сто десятин, та гай, та садиба з будинком і досить великим садом. Учився батько в київській 2-й гімназії, потім почав служити у Києві, зустрівся там з моєю матір'ю—Олександрою Янішевською, що походила з дрібної шляхти Київської губернії, одружився з нею і поїхав хазяїнувати у свій маєток у Вороньків. де я й народилася—5-го вересня (ст. ст.) 1859 р. Поживши недовго у Воронькові, батько покинув чомусь хазяїнувати,—мабуть у нього не було до цього охоти,—і переїхав з жінкою і двома малими дітьми у Кременчук, де одержав якусь посаду. Там він і вмер ще молодим—28 років—з туберкульози, а мати з дітьми знов поїхала у Вороньків. Зосталася вона молодою 25-тилітньою вдовою з двома малими дітьми—дочкою і сином, яким саме й належав той невеличкий маєток. Через два роки до неї присватався вороньківський попівчиг Григ. Петр. Мищенко. Він не скінчив своєї освіти в духовній семінарії, не мав нічого, ні посади, ні заробітку, і мати, сподіваючись дістати доброго хазяїна на своє господарство, згодилась одружитися з ним. У нас з'явився вітчим і почав господарювати. Старий будинок зламав, построїв менший, новий; не задовольняючися з нашого маєтку, він орендував хутір теж сиріт—Острожських біля м. Баришівки і почав їздити то туди, то сюди. Нас, мене й брата, скоро оддали вчитися, і ми приїздили тільки на вакації. Не дуже подобалися мені ці приїзди. Мати або ходила вагітна, або няньчилася з малою дитиною, завжди сумна, заклопотана. Як видно, вона не була щаслива ні за першим, ні за другим чоловіком. Мій батько був хворий, запальний, драгливий; а другий чоловік умів добре вражати й колоти ущіпливими словами. Одного разу, коли я була вже в шостій класі гімназії і приїхала додому, за мною почав упадати молодий землемір; і от я, увійшовши якось у кухню, чую, що моя стара нянька розказує матері про землеміра, що він занадто до мене залицяється. Мати на це спокійно відповіла: „Дарма, Галя в мене розумна, вона заміж не піде“. Видно, гірке було для неї заміжжя, коли вона розум своєї Галі бачила в тому, що вона не піде заміж. Недовго мати пожила і за другим чоловіком і вмерла з туберкульози ще молодою, залишивши чоловікові трое малих дітей. Виховувала вона нас якось чудно: сама бувало плаче, читаючи напр. „Людмилу“ Жуковського, а коли я малою впаду, добре заб'юся і заплачу з болю, мати мене за це попоб'є. Це була якась своєрідна система: будь обережніша—не падай, а коли впадеш і болить—терпи, не плач. Ляльок у мене ніколи не було, я їх не любила і не гралася з ними, як інші дівчата. А як тільки я навчилася читати, то читала все, що було в шафах—і старі газети, і товсті зшитки, що в них мій батько гарним письмом списував російські, українські й польські вірші, і книжки, в котрих мало що розуміла. І найкращий дарунок, що зробила мені мати, це була торбинка на книжки, коли я добре склала іспити до вступу в гімназію. Я була така рада цьому дарункові, що навіть, лягаючи спати, покклала торбинку під свою подушку.

Але діти не можуть обійтись без розваги. Була вона й у нас. У вітчима, як узагалі в попівських родинах, було багато рідні, пошів по сусідніх селах. І матері моїй доводилось іноді їздити до них у гості, а нас—сиріт, мене й брата, залишати на няньчиц догляд. І от ми, не вважаючи

на буркотіння няньки, збирали цілу ватагу хлопців і дівчат і подавалися в „екскурсію“. Як „крестьянскія дѣти“ Некрасова, ми блукали по лісах, збирали гриби, ягоди (я приносила цілий кошик ожини), купалися в річці, били гадюк і т. п. Перед вели звичайно дівчата: вони були розумніші й спритніші за хлопців. Про хуліганство тоді ще не чутно було, і такі екскурсії робити було безпечно.

Таке було не дуже веселе моє дитинство. Після перебування мого в Баршпільському пансіоні (див. „Україна“, кн. 3, 1927 р.), де мене підготували до вступу в гімназію, мати одвезла мене у Київ. Це було в серпні 1870 року, і з того часу Київ стає для мене рідним містом, з якого я виїздила ненадовго.

Приїзд у Київ. Київська дівоча гімназія. Київський пансіон. Вчення в гімназії.

З Воронькова до Києва було верстов 40, і ми з матір'ю їхали кіньми. Частина дороги доводилося їхати густим бором, потім ланцюговим мостом (його тепер нема) через Дніпро ми в'їжджали на Поділ. Там у матері були знайомі, дві старі жінки—Миславські, які мали власний будинок із просторим двором, і наші Вороньківці, що частенько їздили у Київ, ставали там на ночівлю. Тут мати й спинилась на якийсь час.

1870 р., коли я на 11-му році мого життя приїхала в Київ, там із дівочих шкільних закладів здавна були такі: інститут „благородних девиц“, Фундуклеевська гімназія та її відділ—гімназія на Подолі—всі три заклади „Вѣдомства импер. Маріи“. 1869 року міністерство народньої освіти заснувало ще гімназію, котра, як і хлоп'ячі гімназії, була вже „Вѣдомства министерства народ. просвѣщенія“, тому її й прозвали „міністерською“ гімназією. Мати вирішила віддати мене до тієї гімназії і помістити в пансіоні пані Сір'яні, який був при гімназії і під контролею гімназіального начальства. Улаштувавши мене в пансіоні, мати другого дня повела мене на іспити до другої класи гімназії. Іспити я склала найкраще за всіх дівчат, і тоді мати поїхала додому, залишивши мене серед чужих людей.

У пансіон за мене платили 300 карб. за рік, себ-то за 9 місяців, бо свята й вакації я проводила дома. До того ще кожна дівчина мусила привезти, крім потрібних собі речей, ще срібну ложку, ніж і виделку, і це залишалось власністю пані Сір'яні. Сама начальниця була стара, товста, єврейського типу жінка. Вона мала чотири дочки. Дві дочки були вже в літах, старша допомагала в хазайстві, друга вчила музики, третя повинна була вчити нас „предметів“, але була хвора на туберкульозу і майже весь час лежала в ліжку, а четверта нічого не робила і скоро пішла заміж. Був ще й син, що одружився з нашою пансіонською класною дамою. В пансіоні дівчат було чимало; пам'ятаю, що з однієї нашої класи було з 12. Поводилися з нами ласкаво, але годували й доглядали дуже погано. А що-до санітарних умов, то це було щось надзвичайно гидке. Пані Сір'яні придумала таку комбінацію: ліжка наші були не звичайні ліжка, а шаховки. Кожна шаховка вмщала в собі постіль—матрацик, простирало, подушку й укривало. На ніч шаховку відкривали, і звідти виставлялось ліжко, а на день ізнов ліжко ховалось у шаховку. В невеликій низенькій кімнаті стояло одно біля другого, відділяючись на ніч дверчатами шаховки, 12 таких ліжок, які ніколи не провітрювались, і тут же удень і ввечері вчилися дівчата. Звичайно, від бруду позаводилися блошиці, і бідолашні дівчата кидали свої ліжка, ставили табуретки й спали на них. Можна уявити, який вплив це мало на дитяче здоров'я та ще при гидкій їжі. Коли-б ми всі не виїздили на літо додому на село і не підживлялись там,

то навряд чи витримало-б наше здоров'я пансіонський режим. При пансіоні був і лікар, приходила на ревізію й начальниця гімназії, але нікому не спадало на думку втручатися в пансіонські порядки. Що-ж до догляду, то крім дочок пані Сір'яні, була у нас і класна дама, і молода швайцарка для „*parlez français, mesdemoiselles*“, але потрібного догляду не було; старші дівчата читали всяку мерзоту і заводили „романи“, коли була до того охота. І за таких обставин мені довелося прожити чотири роки, поки я не підросла, і разом із моєю подругою Сашею Винниченковою ми наняли собі кімнату та покинули пансіон.

З пансіоном мені не пощастило, зате дуже подобалась мені гімназія. За начальницю, чи, як тоді називали „главную надзирательницю“, було призначено Олександрю Сергіївну Іванову, вдову професора, уроджену графиню Толстую, одну з так званих „передових“ жінок. Добра, скромна, немолода людина, вона любила дітей, як мати, і просто, ласкаво поводитися з учительками, що йшли в її господу, як у свою. Але на жаль, вона скоро вмерла з холери, що лютувала в Києві 1872 р., і ми всі гірко оплакували добру людину. На посаду „главної надзирательниці“ призначили людину зовсім иншого типу, фрейліну Ольгу Іванівну Гогель, з якою мені потім досить довго довелося служити, коли мене призначили за вчительку в цю гімназію. Шкільними справами керував директор 2-ої хлоп'ячої гімназії Ів. Ів. Слепушкин. Він, як і Ол. Сер. Іванова, був недовго начальником гімназії—від 1869 р. до 1872 р. Після нього також керували шкільними справами гімназії директори 2-ої хлоп'ячої гімназії. Головні-ж надзирательниці повинні були стежити за порядком і за вихованням дівчат. Між цими надзирательницями були й такі, як О. І. Гогель і княгиня М. Б. Урусова, що не вміли грамотно писати по-російськи. Учителі були справжні педагоги. Першими моїми учителями були такі: закон божий викладав Пав. Фед. Подвисоцький, російську мову Євг. Мих. Тулова, дочка помічника куратора київської шкільної округи, математику професор В. П. Єрмаков, географію В. І. Зайончевський, історію Васильєв і П. В. Грабовський, що одружився з Євг. Мих. Туловою, французьку мову Юл. Ол. Берстель, німецьку мову Ів. Ів. Абель. У всіх цих учителів я відразу стала першою ученицею й була нею до скінчення курсу гімназії 1876 р. з золотою медалею. У класі я була найменша і наймолодша і сиділа завжди на першій лавці. Звичайно, бути першою ученицею—це накладає великі обов'язки: треба виправляти товаришкам і в пансіоні, і в класі їх завдання, твори, французькі переклади то-що; треба ходити до начальства з шкільними дорученнями, треба відповідати, коли на лекцію з'являється якеś начальство. Клопоту чимало. А то бувало яка-небудь товаришка-лінтюга сяде за мною, покладе мені на спину книжку і вичитує з неї на запитання учителя тоді, як підсліпуватий учитель Васильєв, уткнувши носа в класний журнал, нічого не помічає. А ти сиди непорушно.—У старших класах учителі мінялись, але все-ж таки це були найкращі київські педагоги, і завдяки їм у міністерській гімназії можна було набувати знання. Тут училися здебільшого діти інтелігенції, яким потім треба було заробляти собі хліб власною працею, і учителі ставилися до діла серйозно і вимагали від учениць знання. Я певна, що ті, хто вчився в міністерській гімназії, згодяться в цьому зо мною.

У старших класах російську словесність викладали Іван Несторович Давидович, а потім Вол. Павл. Науменко. Науменко щойно одружився з сестрою Якова Миколаєвича Шульгина, був молодий, гарний, м'яко і ласкаво поведився з усіма. Викладав він приємно, гарно декламував вірші, але я не зовсім була задоволена з нього, як учителя, бо в гарних фразах знаходила мало змісту. Мені взагалі не подобались красномовні

лекторі. Слухаючи після скінчення гімназії лекції Вол. Бон. Антоновича з історії і лекції Мик. Павл. Дашкевича з історії чужоземних літератур, я з великим задоволенням слухала кожне слово простої мови Антоновича і з неохотою тріскучі й блискучі фрази Дашкевича. Крім того, мені у Науменка не подобались його „кривляння“, що через них більшість учениць обожувала його. І от я було після його лекції скочу на вчительську катедру, підпрუსь, як він, рукою, підніму очі вгору і почну перекривляти Володимира Павловича, співаючи так, як він: „Опять явилось вдохновење душъ безжизненной моей и обращаетъ въ пѣснопѣнїе тоску, развалину страстей“,— а мої подруги підбігають до мене, тягнуть мене з катедри, дають стусанів, лаються, регочуть, галасують, аж поки не прийде втихомирювати нас класна дама. Славні, чесні дівчата були мої подруги! Ні з начальством, ні з учителями у мене ніколи не було жодних конфліктів. Усі ми були дуже релігійні, сповідав нас наш законовчитель о. Подвисоцький, котрому ми й каляли в наших „прегрішеніях“. Раз мені досталося від нього на сповіді. Отець Павел питає мене:—ну, чѣмъ ты грѣшна?—Ничѣмъ, батюшка!—смирено відповідаю я.—Какъ ничѣмъ?—Родителей почитаю, не краду, не лгу, не убиваю, зла людямъ не дѣлаю.—Ага, такъ ты самохвалствуешь,—і почав мені вичитувати:—иди жъ и положи 15 поклоновъ!—Поклони я зараз одмахала, а все-таки зосталася з переконанням, що „ничѣмъ не грѣшна“.

Коли я скінчила шосту класу гімназії і приїхала на вакації додому, я побачила, що матері моїй вже недовго жити. Вона вже не вставала з ліжка і в кінці липня померла. Це був перший тяжкий удар у моєму житті. Після її смерті залишились—я, котрій треба було кінчати гімназію, брат, менший за мене на півтора роки, що вчився в київській 2-й гімназії,—вітчим та його трое малих дітей. Вітчим зостався в нашому будинкові, як опікун над нами і нашим майном, а ми з братом поїхали в серпні у Київ. Брат жив на так званій „общей квартирѣ“, що була при 2-й гімназії і містилась у тому-ж будинку, що й гімназія, а я з своєю подругою залишила пансіон Сір'яні, і ми вдвох наняли собі кімнату на Великій Жандармській вулиці (що потім називалась Маріїнсько-Благовіщенська) у пані Іванової, яка мала 2 молодих дочок і зайві кімнати в своїй квартирі здавала студентам. По один бік великої кімнати була наша кімната, а по другий—дві кімнати, де жило три студенти. У хазяйки ми мали обід. Здається, все коштувало недорого. Іванова була порядна людина. Звідти ми ходили в гімназію, що містилась тоді вже в другому приватному приміщенні, не біля Андріївської церкви, як раніш, а на розі Володимирської і Софіївської вулиці, проти Софіївського собору. Ходити було далеченько по Володимирській вулиці через пустир, що був проти університету. Опісля там зробили гарний сквер і поставили пам'ятник Миколі І. Працювали ми з подругою ретельно, бо повинні були складати останні іспити.

Кожної неділі я ходила провідувати й обідати до старої пані Єлисавети Олексіївни Киселевської, що жила на Мало-Підвальної вулиці. Киселевська була сестра нашого вороньківського пана Степана Олексійовича Васильковського, відставного полковника і переяславського маршалка. Киселевська була вдова київського багача, нащадка відомого київського воеводи Киселя. Киселевські були колись київськими війтами, мали на Подолі великі будинки. Єлисавета Олексіївна, повдовівши, оселилась на Старому Києві. Дітей в неї не було, але рідні було чимало. Брат її, наш маршалок, частенько приїздив до неї; вона також їздила іноді у Вороньків, і познайомившись там із своєю матір'ю, прийняла мене під свою „протекцію і оборону“.

Вона займала простору квартиру на другому поверсі в домі Кулакова на Мало-Підвальной вулиці. Обслуговували її лакей Петро і його жінка, обидва немолоді люди. І от Петро помітив, що коли я приходжу до Киселевської, мене проводить якийсь студент. Петро „доложив“ про це Єлисаветі Олексіївні. Стурбувалася моя старенька. По обіді й каже мені: „Знаєш, Анюта, переходи жить ко мнѣ. Комната у меня свободна, тебѣ удобнѣе будетъ заниматься и ближе ходитъ вѣ гимназію. Я ужъ все дуже вижу, ты мнѣ почитаєшь, когда свободна“. Подякувала я їй і згодилась. Відмовлятися було ніяково, та, крім того, і справді на тій квартирі почався був такий флірт, що перешкоджав учитись. Петро пішов зо мною, забрав мої речі (небагато їх було), я попрощалася з веселою компанією і перебралася до Киселевської. Таким чином я з студентської богемі попала в оточення київського „beau monde'у“. У Киселевської, починаючи з генерал-губернаторші Мар. Ол. Дрентельн, бували всякі „дамы изъ общества“, люди, що нічого не робили, а вели „свѣтскую жизнь“: робили візити знайомим, приймали у себе, слідували за модами, одвідували концерти, театри і т. п. У Киселевської вечорами грали у карти. Родичі й родички її приходили, обідали; увечері за чаєм на столі було наставлено чимало всяких закусок. Дехто тут, певно, зустрічався з потрібними людьми і робив кар'єру. Зо мною ці гості поводитись ласкаво й уважно: вони помічали, що Киселевська мене любить. Працювати мені не перешкоджали. Я йшла, куди хотіла й коли хотіла. Читала я Киселевській різні французькі й „великосвітські“ романи, здається, кн. Мещерського і т. п. Але це не було для мене неприємно. Я залюбки читала все, навіть паперові обгортки, що в них Петро приносив із крамниці закуски.

Так минуло з півроку. Всі іспити в гімназії я склала як-найкраще. На колоковіум, що тоді відбувався при повному складі гімназійального персоналу, я подала на розгляд В. П. Науменкові товстий зшиток—працю про Гоголя, а вчителю педагогіки—критичний огляд праці барона Корфа „Нашъ другъ“. Усі пробні лекції на право викладати шкільні дисципліни я вже відбула. У великій залі за довгим столом урочисто сиділи всі учителі на чолі з директором 2-ої хлоп'ячої гімназії (він-же був і начальник нашої гімназії) Н. П. Кустовим і головною надзирательницею О. І. Гогель. Колоковіум обернувся на мій триумф. По тому, як я влучно відповіла на всі поставлені мені питання і вийшла до другої кімнати, до мене скоро після того підійшов Кустов і спитав, що я думаю робити після скінчення гімназії. Я то гадала раніш їхати в Петербург і вступити на медичні курси, але після материної смерті не знала, чи зможу я це зробити, і тому відповіла, що поки-що не знаю. Тоді він запропонував мені зайти до нього і взяти листа до інспектора київських шкіл Чечота. Я подякувала, і, одержавши атестат і золоту медаль, зайшла перед виїздом у Вороньків до Кустова по листа, але до Чечота не встигла зайти, а попрошавшись за доброю Киселевською, поїхала додому, звідки приходили погані звістки. Мій вітчим після смерті моєї матері взяв у наш будинок немалоду панну—сусідку, щоб вона доглядала його дітей. Як вона доглядала їх—невідомо, але ієбавом зійшлася з вітчимою, і він мусив одружитися з нею, бо вже мала народитись у неї дитина. Після шлюбу він перебрався у будинок своєї другої жінки, забравши все, що можна було забрати, з нашого будинку із майна. Наша вороньківська тітка теж захопила порядний шмат левади й поля. Сусіди-селяни й собі не дримали: кожний тягнув, що міг: доглядати було нікому. Приїхавши й побачивши цю руйнацію, я попрохала сусіда Ващенка, щоб він згодився бути за нашого опікуна, поки брат мій скінчить гімназію. Сяк-так улаштувавши справи, я поїхала у Київ. Почалося для мене самостійне сирітське життя.

Приїхала я до Киселевської. Стара була рада, бо вона все більше й більше при звичаювалась до мене. Я розказала їй про свої пригоди, але що було робити? Судитись з вітчимою та тіткою я не хотіла й не могла: я не мала ні грошей, ні свідків, щоб судитись, а вітчим для того мав змогу озброїтися. Треба було рятувати останнє. І як тільки мій брат скінчив гімназію і вступив на медичний факультет київського університету, ми вирішили продати все, бо ні брат, ні я не збиралися оселитися назавжди у Воронькові, щоб там хазяїнувати. Знайшовся знайомий брата—вороньківський куркуль, який, бачучи наше скрутне становище, майже за дурно взяв усе. Вороньків і все, що до нього стосувалось, перестало для мене існувати.

Вчителювання в гімназії. Перші знайомства.

Оселившись у Киселевській, я, як звичайно, пішла в бібліотеку, що містилася проти міського театру на Володимирській вулиці. Це була громадська бібліотека, а завідував нею Лука Васильович Ільницький; він був жонатий з сестрою першої жінки Вол. Бон. Антоновича Варвари Іванівни—Наталією Іванівною; а третя сестра їх Олександра Іванівна була за професором Олекс. Фед. Кістяковським. Книжки в цій бібліотеці видавала В. А. Самойлова, у-перших сестра Кат. Ів. Чубинської, жінки П. П. Чубинського. З Чубинським та з Самойловою я була знайома. В цій бібліотеці я завжди брала книжки і для себе, і для Киселевської. Ідучи Володимирською вулицею, я несподівано зустріла директора гімназії Кустова, що йшов зо своєю жінкою. Він зупинив мене і сказав: „Зайдіть у канцелярію і подайте прохання про посаду. Є для вас посада в гімназії„. Я подякувала йому, зайшла в канцелярію гімназії і написала таку заяву „Окончивши кievскую министерскую женскую гимназію со званіемъ домашней наставницы, я желаю посвятить свой трудъ заведенію, которому обязана своимъ воспитаніемъ“—і т. д. Через кілька днів після подачі прохання я повинна була 15 жовтня з'явитися в ту гімназію, що я скінчила в червні, і стати на посаду класної дами 2-ої класи. Кумедно було з'являтися в тій самій синенькій сукні, в якій я була на колоковумі, з дитячим обличчям, уже „класною дамою“. Розвіялись мої мрії про медичні курси, а довелося братися за те діло, до якого я не мала нахилу. Але все обійшлося як слід. Діти до мене ставилися добре, як і я до них. Учителі й учительки були свої, а найлюбіша моя вчителька російської мови Євг. Мих. Тулова-Грабовська, що її посаду я незабаром заняла, була вже тяжко хвора на туберкульозу і почала потроху передавати мені свої обов'язки. Вона часто мусила лежати дома, кликала мене до себе і давала потрібні вказівки, що робити з ученицями, іноді писала мені про це, а іноді приходив у гімназію її батько, помічник куратора київської шкільної округи (за куратора був тоді генерал Платон Олександрович Антонович) Мих. Андр. Тулов і давав мені потрібні вказівки. Чотири місяці я виконувала обов'язки Євг. Мих., а після її смерті мене призначили на вчительку російської мови з 5 вересня 1878 р.

Моя старенька Киселевська була рада, що я одержала посаду в Київі і нікуди не поїду. На пошану такої події вона влаштувала у себе вечірку і наказала мені запросити моїх гімназіяльних товаришок—учительок і класних дам. Зібралось їх 25 душ, здається, все гімназіяльне жіноцтво. Було багато всяких закусок та ласощів, і вечірка пройшла добре. Крім заробітку в гімназії, я почала заробляти приватними лекціями. Родичі Киселевської Слепушкіни, що мали будинок на Вел. Підвальной вулиці № 5 (цей будинок купив у Слепушкіних проф. Образцов, а потім будинок на-

лежав проф. Стражескові), запросили мене вчити їх старшу дочку, і отже з матеріального боку я почала ставати на свої ноги.

Завелись у мене й свої приятельки й приятелі. Крім студентської бегеми, серед якої я жила у Іванової, я сприятелювала з сім'єю Дружиніних. Вони жили в тому-ж будинкові, поруч із квартирою Киселевської, теж на 2-му поверсі, і були знайомі з Киселевською. Родина їх складалася з Мик. Мих. Дружиніна, гарного, молодого чоловіка, що служив у банку, жінки його, теж гарної, польки з походження, їх дочки, дівчинки років десяти, і старої матери пані Дружиніної. Жив у них ще квартирант, студент-медик 5-го курсу Микулінський. Я забігала до них частенько, іноді Дружиніна заходила до нас. Я помічаю, що між нею і студентом була надмірна інтимність, Дружиніна при мені називала його „Міша“, але я в наївності душі не думала, що вони зайшли занадто далеко. Ця інтимність скоро скінчилась фатально. Микулінський скінчив університет і поїхав лікарем на війну, а Дружиніна породила мертву дитину, після цього в неї сталася родова гарячка, і молода жінка померла. Не знаю, чи знав, чи догадувався Дружинін про роман своєї жінки, але скоро після її смерті він посватався до мене. Це було для мене зовсім несподівано. Я сказала про це Киселевській. Старенька зраділа, навіть перехрестилась, кажучи: „слава богу!“ Я здивовано їй відповіла, що зовсім не збираюсь заміж.— „Чего-жъ тебѣ еще надо?“—сказала вона.— „Онъ молодой, честный, красивый человекъ, имѣетъ хорошее мѣсто, а ты сирота, у тебя никого й ничего нѣтъ. Пожалѣешь потомъ, если не выйдешь замужъ“. Але я все-таки відповіла, що мені зовсім не хочеться заміж,— і відмовила Дружиніну. Він після того взяв до своєї дочки бонну—німкеню й одружився з нею.

Як ні спокійно жилося мені у Киселевської, а таки довелося покинути її. Брат її, полковник і маршалок, що жив у Воронькові, приїздив іноді до сестри на кілька днів і почав помічати, що сестра його полюбила мене, клопочеться про мене, і часом бувало, що не я їй догоджаю, а вона мені. Він надувся на мене, майже не розмовляв,—бачу, сердиться, боїться, щоб стара, чого доброго, не дала мені чогось із свого майна. Далі все більше й більше, і я почала тікати з дому, коли він приїздив. Що було робити? Не звертати на нього уваги, залишитись у Киселевської,—він у роздратованні через мене перестане до неї їздити,—я цього не могла припустити. Сказати Киселевській, що хочу від неї перейти куди-небудь, вона розсердиться і не пустить. Я, плачучи, розказала про мою пригоду родичці Киселевської Мар. Мик. Слепушкіній, що дочку її я вчила, і та сказала: „переходь до нас жити, на мезонині вільна кімната“,—і я перебралась до Слепушкіних. Боже мій, як розгнівалася на мене Киселевська! Вона навіть не хотіла мене бачити, але потім „преложила гнів на милость“, зрозумівши, певно, що інакше я не могла зробити. І дійсно: коли вона смертельно захворіла, зібрались її родички, і гидко було дивитись, як ці „свѣтскія дамы“, дожидаючись її смерті, сварились, ділячи її срібні ложки та инше майно. Що-ж би то було, коли-б вона дала мені, як хотіла, якісь виграшні білети!

У Слепушкіних мені не довелося довго пожити. На моє лихо, у Слепушкіної було два молодих брати. Обидва почали настирливо упадати за мною, почались між ними неприємності. В цю справу устряв їх старший брат, почав мені докоряти, наговорив мені різких слів, і хоч як Слепушкіна вмовляла мене не кидати її, я нарешті перейшла на зовсім незалежне становище, найнявши собі кімнату на Мало-Підвальної вулиці, на мезонині, в домі Васильєва. В цьому будинкові під мною жив тоді Павло Ігнатівич Житецький з жінкою і чотирма синами.

Матеріальне мое становище було, як на той час, досить добре. Крім платні з гімназії, я чимало заробляла приватними лекціями. Знайомств у мене було чимало в різних сферах. У гімназії я найбільше заприятелювала з учителькою підготовчої класи Над. Вас. Комаровською. Вона була трохи старша за мене і вже пережила тяжку душевну драму. Вона була пасербиця учителя нашої гімназії Івана Несторовича Давидовича. Бувши студентом, Давидович оселився на квартирі у вдови священника Комаровської, що мала дочку-дівчинку. Живучи у вдови, Давидович тяжко захворів, хазяйка доглядала його хворого, і коли він одужав, він одружився з нею. Жили вони добре, мали вже двох синів, коли пірнула дочка—Надя. Вона була гарна дівчина: голівка грецького типу, гладенько зачісане чорне волосся, чорні, блискучі очі, тоненькі брови, струнка постать. До того ще й добра, розумна, спокійна. Вітчим шалено закохався в неї. Нікого з молодих людей він не пускав у свій дім, виробляв таке, що бідна дівчина не знала, що робити. В сім'ї почалося пекло. Вітчим ревнував пасербицю, мати її ревнувала чоловіка до рідної дочки. Треба було кудись тікати. На щастя, вона дістала посаду вчительки підготовчої класи в нашій гімназії, а за завідування гімназіальною бібліотекою для молодших клас (була в гімназії ще прекрасна „фундаментальна“ бібліотека, якою користувались учителі й учениці старших клас, і яку порозкрадали й знищили за революції) дали їй кімнату в гімназії. Комаровська, оселившись у гімназії, трохи заспокоїлась. Скоро після того Давидовича призначили на посаду директора учительської семінарії в Коростишеві, і він із сім'єю переїхав туди. Я дуже полюбила Комаровську: вона була славна, вірна товаришка, прекрасна вчителька, яка любила своє діло і дітей. Але доля її була нещаслива. Провчителювавши років з 12, вона незнати з якої причини зовсім оглухла і не могла більш працювати. Довелось їй повернутись ізнов у сім'ю вітчима. Мати її тим часом умерла, і Надежда Василівна все своє життя присвятила своїм братам, і вже стара, сива, доглядала свого вітчима до його смерти.

Над. Вас. Комаровська, як моя приятелька, брала участь у розвагах нашого гуртка. Цей гурток за мого життя на Мало-Підвальній вулиці складався з студентів, курсисток, молодих лікарів і молодих учительок. Ми ходили компаніями в театр, плавали човнами по Дніпру то-що. Тоді в Києві гастролювала відома співачка Лавровська. Квитки на спектаклі, в яких вона виступала, трудно було дістати, і наша компанія—чоловіка з 15—забирались у верхній коридор театру до „гальорки“, звертались до знайомого капелдынера, що з жінкою мав кімнату біля гальорки, давали йому кілька карбованців, і він дозволяв нам залишати верхній одяг у його кімнаті і зручно розміщав нас на гальорці. А з весною починались розваги на Дніпрі. Перед очима моїми, наче це було вчора, а не багато-багато років тому, встає картина: ми веселі, молоді, на двох великих човнах пливемо Дніпром. Сині хвилі тихо плюскотять, блакитне небо сяє над нами, в повітрі наче дзвенить якась мелодія, а в душі у відповідь їй дзвенять невидимі, тонкі струни. На першому човні починається пісня; на другому підхоплюють мотив її,—і співає старий Дніпро. Допливемо до Китаєва, або вгору до Межигір'я, або пристаємо до якого-небудь зеленого берега. Радісно сяють наші очі, радісно дзвенять молоді голоси. Вся далечинь залита яскравим світлом, і таке-ж яскраве світло і в душі нашій. О, радість! О, щастя, що пролетіло мимо нас і торкнулось нас своїм блакитним крилом! Де воно? Де ви, дорогі моему серцю? Нікого нема, тільки я, мов сухий пеньок, стирчу край дороги. І невидимі струни в душі дзвенять так жалібно, і дригаються ті забуті вірші, що я давно-давно колись складала:

Отчего такъ мрачна эта даль?
 Отчего сердце гложетъ печаль?
 И томить, словно медленный ядъ,
 Неизбывная горечь утратъ...

Найбільше з усієї тієї молоді мені подобався молодий лікар Кость Дорожинський. Я теж йому подобалась, і на нас уся компанія дивилась, як на заручених. Ми не суперечили цьому. Та й на цей раз мені не судилось одружитись. Хоч Дорожинський мав вигляд зовсім здорової людини, але в нього була якась серйозна хвороба серця. І от несподівано прибіг до мене його товариш і сказав, що у Костя грець. Я зараз побігла до нього; він уже не говорив і тільки жалісно дивився на мене.

Після його смерті за моєї молодости декілька разів траплялись мені так звані „вигодныя партії“, але заміж мені не хотілось йти. Мені здавалось, що я візьму на себе тільки зайвий клопіт і неприємні обов'язки. Видно, моя доля призначила мені в житті самотню путь...

Але за всякими особистими справами, переживаннями й розвагами я не забувала й про своє діло. Не маючи змоги через службу в гімназії вступити на київські вищі жіночі курси, я почала слухати публичні лекції в університеті — у проф. Дашкевича історію французької, німецької та англійської літератури, а у проф. Малініна історію мови і російської літератури. Крім російської, української і польської мови, я знала французьку й німецьку мову і взялась учитися мови англійської та італійської. Як учителька, я почала набувати слави в Києві, і до мене звертаються з пропозицією приватних лекцій такі особи, як барон Таубе, командувач військами київської округи, Яків Васильович Тарновський, пані Гудим-Левкович, що мала в Липках (панській частині Києва) великий власний будинок і дочку свою вчила дома, пани Домонтовичі, Леонтовичі та інші. Коли в Києві відкрилась перша приватна жіноча гімназія, що її заснувала жінка професора київського університету Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко, мене запросили туди вчителькою російської мови. Професор Мих. Петр. Авенаріус запросив мене вчити його двох старших дочок, що їх я підготувала до вступу в гімназію. Крім своїх колишніх знайомих я набуваю ще знайомств у колах київської професури.

Найближче я зійшлася з родинами проф. Авенаріуса і Бобрецького і підтримувала дружні зв'язки з ними аж до світової війни, коли доля розкидала всіх.

Професор фізики в київському університеті Мих. Петр. Авенаріус, що старших його дочок я взялась підготувати до вступу в гімназію, був ідеальний тип професора, ученого й людини. Надзвичайний ясный розум, культурність, шляхетне поведження з усіма, надзвичайна чесність вражали кожного, хто мав щастя близько познайомитись із ним. Це була людина не російського походження й виховання. Він уже був немолодий, хворий, але дуже гарний, з тонкими рисами обличчя й голубими очима. Авенаріуси жили спершу в університетському будинку біля Ботанічного саду, а потім купили собі будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Михайл Петрович Авенаріус мав коня і виїздив іноді на своїх джонках проїздитись після праці, і коли я була під той час у них, він брав мене з собою, і для мене великою було втіхою слухати його розмову, тихо проїжджаючи „Кадетскою рошею“. Жінка його була Росіянка, сестра відомого письменника Сергія Миколаєвича Терпигорева, що видав під псевдонімом „Атава“ свою працю „Оскудѣніє“ і співробітничав у „Новом Времени“ Суворина. Вона була небога ректора київського університету, багатого поміщика Тамбовської губернії Ів. Ів. Рахманінова, що мав біля університету власний будинок. Дітей у Авенаріусів було чимало: п'ять дочок і син. Дочки всі були моїми ученицями.

До Мих. Петровича Авенаріуса приїздили іноді відомі європейські люди. Так я бачила у Авенаріусів Іллю Ілліча Мечнікова, що тоді ще жив у Одесі. Він мене вражав своєю надзвичайною рухливістю і семітичним типом (його бабка була Єврейка).

Познайомилась я в Авенаріусів і з славетним мандрівником М. М. Миклухою Маклаєм.

Миколай Миколаєвич Миклуха-Маклай робив надзвичайне вражіння на тих, хто мав нагоду бачити його й слухати його розмови. Давно, не пам'ятаю точно котрого року, прибігає до мене син професора Михайла Петровича Авенаріуса, гімназист Саша й каже: „Просимо до нас сьогодні на обід: у нас король“.—„Який король?“ питаю я. „Король Папуасів — Миклуха-Маклай“.

Я зараз же вбралась і пішла до Авенаріусів, які жили недалеко від мене, в одному з будинків, що належали університету і прилягали до Ботанічного саду. Прийшовши до Авенаріусів, я застала вже там Мик. Мик. Миклуху-Маклая і його брата Сергія Миколаєвича, що був жонатий з дочкою багатого поміщика Київської губернії Марією Василівною Масловою. Миколай Миколаєвич був невисокий на зріст, худорлявий, з темним коліром лиця, на якому яскраво визначалися голубі очі. Поводився він надзвичайно просто, багато розповідав про свої мандрівки, живо, яскраво і образно, і тому те, що він говорив, вривалося в пам'ять. Жонатий він був з Англією, і мабуть через те, що в сім'ї і в мандрівках йому не доводилося говорити російською мовою, помітно було в нього деяку труднощі в підшукуванні потрібних йому російських слів. Деякі його оповідання залишилися у мене в пам'яті. Так, наприклад, про людодівство у Папуасів.

„Коли батько сім'ї,—розказував Миклуха,—стає дуже старий, і йому тяжко жити й працювати, він каже синам, що йому вже пора відійти. Тоді в призначений день збираються всі родичі і з відповідними обрядами садовлять діда на дерево, оточують це дерево і з співами і танцями трусять дерево, поки знесилений старий не впаде з нього. Тоді в особливій кам'яній печі, що в землі, тіло печуть, і родичі з'їдають його“.

Коли я висловила обурення й жах з приводу цього, Миклуха спокійно зауважив: „У Папуасів, коли син за що-небудь незадоволений з батька, то каже: ти мені такий неприємний, що я тебе й їсти не стану,—і ці слова так засмучують батька, що він плаче“. При цьому Миклуха додав: „А мені чудним здалося, коли я побачив, що в лаврських печерах люди ходять натовпом і цілують купи лахміття (моші)“.

Розказував Миклуха, що Папуаси, бажаючи виявити йому свою пошану та прихильність, пропонували йому вибрати собі жінку з їх племені і виставили, здається, 160 найкращих дівчат на вибір. Я спитала при цьому: „А як одягаються Папуаски?—Миклуха, глянувши на мене, з усмішкою відповів: „Звичайно, не так незручно, як європейські дами. (День був тоді гарячий, і на мені була сукня з чесунчі, за тодішньою модою, закрита, і вона щільно облягала стан). Папуаски носять щось подібне до легенького шарфа круг кульш“, сказав він.

Їжу Папуаси здобувають таким способом: Папуас бере дуже товсту палицю, видовбану в середині і закриту зверху, в неї збирає все живе, що попадається, і з цього Папуаска готує страву.

Особливого догляду дітей у Папуасів нема. Коли батьки виходять на здобич або на роботу, маленьких дітей засовують у пісок, і іноді, проходячи, бачиш, як стремлять із піску дитячі голівки.

Мик. Мик. Миклуха-Маклай зовсім не походив на Росіянина: щось надзвичайно сильне, сміливе, енергійне було у всій його постаті, і в мене надовго zostалися у пам'яті і він, і його розмови.

Друга сестра пані Авенаріус була замужем за професором зоології Мик. Вас. Бобрецьким, а третя — незамужня — була спершу учителькою, а потім хазяїнувала у своєму маєтку в Тамбовській губ. Вона була моя приятелька, і я навіть якось улітку їздила до неї в Тамбовську губернію погостювати. Мені цікаво було наочно побачити різницю між українським і московським селом: різниця дійсно величезна.

Бобрецькі теж жили недалеко від університету, а я з Мало-Підвальної вулиці перебралась ближче до університету в краще помешкання на Терещенківську вулицю в будинок проф. Афанасьєва. У Авенаріусів і у Бобрецьких часто збиралися професори на вечірку, грали в карти, вечеряли. Пані Авенаріус і Бобрецька були прекрасні хазяйки і вміли готувати всякі майонези. На цих вечірках я звичайно бувала, як своя людина. Крім Мих. Петр. Авенаріуса, вся професорська компанія, з якою я познайомилась тоді, належала до „правого“ університетського крила. Частіше бували у Бобрецьких Фортинський, Флоринський, Кулаковський, Голубев. Дочок цих професорів я вчила або в міністерській гімназії, або в гімназії Ващенко-Захарченка. Рахманінов, Фортинський, Бобрецький — були ректорами університету. Бували у Бобрецьких і куратори шкільної округи — Вельямінов-Зернов, Беляєв, Зілов. Це був „правий“ гурток університету і шкільної округи. Маючи такі знайомства, я не багато уваги звертала на те, як до мене ставиться моє гімназіяльне начальство, а звертала увагу на добре ставлення до мене дітей та тих товаришів, що їх найбільше поважала.

В міністерській, чи, як її потім прозвали, Ольгинській гімназії, що містилась на розі Михайловської вулиці, біля Михайловського монастиря, а потім перейшла у власний будинок на Терещенківській вул. № 2 (цей будинок належить тепер Укр. Академії Наук), найближчими моїми товаришами були Вол. Павл. Науменко і Вол. Ів. Щербина. З Науменком ми працювали років 15. Я викладала російську мову, а він російську словесність. Вол. Павл. Науменко був гарний учитель і педагог і користувався великою популярністю серед своїх учениць. Володимир Іванович Щербина викладав історію. Це був найулюбленіший учитель своїх учениць і мав на них великий та прекрасний вплив. Начальство вважало його за надто „ліберального“ вчителя, бо Ольгинська гімназія, завдяки своєму начальству, де далі набувала більш реакційного характеру, але все-ж таки начальство поважало його. Володимир Іванович був мій найближчий приятель, добрий і вірний товариш і таким зостався й досі після всіх наших тяжких пригод. Познайомилась я з ним і з його сім'єю, коли він із молодю жінкою приїхав з Петербургу і почав учителювати в Міністерській гімназії. Діти його також були моїми ученицями.

Що-ж до гімназії Ващенко-Захарченка, потім Дучинської, де я працювала з 1881 р. до 1904 р., то вона чимало відрізнялась від Ольгинської гімназії. В Ольгинській гімназії вчилися здебільшого діти небагатої інтелігенції, 20-процентів дітей училися безплатно. До вступу вимагали доброго підготовлення, приймали навіть за конкурсом; дівчата, що кінчали цю гімназію, повинні були, набувши знання, працювати й заробляти. Приватна гімназія Ващенко-Захарченка містилась на розі Несторовської вулиці й Бульвару, біля Володимирського собору; тут же був і пансіон для дівчат. Начальниця одержувала чималу субсидію з міністерства освіти, і гімназію було поставлено на панську ногу. Вступали туди дівчата з багатих родин, бо платня за навчання була досить велика. Учителі добирались відомі, популярні, добре викладали, але вимагати знання від учениць не можна було: панночки вчилися, коли хотіли й чого хотіли, а не хотіли — то й не вчилися. Діти багатих батьків, київських купців то-що, вони при-

їздили або приходили гарно вбрані, з браслетками на руках і більше цікавилися танцями, ніж граматикою або математикою. Тих учительок, що хотіли їх привичаїти до роботи, панночки вважали за дуже „строгих“. Доводилося поступатись і вимагати лише мінімуму знання. Учителі старших клас часто мінялись. У молодших класах за постійну вчительку була С. М. Єгунова, що одружилася потім із учителем математики К. М. Щербинюю. Вона добре викладала свій „предмет“ географію і подобалась своїм ученицям. Постійною вчителькою в молодших класах була ще Н. П. Мацнева, що пильно й сумлінно намагалась навчити математики своїх учениць.

А мені найбільше подобалась сама начальниця гімназії Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко. Вона була розумна, добра й дотепна жінка, але надзвичайно товста. Це було в неї хворобливе розгладшання. Раніш вона була класною дамою в київському інституті „благородних девиц“, потім одружилася з професором М. Ю. Ващенком-Захарченком, удівцем, що мав дочку і кількох синів. В заміжжі за Ващенко-Захарченком у неї було двоє дітей—син і дочка. Дочку свою, дуже здібну маленьку дівчинку, Віра Миколаївна помістила до 1-ої класи своєї гімназії. Дівчинка дуже добре вчилася, але небавом застудилася і вмерла, завдавши тяжкого удару матері. В гімназії Віра Микол. викладала французьку мову в перших двох класах і керувала гімназією. На лекціях вона сиділа в учительській кімнаті в об'ємистому кріслі, а після лекцій в своєму кабінеті і завжди щось робила—або читала, писала, або плела щось, або вишивала. Всіх зустрічала ласкаво, привітно, і з нею дуже цікаво було розмовляти. Вона не любила ніяких брехень, пльоток, баб'ячого поговору. До начальниць Ольгинської гімназії—О. І. Гогель, М. І. Мау і княгині Урусової—я ставилася цілком негативно, а Віру Миколаївну я і любила й поважала. Її маленька дочка, що вчилася у мене, писала, як потім виявилось, свій дитячий щоденник і записувала після кожної моєї лекції, що я робила, що говорила. І от після смерті цієї дівчинки Віра Миколаївна, тяжко вражена її втратою, зустрівши мене, гірко плачучи, показала, що записувала її дочка, і даючи мені її фотографію, сказала: „возьмите, она васъ любила“. Звичайно, і я теж заплакала при цьому.—Не зазнавши ласки в дитинстві, я гаряче відчувала щиру й сердечну ласку до мене і надзвичайно була за неї вдячна. Коли я після двох або трьох лекцій в Ольгинській гімназії приїду було на останні дві або три лекції до Віри Мик., вона каже „идите въ мою столовую, тамъ для васъ приготовлена котлетка, позавтракайте!“ і я, підживившись, завдяки їй, біжу на лекцію. Ця дрібниця показує, як ласкаво й уважно ставилась до людей ця прекрасна людина.

1892 р. В. М. Ващенко-Захарченко відсвяткувала свій 25-ти літній ювілей і вислухала багато зворушливих слів подяки і вшанування своєї діяльності від учениць і учителів, Але здоров'я її почало підупадати. 1895 року, коли я літком була за кордоном, я одержала сумну звістку, що В. М. Ващенко-Захарченко тяжко хвора. Ця звістка примусила мене поспішити повернутися з-за кордону. Після операції гили Віра Миколаївна померла 2-го серпня (ст. ст.) 1895 р. Через два роки після її смерті на могилі її у Видубецькому монастирі коштом її учениць, рідні і друзів поставлено пам'ятника-піраміду з лабрадору; внизу цієї піраміди дитина-янгол із білого мармуру пише слова поета Плещеева: „Блаженны вы, кому дано посѣять въ юныя сердца любви и истины зерно“. Пам'ятник відкрито 20 вересня 1897 р. за присутності всього гімназіального персоналу.

Гімназія тимчасово перейшла до дочки професора Ващенка-Захарченка. Але небавом через свої особисті справи вона мусила передати гімназію. Тим часом у гімназії склався гурток учителів на чолі з С. М. Щербинюю,

який почав, за допомогою директора 1-ої хлоп'ячої гімназії Ів. Вас. Посадського, що був також і директором гімназії Ващенко-Зархаченко, клопотатися, щоб гімназія перейшла до них. На начальницю вони висунули Олекс. Тим. Дучинську, класну даму тієї гімназії. Знайшлася багата особа, Нестрова, і дала гроші, щоб заплатити Ващенку-Захарченку і „врятувати“ гімназію, — і гімназія перейшла до Дучинської. Перед тим гурток професорів пропонував мені взяти гімназію; вони давали на це гроші. Але я відмовилась: мені не подобалась у приватних гімназіях комерційна постава справи, склад учениць; вишукувати для справи впливових осіб та догоджати їм, щоб їх використовувати для своїх потреб, це для мене було непринятно. Крім того, коли вже склався гурток порядних людей, які хотіли керувати гімназією і стояли коло цієї справи, перешкоджати їм з мого боку було-б не по-товариському. Та й взагалі я дивилась на приватні жіночі гімназії, що їх потім у Києві розвелось чимало, як на комерційні підприємства, а до цього у мене не було хисту. Але все-ж таки я ще декілька років провчителювала в гімназії Дучинської, аж поки тяжка хвороба примусила мене обмежитися тільки Ольгинською гімназією.

Так ішов рік за роком, і 1901 року проминуло 25 років моєї педагогічної праці. Я жила тоді на Тарасівській вулиці № 12, де займала дві невеличкі кімнати. На тій самій вулиці ліворуч жив недалеко від мене Вас. Мик. Доманицький, тоді вже тяжко хворий, трохи далі—М. М. Требінська, а ще далі—майже на розі Тарасівської і Маріїнсько-Благовіщенської—Житецькі, далі на Мар.-Благовіщенській ліворуч—Шульгини, а праворуч—Грінченки й Чикаленки. Потім у тому-ж будинку, де я квартирувала, поруч із моїм житлом, оселився Ол. Ігн. Лотоцький з молодю жінкою. Звичайно, за всіма була „сльжка“. Коли було виходиш, щоб їхати в гімназію, біля нас стоїть візник (як тепер пам'ятаю його сіру коняку й сите обличчя), і коли я кличу його, завжди відповідає: „занят“. А навпроти, біля будинку проф. Тритшеля, завжди стояли без жодного очевидного діла якісь суб'єкти. Але це не заважало нам працювати. Вони робили своє, а ми—своє.

Мій ювілей. Тяжка хвороба. Виїзд за кордон. Останні роки педагогічної праці.

15 жовтня 1901 року проминуло 25 років моєї педагогічної діяльності. Ця подія зовсім для мене несподівано призвела до врочистого вшанування мене. 15 вересня (ст. ст.) я була на закладах власного будинку гімназії Дучинської на Тимофіївській вул., потім 2 жовтня ми проводили в Крим хворого Вас. Мик. Доманицького. А 14-го жовтня з самого ранку почали з'являтися до мене всякі делегації з адресами, квітами, дарунками. Старші класи Ольгинської гімназії подали зворушливо написану адресу в гарній червоній палітурці; від кожної класи гімназії з'являлись делегації учениць з привітанням і з квітами. Увечері, коли я вже ледве дихала від утоми і зворушення, прийшла делегація від Ольгинської гімназії,— 12 учительок і учителів на чолі з Волод. Ів. Щербиною, який сказав дуже похвальну промову, що на неї я відповідала з сердечною подякою. Другого дня—15 жовтня—також був день несподіваних овацій. Принесли листи від батьків моїх учениць з подяками за працю; потім ізнов делегації від учениць з адресами і квітами; потім делегація від гімназії Дучинської—її учительок і учителів на чолі з директором І. В. Посадським і Дучинською, потім колишні учениці і матері з своїми дочками, колишніми ученицями, потім різні знайомі—і, як звичайно, чимало листів і телеграм. Ці овації тривали аж до 22 жовтня (ст. ст.).

Скінчилися святкування, і почалася знов та одноманітна й нудна праця, від якої я все більше почувала втому. Життя обірвало крила молодости, зникли світлі надії, молоді поривання; все багатство душі витратилось на дрібниці. Золота весна промайнула, як сон, не давши нічого; настала похмура осінь, сірі будні, остогидла одноманітна праця, гнітючі обов'язки.

Тим часом начальство гімназії пропонувало мені скласти підручника російської граматики і обіцяло мені 300 карб. субсидії на видання. Щоб полегшити моїм ученицям навчання, я взялась за цю справу і 1 липня 1902 р. скінчила етимологію, а після цього, одержавши паспорт на виїзд за кордон, 9 липня виїхала через Відень, Земерінг, Зельцталь, Ішль, Зальцбург—у Рейхенгаль, а звідти в Мюнхен. Поживши в Мюнхені деякий час і оглянувши музеї, картинні галереї, побувавши в театрі, я знов через Відень повернулась у Київ на свою роботу.

Але на початку листопаду я десь дуже застудилась і тяжко захворіла на плеврит. Три місяці тяжкої хвороби зовсім знесли мене, і за порадою лікарів, я мусила виїхати лікуватись за кордон. Сестра київської професорші Стуковенкової Є. М. Бредова мала на Рів'єрі, між Ніццою і Каннами, в Антібі розкішну віллу. Стуковенкова проводила у сестри зимові й весняні місяці, і вони запросили мене приїхати туди. У лютому я виїхала в Антіб. Провожати мене зібралось стільки моїх знайомих, що я й не сподівалась. Усі сердечно прощались зо мною, і коли я залишилась сама в вагоні, я заплакала й сказала сама собі: „це мій похорон по 1-му розряду“. Знов через Відень на Венецію й Мілан я поїхала в Ніццу. У Мілані спинилась днів на два, бо почувала себе дуже погано. Я спинилась біля славетного Міланського собору в отелі „Вітторіо Емануеле“, хазяїном якого був італієць, що раніш служив у Києві в „Гранд'отелі“ на Хрещатику за метрдотеля і одружився з Українкою, дочкою якогось ресторатора. Хазяїн дав мені гарну кімнату, звелів опалити коїнок, бо в Мілані тоді було холодно, давав мені добрі страви і все розпитував про Київ. І, випроваджуючи мене на станцію, бажав мені, прощаючись—„bona raskal“. Як ні погано я почувала себе в Мілані, а все-ж пішла в собор. Тоді були останні дні Страсного тижня. Посеред храму на підставі лежав хрест з розп'ятим Христом, а коло підстави стояла чимала скриня, куди кидали гроші. І ото вб'їжить Італійка, приклякне, помолиться, потім потре рукою голову або иншу частину образу роз'ятого і ту саму частину тіла потре у себе, щоб сцілитися, а потім кидася монету в скриню. Трохи далі, ближче до вівтаря, внизу під помостом зроблено надгробок, біля якого горіли свічі, і стояли манахи, а Італійки та Італійці дивилися, стоячи навколішках, у невеличкі віконця вниз та й собі молились. А собор вражав своєю красою: білий, наче з мережева зроблений.

З Мілану я через Ніццу приїхала в Антіб, де мене зустріла хазяйка Бредова і її сестра Стуковенкова і зараз поклали мене в ліжку. Серед чудесної природи на Рів'єрі, яка й досі малюється мені, мов чарівний сон, серед добрих людей, що поводитися зо мною, як із родичкою, прожила я три місяці і, чимало одужавши, повернулась у Київ. Приїхавши і відпочивши, я наняла дві чималі кімнати на Вел.-Підвальної вул. № 5, у домі проф. Образцова.

Із видатних подій того чаєу в Києві у вересні 1911 р. був приїзд царя Миколи II з усією сім'єю і вбивство Столипіна. Увечері 1 вересня (ст. ст.) на урочистому спектаклі в міському театрі, за присутности царя і його двох дочок, зробив замах на життя Столипіна Дм. Богров. Сім'я Богрових була досить відома в Києві. Батько вбійника був відомий адвокат і багатий чоловік, що вибудував на Бульварі, недалеко від базару, так

званої Басарабки, величезний будинок, № 4. Жінка Богрова була гарненька Єврейка, з якою я зустрілась 1900 р. за кордоном, у Швейцарії, в горах, в Енгельбергу. Вона мала двох синів. Старший Володимир був гарний хлопець, а молодший Митя—дуже негарний. І от цей Митя, будучи студентом, почав гуляти, грати в карти і т. п. і зовсім замотався. З цього скористувалася охранка, і даючи йому гроші, зробили з нього свого співробітника. Коли після замаху почали розслідувати справу, то виявилось, як заявила київська міська управа, що квитки на вхід до театру видав Богрову „охоронний відділ“, і що Богрова, коли-б йому вдалося після замаху підчас метушні вискочити з театру, чекав автомобіль, якого заготовила охранка. Але втекти Багрову не вдалося...

Спомини свої про українських діячів подам иншим разом.

Ганна Берло.

Науково - дослідчий і науково - видавничий рух Радянської України в 1927 році.

Бібліографічний огляд.

Правознавство ¹⁾.

У 1927 р., як і в попередньому 1926, спеціальне „Юридичне видавництво Нар. Комісаріату Юстиції УСРР“ у Харкові друкувало юридичну літературу та пам'ятники радянського законодавства: „Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР“, „Бюлетень НКЮ УСРР“; кодекси УСРР, окремі книжки і брошури юридичного змісту, а також юридичні 2-тижневі журнали—„Вестник советской юстиции“ (російською мовою) і „Червоне Право“ (українською мовою). Ці журнали вміщали в собі, крім оригінальних статтів і заміток на різні юридичні теми, багатющу цікаву інформацію що-до юридичного життя на Україні, в СРСР і за кордоном. Друкувалась юридична література також у виданнях українських наукових установ (наприклад, у виданнях Укр. Академії Наук у Києві). Друкували іноді українські вчені свої праці по-за межами України; наприклад, Державне Видавництво РСФРР надрукувало в Ленінграді давнішню, але й досі цікаву працю з кримінального права кол. державного українського діяча *Х. Раковського* „Этнология преступности и вырождаемость“; видавництво Нар. Ком. Юст. РСФРР у Москві надрукувало працю київського проф. *Є. Кельмана* „Советское право за рубежом“; у російських юридичних журналах „Советское право“, „Право и Жизнь“, „Еженедельник советской юстиции“ працювали деякі українські вчені (проф. М. Гродзинський, проф. М. Ченьцов-Бебутов, проф. А. Семенова, акад. О. Малиновський та ин.); з другого боку, деякі російські вчені працювали в українських юридичних журналах (ленінградський проф. П. Люблінський, московський проф. А. Шрайнін та ин.).

Теорія права.

Юридична література 1927 р. (як і 1926 р.) має здебільшого практичний характер: має головним чином на меті—подати допомогу державним і громадським діячам у їх роботі що-до юридичного будівництва нового життя. Але все-ж таки з'являлись і роботи загального теоретичного змісту. Найперш треба зазначити монографії київських вчених: проф. *Р. Бабуня*—„Загальна наука про право та державу“ та „Історія інститутів права“,

¹⁾ В огляді літератури за 1926 р. („Україна“, 1927, № 3) я між иншим, зарахував до літератури 1926 р. „Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УСРР“. Цього збірника й справді надруковано в 1926 р. (див. „Вестн. Сов. Юст.“, 1926, № 23, оголошення видавництва Нар. Комісаріату Юстиції УСРР. Але потім, коли я пильно придивився, то побачив на обгортці помітку—„1927“. Нині те ж саме: книжки, що вийшли з друку наприкінці 1927 р., іноді на обгортці мають помітку „1928“. Помітка неправдива. Якщо книжка вийшла з друку навіть в останніх числах грудня, скажемо, 1927 р., то все-ж таки вона не належить до 1928 р., бо друкувалась на протязі декількох місяців 1927 р., а писалася 1926—1927 рр., а може і в 1924—1925. Тому я зараховую до літератури 1927 р. книжки, що надруковані до 1 січня 1928 р., де-б-то в 1927 р., хоча вони мають помітку „1928“.

проф. Б. Божка—„Очерки развития правовой мысли от Хамураби до Ленина“. Зміст першої праці проф. Бабуна: Вступ і питання про методологію. Огляд буржуазної теорії права. Історико-матеріалістичний погляд на право. Розподіл права. Питання що-до загальної науки про право (про джерела права, юридичне відношення). Історія державних теорій. Револьюційно-марксістська наука про державу. Державні форми (питання класифікації, історичні державні типи). Зміст другої праці проф. Бабуна: 1 частина—інститути античного і середньовічного права, 2 частина—право за часів абсолютизму і розвиток буржуазного права (2 частина містить у собі й російське право за XVIII і XIX стол. і початок XX ст. Проф. В. Божко дає огляд теорій права за часів господарчого життя на ранньому Сході (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай), невільничого господарства (Греція, Рим), європейського середньовічного феодалізму, європейського капіталізму і переходового періоду до соціалізму (Ласаль, Маркс, Енгельс, Ленін), радянське право. В журналах надруковані статті: *М. Л. Руднева* „Идеи коллективизма и их отражение в праве“ („Вестник Советской Юстиции“, 1927, № 20); *Я. Воложа* „Принципы международной пролетарской солидарности и их отражение в советском уголовном законе“ („В. С. Ю.“, 1927, № 21—22); *Н. А. Скрипника* „Октябрьская революция и революция права“ („В. С. Ю.“, № 21—22 російською мовою, „Червоне право“ 1927, № 20—21, українською мовою). Теоретичний характер має і стаття *акад. Станислава Дністрянского* „Соціальні форми права“, що надрукована в т. V—VI „Записок соц.-екон. відділу Укр. Ак. Наук“. На загально-теоретичні теми прочитано доповіді, що звідомлення про них із викладом їхнього змісту надруковано в журналах: у Харківському Інституті Народнього Господарства *проф. М. Палієнко* прочитав доповідь—„Пролетарская революция и ее достижения в области права“, а *проф. В. І. Сливицький* „Основные достижения марксистской (ленинской) теории права за 10 лет пролетарской революции“ („В. С. Ю.“ 1928, № 21—22). На засіданні харківського відділу Українського Юридичного т-ва *І. М. Сіяк* прочитав доповідь „Ленин, как идеолог советского государства“ („В. С. Ю.“, 1927, № 17). На засіданні катедри „Проблеми сучасного права“ вислухано доповідь *проф. А. С. Гінтера* на тему „Походження права“.

Судове право (судовий устрій)¹⁾.

Монографій дослідчого характеру про судове право у 1927 р. не з'явилося. Надруковано лише окремі книжки, що являють собою збірники матеріалів: „Збірник чинних постанов НКЮ, інструкцій і обіжників Нар. Ком-ту Юст. та Найвищого Суду УСРР 1919—1927 рр.“ (належить до судового устрою і судового процесу); „Чергові завдання прокуратури“ (тези наради прокурорів УСРР)—за редакцією і з передмовою *М. Михайлика*; *А. М. Линицкого*—„Нотариат советских республик“. У журналах „Вісникові Радянської Юстиції“ і „Червоному Праві“ друкувалися статті за організацію та завдання судів, слідчого апарату, за прокуратуру, адвокатуру, нотаріат: У „Вісникові Рад. Юстиції“ (головні статті): *Р. Карасика*—„К вопросу о рационализации в органах юстиции“ (№ 11); *М. Михайлика*—„К статье тов. Карасика по вопросу о рационализации в органах юстиции“ (№ 14); *И. Бондаренка, А. Ротта* „Рационализация работы низовой сети судебно-следственных органов и прокуратуры“ (№ 21—22); *Г. Дніпрова*—„Бюрократизм и суд“ (№ 2); *П. Люблінського*—

¹⁾ Судовий процес розглянуто в відділах кримінального права (кримінальний процес) і цивільного права (цивільний процес).

„О построении сети народных судов в больших городах“ (№ 11); Л. Ахматова—„Прокуратура и суднадзор“; К. Седлиса—„О порядке возбуждения дисциплинарного преследования против работников юстиции“; П. Бомаша—„Порядок обжалования действий следователей“ (№ 9—10); „Год работы следпарата и руководство следственных органов“ (№ 6—7); О. Лейкина—К вопросу об организации надзора за юрисконсультами“ (№ 9—10); А. Свиднера—„Представительство юрисконсультов на суде“ (№ 9—10); В. Константинова—„Консультации и частная практика защитников“ (№ 14); Л. Ахматова—„Адвокатура“ (№ 9—10); А. Ривлина—„К вопросу о заметках и статьях об адвокатуре“ (№ 9—10); Л. Ахматова—„Частное обвинение“ (№ 11—12); И. Яссана—„О работе юридических консультаций“ (№ 14); Л. Линниченко—„Реформа нотариата“ (№ 6—7). У „Червоному Праві“ (головні статті): Р. Карасика—„Про рационализацию в органах НКЮ“ (№ 9—10); М. Михайлика—„Раціоналізація в органах НКЮ Р. К.—„Раціоналізація над міру“ (№ 12), А. Латоніна—„На фронті раціоналізації“ (№ 12) і „Не вдаваймося у паніку, а раціоналізуймо (№ 17), М. Михайлика—„У новому операційному році“ (№ 24), Г. Железногорського—„Кампанія зниження цін та органи юстиції“ (№ 11, 13), Г. Дніпрова—„Боротьба з бюрократизмом і суд“ (№ 5), „Як працює народний суд на Україні“ (№ 1), „Аналіза залишку справ у народних судах України“ (№ 3), В. Корнійчука—„Час поліпшувати якість роботи“ (№ 8), Е. Готліба—„Нагляд прокуратури над обов'язковими постановами“ (№ 15), Л. Дубинського—„Цивільна справа в роботі прокуратури“ (№ 5), Р. Карасика—„Про контроль над виконанням планів і про облік“ (№ 5), „Попередні висновки з річних звітів“ (№ 24), Леві—„Форми сполучення III і V відділу прокуратури“ (№ 15), В. Роїнського—„Методи роботи окрпрокуратури по адміндогляду“ (№ 8, 9, 12), С. Янського—„Чергові завдання адміндогляду прокуратури“ (№ 17), М. Шарпова—„Суд без прокурора і оборонця“ (№ 23), Л. Ахматова—„Суд. Защита. Прокуратура“ (№ 1), Леві—„Про підлеглість слідчих“, П. Момота—„Вади слідчої роботи в світлі Контр.-Конфл. Комісії Найвищого Суду УСРР“ (№ 9), Л. Воложа—„На стару тему“ (№ 11), Г. Дніпрова—„Як працюють колегії оборонців на Україні“ (№ 6), Г. Железногорського—„Професійна тайна“ (№ 12), В. Константинова—„Про порядок дисциплінарної відповідальності Колегії оборонців“ (№ 9), И. Фалькевича—„К вопросу об адвокатской этике“ (№ 1); „Хиби в Колегії Оборонців“ (№ 15), „Округові суди та Колегії Оборонців“ (№ 18), А. Мельникова—„Форми і методи праці Колегії Оборонців“ (№ 9), М. Романюка—„Реорганізація адвокатури“ (№ 19, 22), О. Романенка—„Нотаріат і реєстрація заборон“ (№ 23). — З приводу 10-річчя Жовтневої Революції з'явилися у „В. С. Ю.“ і в „Черв. праві“ цікаві статті, що являють собою історію радянського судового права: М. В. Михайлика—„Советская прокуратура к X годовщине Октября“ („В. С. Ю.“, № 21—22 і українською мовою „Ч. Пр.“ № 20—21), Л. Карасика—„Судебно-следственная работа прокуратуры к X годовщине (російською і українською мовою, там само), Б. Г. Подольського—„10 лет советского суда“ (також), М. Ченьцова-Бebutova—„Очерк истории уголовного суда на Украине“ (також), М. Гродзинского—„К истории советского суда“ („В. С. Ю.“, 1927, № 21—22), С. Сметанича—„Революционная законность на Украине“ („В. С. Ю.“ № 21—22), М. Матвієвської—„Огляд найголовніших законів та актів Радянського Уряду України про радянське державне будівництво і судоустрій за час 1917—1927 р.“ („Ч. Пр.“, 1927, № 20—21).

Крім оригінальних статтів про судове право в журналах надруковано ще й замітки практичного змісту про судоустрій і кореспонденції інфор-

маційного характеру про становище судових установ і судових робітників по різних місцевостях України.

Кримінальне право і кримінальний процес.

До літератури кримінального права і кримінального процесу належать праці про злочин та кару, про судочинство в кримінальних справах, а також про поправно-судову справу, що є виконання судового вироку в кримінальних справах і про вивчення злочинності і злочинців, що конче потрібне і для кримінального суду і для поправно-трудоуних установ.

Протягом 1927 р. з'явилися, насамперед, нові видання кодексів: а) „Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г.“, офіційне видання російською та українською мовою; б) „Уголовно-процесуальный кодекс УССР в редакции 1927 года“, офіційне видання російською та українською мовою; в) *Мих. Шаргородського і Мод. Козака* „Новый уголовный кодекс УССР“, під редакцією *А. С. Пирогова*; г) „Уголовный кодекс в редакции 1927 года с постатейными разъяснениями из судебной практики—и циркуляров НКЮ, составили—*П. И. Курицкий, Л. А. Гиммельфарб и М. И. Шихмантер*“; д) „Уголовный кодекс УССР и РСФСР, сравнительный текст и комментарии под редакцией *М. Е. Шаргея, С. А. Пирогова и Ю. П. Мазуренка*“: передбачається 5 випусків, 1927 року вийшли з друку: I випуск — „Имущественные преступления“ *Г. И. Волкова* і V випуск „Военные преступления“ *И. Филина*; е) *М. Е. Шаргея* „Уголовно-процессуальный кодекс УССР“, текст и постатейный практический комментарий; ж) *Проф. Н. Н. Паше-Озерського* „Исправительно-трудовой кодекс УССР, текст и постатейные комментарии“. До матеріалів кримінального права, поруч із кодексами, належить також офіційальне видання під назвою—„Дело Киевского Областного Центра Действий“, стенографічне звітження про голосний політичний процес у Києві в справі обвинувачення гуртка інтелігенції в контр-революції. Далі, надруковано монографії: *проф. Г. Ю. Маниса* „Аборт, как социальное явление и проблема его наказуемости“ (питання про карання за аборт у минулому, статистика за і проти аборту в юридичній і медичній літературі, карання за аборт у сучасному законодавстві), *Мих. Шаргородського* „Мошенничество в СССР и на Западе“ (шахрайство як соціально-небезпечне явище з погляду кримінальної політики і соціології, шахрайство в системі майнових злочинів, визначення і склад шахрайства, карання шахрайства); *проф. М. М. Гродзинського* „Обвиняемый, его права и обязанности в процессе“, „Задачи по советскому уголовному процессу“ (нове видання), *М. Л. Руднева і Г. Л. Кандля* „Уголовный процесс в его движении“ (пособие для судебных работников); *М. Фалькевича і Д. Лондона* „Безпризорность и правонарушения малолетних“. Одеський Центральний Бупр надрукував збірник: „Изучение преступности и пенитенциарная практика“:—перша на Україні книжка, що присвячена вивченню злочинності і злочинця. В журналах „Вестник Советской Юстиции“ і „Червоне Право“ з'явилися статті з приводу нових видань Крим. Кодексу і Крим. Проц. Код. в РСФРР і в УСРР і на інші теми; в журналі „В.С.Ю.“: *проф. М. О. Ченьцова-Бebutова* „Уголовный Кодекс РСФСР“ (№ 3, 8; хиби Карн. Кодексу РСФРР в редакції 1926 р., зазначені з метою попередження, щоб їх не повторив Карн. Кодекс УСРР у новій редакції), *проф. М. Гродзинського* „Новый Угол.-Проц. Код. УССР“ (№ 17), *М. Михайлика* „Новое в проекте Уг.-Проц. Код. УССР“ (№ 13), *Б. Подольського* „Новое в проекте Угол.-Проц. Код. УССР“ (№ 11—12), *Е. Бегуна* „Есть ли уклон в нашей уголовной политике“ „Україна“, кн. 4.—8.

(Ответ на статью т. Гольдингера "Объективизм и субъективизм в советском уголовном праве" (№ 1), С. В. Ейсмана "О неопределенных приговорах" (№ 24), проф. М. Гродзинського "Телесные повреждения в новом Угол. Код. РСФСР, (№ 8, 9—10), проф. О. О. Жижиленка "Должностные преступления в Уг. Код. РСФСР" (№ 14), проф. А. Трайнина "Союзное Положение о государственных преступлениях" (№ 9—10), Є. Сосницького "О преступлениях, совершенных в состоянии опьянения" (№ 5), проф. М. О. Ченьцова-Бebutova "Преступление летчика Клима" (№ 6—7), проф. П. Люблинського "О лишении родительских прав" (№ 15), М. Шаргородського "О наказуемости полового сношения путем обмана" (№ 4), Г. И. Волкова "По прямому проводу" (№ 21, 22), проф. М. Гродзинського — "О предании суду" (№ 16, 18), С. Савченка "Где должна быть судебно-медицинская экспертиза" (№ 15), В. Ундеревича "О непосредственности нашего уголовного процесса" (№ 2), В. Трахтерева, "Всеукраинский кабинет по изучению личности преступника" (№ 4), В. М. Гольцмана "Условно-досрочное освобождение и неопределенные приговоры" (№ 6—7), проф. М. М. Паше-Озерського "Берлинские тюрьмы" (№ 6—7), А. Кусикова "Право общей и частной амнистии союзных, федеративных и автономных республик" (№ 5), Ар. Малхоза "Кровавая месть среди Тюрков Армении" (№ 3); в "Червоному Праві": Г. В. "Нове у новому К. К. УСРР" (№ 14, 15), проф. М. М. Паше-Озерського "Важніші питання спеціальної частини Карн. Код. УСРР" (№ 13), Б. Подольського "Нове в проєкті Крим. Проц. Код. УСРР" (№ 9), М. Михайлика "Нове в проєкті Крим. Карн. Код. УСРР (№ 11), Н. Філіна "Кримінально-Процесуальний Кодекс" (№ 13), П. Момота "Нотатки слідчого до проєкту Кр. Проц. Код. (№ 2), "Арт. 121 Крим. Проц. Код. (№ 11), Г. І. Волкова "Опір владі і конечна оборона" (№ 7), Л. Воложа "Підпали" (№ 19), С. Корженевського "Приватне винувачення" (№ 23), Я. Белкота "Небезпечні дефективні, як проблема кримінального права" (№ 2). В. Гольцмана "Кримінально-діагностичні кабінети" (№ 23), М. Руднева "Патронат" (№ 19), А. Ойгензіхт "Діяльність поправно-трудоного відділу Нар. Ком. Внутр. Справ." (№ 9), Г. Сухоплюєва "Заходи адміністративного впливу за маловажні праволомства" (№ 19). Поруч із оригінальними статтями в журналах "ВСЮ" і "ЧП", друкувались замітки і нотатки практичного характеру про кримінальне законодавство та інформація про діяльність Нар. Ком. Юстиції і Найвищого Суду, що-до кримінальних справ. Нарешті, статті з кримінального права і процесу надруковані: проф. В. Трахтерева "Меры социальной защиты в отношении дефективных правонарушителей" і проф. М. Гродзинського "К вопросу о косвенных уликах" у "Сборнике статей..., посвященных памяти акад. В. М. Гордона"; проф. Енрика Феррі "Предупреждение преступности", проф. Вінченцо-Ланца "Гуманистическая карательная школа", і проф. В. Бунака, "Антропологическое изучение преступника, его современное положение и задачи" в "Архиве криминологии и судебной медицины", т. I, кн. 2—3; проф. М. Гродзинського "Единообразие ошибок в свидетельских показаниях", і проф. Г. Маниса "Исключительный случай кражи золота из плавильной печи при температуре в 500 градусов"—в тому-ж таки "Архиві", т. I, кн. 4—5; у "Записках соц.-економ. відділу Укр. Акад. Наук (вип.) моя стаття "Студії над злочинністю і злочинцем", що в ній я порушую питання про потребу утворити на Україні (а саме в Києві) Державний Інститут вивчення злочинності і злочинця.

Акад. Оникій Малиновський.

Історія права.

Член-кореспондент Укр. Академії Наук проф. М. Максимейко надрукував у журналі „Червоне Право“ (1927 р. № 24) статтю „Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя Жовтневої революції“. Автор підкреслює, що якраз після революції виникли на Україні науково-дослідчі організації до вивчення українського права. До таких організацій належать: катедри й постійні комісії в складі соціально-економічного відділу Укр. Ак. Наук для вивчення звичаєвого права України і для вивчення історії західно-руського та українського права, правничо-термінологічна комісія також у складі Укр. Ак. Н., секція історії українського права в складі науково-дослідчої катедри історії української культури в Харкові; архівна реформа, що її зробила радянська влада, також являє собою сприятливу умову для наукового досліджування історії українського права. Далі зупиняється проф. Максимейко на концепції історії українського права, яку прийнято після революції і яка полягає в тому, що українське право в його минулому не є збірка місцевих особливостей загально-російського права, а самостійне право, тому історія українського права є не складова частина історії загально-руського права, а самостійна наука. Через сприятливі умови протягом 10-річчя після Жовтневої революції з'явилася низка наукових праць з історії українського права. Проф. Максимейко дає приблизний список головнішим працям. З приводу статті проф. Максимейко редакція журналу „Червоне Право“ оповістила, що вона вважає за потрібне відкрити на сторінках „Червоного Права“ розділ історії українського права, бо тепер є досить великі можливості вивчення історії до-революційного і по-революційного права.

Зокрема проф. Максимейка зазначив одну ваду нашої роботи в галузі вивчення історії українського права, а саме брак систематичних праць, які б містили в собі систематичний виклад історії українського права. Це саме питання порушив я ще наприкінці 1926 р. і висловив свої міркування в статті „Про складання курсу історії права українського народу“ („Праці комісії для вивчення історії зах.-рус. і укр. права, вип. III, 1927, сс. 382—394, 470—471, 499—500). На мою думку, в інтересах дальшого розвитку науки історії українського права конче потрібно підбити підсумки того, що вже зроблено, і скласти систематичний курс історії права українського народу; на мою думку, складання такого курсу за сучасних умов потребує колективної праці, а це повинно бути завданням постійних комісій УАН—що-до вивчення історії зах.-рус. та укр. права і що-до вивчення звичаєвого права України. На жаль, питання, що я порушив, ще й досі не дістало практичного розв'язання. Програмний характер що-до систематичного досліджування історії українського права має змістовна стаття Л. О. Окиниевича: „Наука історії українського права“ („Україна“, 1927, № 1—2); автор з належною повністю викладає історію науки історії українського державного права, наскільки вона виявилася у літературі, обережно і ґрунтовно зазначає її помилки, хиби й досягнення.

Поки що дослідники історії українського права обирають і розроблюють ті чи інші теми по своїй уподобі, не додержуючись певної системи. Протягом минулого 1927 р. з'являлись праці з зовнішньої і з внутрішньої історії українського права (і деякі праці з історії російського права).

„Проф. М. Є. Слабченко надрукував статтю „Ескізи з історії „Правъ, по которымъ судится малороссійській народъ“, де розглядає питання про джерела та редакцію цих „Прав“! („Ювілейний збірник“ на пош. ак. Багалія, I). До зовнішньої історії права, чи до історії пам'ятників права належать також „Звідомлення про відрядження до Москви“

Л. Окиншевича і, „Звідомлення про командування до Чернигова“ *І. Ю. Черкаського*; автори звідомлень оповіщають про архівні матеріали до історії українського права в Московському „Древлехранилищі“ і в „Чернигівському Історичному Архіві“ („Праці комісії для вивчення історії з.-р. і укр. пр.“, вип. 3). Належать до зовнішньої історії українського права й праця *Михайла Карачківського*: „Архівна спадщина київських цехів“ („Записки істор.-філол. від. УАН“, кн. XI), у якій автор знайомить з архівними київськими матеріалами, що з'ясовують цеховий устрій в українських містах, і праці *Н. Д. Василенкової-Полонської*, „Історики Запоріжжя XVIII в.“ („Ювілейний Збірник“, I) в якій мова йде про пам'ятники запорозького звичаєвого права, та „Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей“ („Записки іст.-філ. від. УАН“, кн. XII), у якій мова йде про російські закони й інші пам'ятники що-до зруйнування Запорозької Січі з її ладом і правом. До зовнішньої історії радянського українського права належить передова стаття в журналі „Вестн. Совет. Юстиції“—„Десятилетие УССР“ з додатком перших законодавчих актів радянської влади на Україні (1927, № 24). Нарешті, треба зазначити, що російський учений *проф. С. В. Юшков* надрукував українською мовою в українському виданні статтю „Устав кн. Всеволода“ („Ювіл. Збірник“, I), яка посередньо стосується й до історії українського права, бо на думку автора за основне джерело „Устава кн. Всеволода“ був „Устав кн. Володимира“, котрий є, безумовно, пам'ятник давньо-українського права.

В галузі внутрішньої історії українського права на протязі 1927 р. дослідники найбільшу увагу звертали на історію державного права. З'явилися праці про історію державної території *акад. М. П. Василенка* „Територія України XVII в.“ („Ювіл. Збірник“ I); праця *М. Ткаченка* „Гуманщина XVI—XVII вв.“ („Записки іст.-філ. від.“, кн. XI) також має інтерес для правничої історії державної території. З'явилися праці з історії державної влади: стаття *В. І. Новицького* з історії давньо-української державної влади: „С неми руської землі“ („Праці Ком. з.-р. та укр. права“ 3), стаття *Прокопа Нечипоренка* з історії державного права Гетьманщини: „Сторінка з діяльності Генеральної Військової Канцелярії середини XVIII століття“, і *проф. Веретенникова* з історії новітнього російського права: „З історії перших років катерининської ген.-прокуратури“ („Ювіл. збірник“ I). У другому українському виданні („Наукові Записки наук.-досл. катедри української культури“, № 6, 1927) надрукована російською мовою стаття того-ж таки автора методологічного характеру що-до вивчення історії державних установ: „К вопросу о построении истории учреждений. Из опыта изучения учреждений России XV—XIX вв.“ Але-ж переважно з'явилися праці з історії населення держави, чи, інакше кажучи, з історії соціального ладу. Дослідник „Руської Правди“ *М. Максимейко*, на підставі критичного тлумачення „Руської Правди“ та порівняння її постанов з іншими пам'ятниками українського і зах.-руського права, надрукував дві статті з історії давньо-українського соціального ладу: „Про смердів Руської Правди“ („Праці“, 3) і „Закупы Русской Правды“ (російською мовою в Наукових Записках н.-д. катедри іст. укр. культ., № 6). Другий харківський науковий робітник, *Н. Рубінштейн* також надрукував статтю про смердів та закупів: „До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII ст.“ („Наукові Записки н.-д. катедри іст. укр. культ.“ № 6); користуючись соціологічною методою, автор намагається з'ясувати інститути смердівства та закупництва¹⁾, як риси феодального ладу.

¹⁾ Інститутові закупництва пощастило: крім зазначених праць *М. Максимейка* та *Н. Рубінштейна*, в Саратові також 1927 р. надруковано працю російського вченого *П. А. Ардунова*: „К пересмотру построений закупничества Руської Правды“; автор з'ясовує цей

Багато надруковано праць з історії крепацтва, а саме з останніх часів його існування і з часів падіння; автори цих праць—історики, а не історики-юристи, цікавилися здебільшого інститутом крепацтва з боку економічного, культурного, політичного; але ці праці мають інтерес і для правничої історії крепацтва; на протязі 1927 р. надруковано: в „Ювілейному Збірникові...“ т. I—проф. П. Клепацького „Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в.“, В. В. Дубровського „Знадоби до характеристики обопільних стосунків між поміщиками і кріпаками в першій половині XIX в.“, В. О. Кордта „Російське громадянство підчас розкріпачення селян у листованні чужоземного дипломата“; в „Записках іст.-філол. від. У. А. Н“, кн. XI—Серія Шамрая „Селянські рухи на Правобережжю в середині XIX в.“; в „Наукових Записках н.-д. катедри іст. укр. культ.“ № 5—Г. Дякова „До характеристики експлоатації покріпаченого селянства“, О. Назарця „До історії форм боротьби селян за визволення“, М. Тихонова „Селянський рух на Слобідській Україні у звязку з реформою 19 лютого 1861 р.“; в „Наук. Записках“... № 6—В. Дубровського „Поміщиця Марфа Лукашевич“, О. Назарця „Розрухи кріпацькі 40—50 років XIX в. на Лівобіччі“, Н. Тихонова (російською мовою) „К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя“; в „Україні“, 1927, кн. 1—2—Віри Ганцовой-Бернікової „З життя селянства“ „Київщини за першу половину XIX ст.“. Своєрідну форму крепацтва являють собою т. зв. військові поселення, що їх утворено з ініціативи відомого Аракчєєва; над досліджуванням історії військових поселень на Україні працює О. Д. Татарінова-Багалій; в 1927 р. вона надрукувала дві статті під загальним заголовком „Нариси з історії російських поселень на Україні“, одну—„Проект військових поселень Аракчєєва 1817 року“—в № 6 „Наукових Записок“... і другу—„Рух Побозьких козаків 1817 року“—в „Ювілейному Збірникові“, т. I. Мих. Свідзінський надрукував статтю „До історії Козаччини 1812 р.“ („Наукові Записки“... № 5), де оповідає про спробу утворити козацьке військо із українських селян і подає офіційні документи, щодо цієї справи; стаття інтересна для історії державного права, а саме права населення держави.

Для історії державного права мають інтерес праці з історії революційного руху, що являє собою протест проти чинного соціального та політичного ладу держави. В 1927 р. Ант. Козаченко надрукував дві статті під загальним заголовком „Нариси з історії революції 1905—1907 р.р. на Полтавщині. — Селянство в революції 1905—1907 рр. на Полтавщині“ („Наукові Записки“..., № 5) і другу „Диканський страйк сільсько-господарчих робітників в 1906 р.“ („Наукові записки“... № 6).

Акад. Ф. В. Тарановський помістив у „Записках соціально-економічного відділу У. А. Н“, т. V—VI, дві статті з історії польського державного права: „Літературна полеміка 60-х років XVII в. про мету польської держави як привід до відокремлення догматично-юридичного вивчання політичного устрою Речи Посполитої“ і „Перший систематичний виклад догми державного права Речи Посполитої в другій половині XVII в. і трактати Хвальковського“. Оскільки Україна входила в склад польської держави і підлягала польським державним порядкам, польське державне право має інтерес для історика українського права.

Розмірно менш оброблялась історія інших галузів українського права. Надруковано дві статті з історії міжнародного права (в „Ювіл. Збірн.“ I): А. Яковлева — „Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією

інститут; користаючися Руською Правдою і з іншими пам'ятниками старо-руського права, західньо-руського права, московського права і порівняльним методом.

р. 1654“ і проф. О. П. Оглобліна „Договір Петра Іваненка Петрика з Кримом 1692 р.“

З історії кримінального права, здається, нема спеціальних праць крім моїх двох статтів: „Кари майнові і кари особисті. Нарис з історії давньоруського і українського права“ („Ювіл. Збірн.“... I) і „Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному“ („Україна“, 1927, кн. 3). Почасти належить до історії кримінального права стаття Дм. Кравцова „Брюковецький і відьми“ („Україна“, кн. 5), що свідчить про випадок кари за чародіяння на Лівобережній Україні. Крім того, кримінального права почасти торкаються автори нижченазваних праць—К. Мірза-Авак'янц і проф. М. Слабченко.

З історії судового права маємо: І. Ю. Черкаського „Судові реформи гетьмана К. Г. Розумовського“ („Ювіл. Збірн.“... I), Н. Мірза-Авак'янц „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст.“, 2 відділ („Наукові Записки“ № 6) і С. І. Борисенка „Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі“ („Праці“, 3). З приводу 10-тиріччя Жовтневої Революції з'явились статті з історії радянського українського судового права (див. у моему огляді літератури з правознавства).

З історії фінансового права надруковано: В. О. Романовського „До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського“ („Ювіл. Збірн.“ I), проф. Є. О. Загоровського „Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі“ (там-саме); В. Барвінського „До питання про індукту та евекту в Гетьманщині“ („Наукові Записки“, № 6).

З історії цивільного права—проф. В. І. Пичети „До історії опікунського права в Литовському Статуті 1529 р.“ („Ювіл. Збірн.“), проф. А. Е. Крістера „Духівниці XVI—XVII в.“ (там-саме), проф. І. Я. Фааса „Давність володіння і гарантія продавця“, порівняльно-історичний нарис („Ювіл. Збірн.“ II).

З історії промислового і торговельного права—М. Ф. Тищенко—„Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.“ („Праці“ вип. 3).

Окремо стоїть праця проф. М. Є. Слабченка „Соціально-правова організація Січі Запорозької“ („Праці“, вип. 3). На думку автора Запорозька Січ—„військова держава“, і автор докладно викладає запорозьке державне право. Але він торкається і судового права, і кримінального, і фінансового, і речового та земельного. Тому працю проф. М. Є. Слабченка можна назвати взагалі історією запорозького права.

Акад. Оникій Малиновський.

Міжнародне право.

Акад. В. Е. Грабар¹⁾ зазначає, що видатний шотландський теолог та історик І. Маїр відомий у літературі переважно як історик, менш як політичний письменник, але майже ніхто його не знав як одного з фундаторів міжнародного права. Тільки Нус побіжно згадує про нього. За доби реформації Маїр залишився вірним католицькій церкві, він був ворогом запровадження усяких новин у галузі релігії. Але в той самий час він був прибічник повної волі думки.

У своїому творі він торкається питань, як державного, так і міжнародного права. Що до першого, то він установлює походження влади та природу її. Державна влада, на його думку, могла розвинутися чи то

¹⁾ Питання державного й міжнародного права в коментаріях Джонà Мера до сентенцій Петра Ломбарда. „Записки Соц.-Економічного Відділу ВУАН“, т. V—VI 1927.

з влади родовласника, чи через те, що нарід погодився передати правування собою монархові і тоді, зважаючи на те, що монарха настановлено для добробуту народнього, то можна його змінити, але тільки з важливих мотивів.

Що-до питань міжнароднього права, то Маїр говорить про питання міжнароднього права і за миру, і за війни. Він звертає увагу на заволодіння, зазначає роллю згоди держав що-до окупації нововідкритих земель. Далі він визнає, що море, повітря та текуча вода належать усім. Як не дивно, але під текучою водою він розуміє не річки, але дощ.

Переходячи до застосування права репресалій, він устанавлює цілу низку серйозних обмежень що-до застосування репресалій. Говорячи про війну, він розподіляє всі війни на справедливі та несправедливі. Цей розподіл панував того часу серед теологів. За справедливу війну він уважає таку, що скерована на відновлення порушеної війною справедливости, а також оборонну. Він визначає по-перше ті умови, що за їх наявности війни будуть справедливі, а саме війну повинен провадити голова краю (реакція проти феодалних воєн), по-друге причина війни повинна бути справедливою, по-третє, ті що провадять війну повинні мати добрий намір, по-четверте війна повинна завсіди провадитися з поміркованістю. Попередник Г. Гроція, Маїр зазначає потребу обмежити засоби війни — заборону вбивати чи брати в полон дітей, гвалтувати жінок, порушувати святі місця. Далі він відзначає наслідки участі у справедливих та несправедливих війнах. Участь у справедливих варта хвали, майно, що захоплено за справедливої війни не підлягає поверненню. Він відзначає роллю підданців та нейтральних у законних війнах, до того-ж він дає невідрізані риси права нейтралітету.

Наприкінці він розглядає питання, що турбувало в той час теологів, чи можливо мати спілку з невірними.

Мер доходить до висновків, що війна є велике лихо, і монарх повинен докласти всіх сил, щоб уникнути війни, аж до того навіть, що він повинен дарувати образи, що їх зазнав.

Наприкінці статті подається 121 примітка, котрі складаються здебільшого з витягів із творів Маїра. Автор користувався паризьким виданням праці Маїра 1519 р., але йому відомі також видання 1509 та 1516 р. Розуміло, що ці видання тепер бібліографічна рідкість.

Стаття акад. В. Е. Грабаря дуже цінна, бо знайомить нас із твором одного з попередників Г. Гроція, котрий зовсім не відомий не тільки у нас, але навіть маловідомий в З. Європі. Хоча Маїр не дає стрункої системи міжнароднього права, — цього трудно сподіватися від того часу, проте-ж він освітлює поруч із теологічними та схоластичними питаннями також кардинальні питання міжнароднього права, як репресалії, суб'єкти війни, питання про обмеження засобів війни та інші. На жаль, акад. Грабар не встановлює, чи має твір Маїра вплив на Г. Гроція.

Проф. Б. А. Ландау в своїй статті¹⁾ відмічає ті статті, що присвячені 300 р. зі дня виходу у світ праці Г. Гроція. Американський учений Б. Скот у своїй праці в „American Journal of International Law“ уважає Гроція за практичного діяча, чим він відрізняється від своїх попередників теологів та моралістів, тим часом як акад. Грабар визнає, що Гроцій ближче стоїть до теологів моралістів. Ландау зазначає різні напрямки школи природнього права в міжн. праві, до того-ж указує на дуже цікаву анкету, що її запропонував проф. Нимаєр що-до ставлення вчених міжнародників до природнього права.

¹⁾ Журнальна література про міжнародне право за роки 1925—26. „Записки соц.-економічн. відділу“, т. V—VI 1927 р.

Далі він відзначає низку статтів, що присвячені питанням кодифікації міжнар. права; особливий інтерес має стаття проф. Роджерса, що аналізує причини невдачі загальної кодифікації та пропонує часткову кодифікацію. Ландау зупиняється на праці в галузі кодифікації особливої комісії експертів Ліги Націй. Він наводить статті, присвячені організації міжнародного суду (Castberg), відповідальності держав, питанням екстериторіальності, що набули особливого інтересу в зв'язку з китайськими подіями.

Треба визнати, що проф. Ландау робить свій огляд журналів тільки на підставі двох журналів — бельгійського „Revue de droit international et de la législation comparée“ та американського „American Journal of International Law.“ Він зовсім обминає такі журнали — французький „Revue Générale de droit international“, німецькі „Zeitschrift für internat. Recht“, „Zeitschrift für Völkerrecht“, швейцарський — „Revue de droit international de sciences diplomatiques et politiques“, щорічник „British Year Book of international Law“ та інші. Але і в цих двох журналах він розглядає праці на вибір та не зазначає низки цікавих статтів, напр., проф. Гудзона — про постійну палату єдиального суду, Гайда про обмеження морських озброєнь, Райта про сфери впливу та інші. Тому огляд проф. Ландау не можна вважати за повний.

Проф. В. М. Корецький у статті „Уніформизм в праві“¹⁾ зазначає, що світовий господарський обіг вимагає норм, котрі-б регулювали його. Конфліктні норми міжнародного права та міжнародноправова практика, на його думку, не доходять у повній мірі своєї мети. Дійсним засобом регулювати світові господарські стосунки буде встановлення однакових норм. Проф. Корецький досліджує окремі уніформістські інституції як міжнародне залізничне право, міжнар. оборона товарових знаків та міжнар. вексельне право. Корецький приходить до висновку, що подані приклади досить очевидно вказують, що міжнародній обіг не дає підвалин, щоб регульовано його уніформістськими засобами. На його думку уніфікація мала місце, коли треба було обґрунтувати правове об'єднання держав, що в галузі економіки були спільні, але політично роз'єднані. Уніформизм є більше-менше вдалий політичний засіб. Тепер уніформизм не відповідає сучасній добі міжнар. права. Світове правотворче не єдине право, а конгломерат систем, що існують у світі.

Можна погодитися з Корецьким, що безмежне переведення засобів уніформизму не може здійснитися. Але неможна визнати, що міжнародне право це тільки конгломерат різних систем. У міжнар. праві немовби з одного боку є загальні принципи, з другого індивідуальні особливості кожної держави. Держави, що складають той чи інший договір, повинні визнавати ці загальні принципи. Ці принципи впливають на внутрішнє законодавство краю. Широке поширення загальних принципів іде не тільки безпосередньо шляхом складання угод, а й через умову найбільшого сприяння, рецепцією, та імітацією, на чому Корецький зупиняється дуже мало, наприкінці шляхом приєднання до угод, що вже складено. Пр. Корецький не торкається дуже важливої для нього теми, а саме питання про взаємодіяння міжнар. права та внутрішнього права. Кажучи про залізничне право, він не зазначає, що залізничні статuti різних країв опрацьовувано під впливом Бернської конвенції, якої постанови тепер переглянуто та поширено на питання про перевіз пасажирів та вантажу. Говорячи здебільшого про ті галузі права, що регулюють товарний обіг, він не зазначає низки технічних питань, де досягнуто значне об'єд-

¹⁾ Сборник статей в память академика профессора В. М. Гордона. Харьков, 1927.

нання (поштове, телеграфічне, радіо-сполучення), не зупиняється він також на двобічних конвенціях, де можна зустрінути принципи уніформізму.

У другій своїй статті¹⁾ проф. В. М. Корецький каже про принцип відкритих дверей. Він визначає цього принципа, як рівність умов, що сприяють торговій та промисловій діяльності усіх націй в колоніальнім краю. Він бере це визначення з постанов Вашингтонської конференції. Далі він аналізує це визначення. На його думку цей принцип виник на ґрунті вимог С. Штатів Америки про відкриття доступу у Китай. Можна спостерігати запровадження цього принципу також в Африці. Він зазначає, що проводячи цей принцип, доводиться розмежувати економічні стосунки від політичних. Держава, що політично панує, одержує низку переваг, а конкуренти намагаються ослабити ці переваги тим, що застерігають їх також для себе. Застосування цього принципу ми маємо переважно в сфері торговельних стосунків, у меншій мірі і в промисловій діяльності. Виявляється він також у сфері концесій та монополій, до того-ж встановлення їх не порушує його. Договorna практика іде тільки на встановлення обмежень концесій. На Вашингтонській конфер. встановлено обмеження концесій але в туманній формі.

Автор виявляє чимале знайомство з літературою питання, наводячи цілу низку цінних посилки. Треба зазначити, що йому не знайома стаття проф. Грімма в „Междунар. Жизни“. Деякою незручністю є те, що він переносить ці посилки у примітки, але ці посилки мають у певній мірі самостійний характер; тому ці посилки займають $\frac{1}{3}$ статті. Не можна погодитися з автором у тім, що принцип відкриття дверей точно не сформульовано до 1900 р. Навіть на Бернській конфер. 1885 р. ми спостерігаємо дуже яскравий вираз його. Дуже мало уваги приділяє автор умовам запровадження цього принципу в переведенні торгівлі.

Проф. А. Малицький²⁾ у статті „Великобританія і домініони“ викладає в загальних рисах стосунки між Англією та її домініонами, оскільки вони виявилися в постановах імперської конференції наприкінці листопаду 1926 р. На його думку, імперія як централізоване об'єднання зникає, а її місце займає спілка самостійних частин, що наближається до поняття республіки з децентралізованою системою правування. Проф. Малицький відзначає подвійність постанов конференції, яка визнала Британську імперію, як щось централізоване, а з другого боку, як спілку вільних державних утворень, об'єднаних вірнопідданством корони. Він зупиняється на значінні економічних зв'язків Англії та домініонів, та порівнює їх з обоюсторонніми стосунками між членами синдикату. Він зупиняється на зміні становища г.-губернатора. Хоч раніш він репрезентував корону, але призначався за згодою англійських міністрів. Тепер він повинен іти за вказівками міністрів домініонів. Але в той самий час його використовуватимуть, як орган для зв'язку з короною, як об'єднання Англії та домініонів. Треба відзначити, що проф. Малицький обминає важливі питання про участь домініонів у конференціях, про умови складання ними угод, про порядок призначення дипломатичних представників та інші питання, що освітлювалися на конференції, і тим самим не дає повного уявлення про стосунки між Англією та домініонами.

За прикладом минулого року, на сторінках „Вестника Советской Юстиции“ освітлюються питання повітряного права. Правда, проти минулого року нема оригінальних статтів, але інформація подається дуже докладно. Так у 1 № ми зустрічаємо статтю: „Борьба за воздух и

1) Вестник Советской Юстиции, 1927, № 14, „Принцип открытых дверей“.

2) Вестник Советской Юстиции, 1927. № 19.

воздушний простор“ (звідомлення про засідання секції повітряного права Спілки Авіохема С.Р.С.Р, де прочитано доповіді акад. Грабаря, Лохтина, проф. Коровина).

Питанню про повітряне страхування присвячене звідомлення засідання секції з 1 грудня 1926 р. Далі в № 11—12 надруковано звідомлення про доповідь проф. *Е. І. Кельмана*, яку він прочитав на засіданні київського відд. секції Аерохеми: „Проблемы ответственности воздушного перевозчика за вред и убытки“.

Ми маємо ще такий реферат: „Современное развитие воздушного права“ — за статтею проф. Шрайбера, та статтю: „Итоги развития воздушного права за 10 лет“ (№ 21—22).

У тому-ж таки журналі ми знаходимо доповіді, що прочитав у Харкові— в підвищеному семінарі Харк. Інституту Нар. Господарства, *т. Воложа*: „Теория суверенитета и международное право“, та в дослідчій катедрі— „Проблеми сучасного права“—доповідь *т. Величко*— „С.С.С.Р. и Англия“.

Треба відзначити, що цього року ми спостерігаємо багато менше статтів присвячених питанням міжнар. права. Нема статтів присвячених питанням про торговельні угоди з Туреччиною, Латвією та Персією і про інші угоди. На зустрічаємо також статтів з приватного міжнар. права. Що-до загальних міжнар. питань, то вони викликають також невелике зацікавлення. Так подається надрукований текст Локарнських угод у супроводі одним-одною примітки проф. *Глядстерна*.

В журналі „Наукові Записки Інституту Народного Господарства“ № VIII надруковано статтю проф. *В. Яновського*: „Нові консульські конвенції“. Автор викладає рівнобіжно постанови радянсько-німецької та радянсько-польської консульських конвенцій. Він установлює загальні принципи, на яких збудовано ці конвенції та відзначає, що відріжняє їх від сучасних конвенцій західних країв. Він викладає питання про призначення консулів, правовий їх стан та про функції консулів. Наприкінці, він установлює, що нового вносять ці конвенції та в якому відношенні перебувають вони одна до одної.

Виктор Яновський.

Цивілістична література.

І. У попередньому нашому огляді української цивілістичної літератури, складеному для „України“¹⁾, ми зазначили, що величезне практичне значіння законодавства накладає свій відбиток на характері правничої літератури у всіх галузях правознавства. Юриспруденція є взагалі надзвичайно практичне знання. Можна без сумнівів стверджувати, що хоч-би яким теоретичним настроєм не була пройнята та чи інша праця юридичного змісту, хоч-би яку тему абстрактно-теоретичного чи конкретного, історичного характеру ми-б не розробляли, нехай це будуть „старожитності права“ все-ж таки в цих працях правник завжди знайде те, з чого він зможе зробити висновки цілком практичного напрямку²⁾.

Що-ж до нашої сучасної цивілістичної думки на Україні, то вона, як це ми говорили вже в попередній нашій роботі, набувала суто-практичного, життєвого характеру. Коментарна форма оброблення цивілістичних питань мала виразну перевагу над іншими типами опрацювання правничого матеріалу. Журнальна література прямувала й стежила за питаннями дня, намагаючися дати компетентну пораду й відповідь на найпекучіші потреби життя. Правнича література в підручниковій формі подавала

¹⁾ Див. „Україна“, 1927, кн. 3, с. 168.

²⁾ Пор. *Eugen Huber: Recht u. Rechtverwirklichung Problem der Gesetzgebung und der Rechtsphilosophie. Basel 1921, S. 397.*

підсумки праці над окремими питаннями, упорядковуючи й систематизуючи весь матеріал відповідної парости правничого знання. Ці звичайні напрямки літературної праці збереглися й 1927 року.

Але-ж поруч цього треба зробити доповнення й додатки, які мають не аби яке значіння. Ці доповнення стосуються до видання окремих збірників праць юридичного змісту. Ці наукові твори являють собою первісну стадію монографічного оброблення радянського права.

Отже розглянемо в такій послідовності найвидатніші праці, що надруковані на Україні протягом 1927 року, не претендуючи охопити тут усієї літератури з вичерпною повнотою.

II. Коментарна література посідає перше місце серед юридичних творів. У нас насамперед видають коментарії. Це через те, що практичні потреби можна задовольнити найскорше як раз коментаріями.

Добре відомий і широко розповсюджений коментарій до Цивільного Кодексу Радянських Республік за редакцією проф. О. Малицького¹⁾ видано 1927 року третім виданням. Цей коментарій, що ставить цілком практичне завдання — прислужитися правникові-практику в його повсякчасній роботі, — досягає своєї мети: він подає стисле теоретичне висвітлення інститутів, що їх запровадив законодавець у правопорядок Цивільним Кодексом, доповнює артикули Цивільного Кодексу новим нормативним матеріалом і часом послідовно накреслює розвиток судової практики. Всі ці ознаки, властиві попереднім виданням, зберіг коментарій і в 3-му своєму виданні. Навіть слід відзначити важливі вдосконалення: глибше теоретично висвітлено де-які питання, ширше використано додатковий законодавчий матеріал і докладніше з'ясовано напрямок судової практики.

Природня річ, що без помилок, і іноді досить прикрих, не можна виконати за наших умов таку працю: законодавство надто хутко змінюється, воно надзвичайно розпорошене, його трудно зібрати, а звідди виникає складна річ — цитувати цей матеріал, не об'єднаний одним автентичним виданням. Місцями помітно нерівномірне наведення додаткового матеріалу й неправильне посилання на законодавство й судову практику²⁾.

Але-ж, не зважаючи на це, коментарій виконує в достатній мірі своє завдання, і кожне нове видання його з наукового боку стає цінніше й докладніше. Складали цього коментарія чимало осіб. Вступну статтю написав О. Л. Малицький. Її передруковано без змін з попередніх видань. Закон про надання чинності Цивільному Кодексові У.С.Р. коментував вдало та влучно проф. В. М. Корецький (артикули 1—7, 7—9), поділивши цю роботу з проф. А. Є. Семеновою, якій належить докладний коментарій артикулів 5—6 цього-ж таки закону, а також артикули 152—179 (про договори наймання) і 399—415 (про безпідставне збагачення та про зобов'язання від заподіяння шкоди).

Загальну частину коментували чимало поповнивши додатковим матеріалом проф. В. І. Слівіцький (основні твердження, особи, майно та юридичні акти) і В. М. Корецький (давність). Коментарій до речового права належить Н. А. Зільберштейнові (право власності), Л. І. Рапопортіві (нахідка), С. О. Вільнянському (право забудування) та В. Г. Давидовичеві (застава).

В коментуванні права зобов'язань узяли участь М. В. Гордон, С. Н. Ландкоф, А. Ф. Ходжаш, С. І. Вільнянський, А. С. Ратнер, В. І. Серебровський та як уже сказано А. Є. Семенова.

1) Гражданский Кодекс Советских Социалистических Республик. Текст и практический комментарий под редакцией проф. А. Л. Малицкого. Издание третье, исправленное и дополненное. Юрид. изд. НК Ю. У.С.С.Р., 1927 р., сс. 774.

2) Пор. зауваження, що подав Ол. Добров у „Наукових Записках Київ. Інст. Нар. Господарства“, том VIII, 1927, с. 105.

Все спадкове право коментував *О. Л. Маліцький*. Безсумнівний успіх цього коментаря має певні підстави. Коментарій за редакцією *О. Маліцького* є книжка, що її не можна обминати, вивчаючи радянське право. В дальших виданнях треба буде йти тою ж самою стежкою, вживати тих же самих засобів, які вже виправдали себе і звернути увагу на те, щоб позбутися помітних прогалин у праві зобов'язань та в так званій загальній частині, де найскладніші питання цивільного права потребують докладнішої аналізи та висвітлення.

III. Систематичне оброблення юридичного матеріалу в галузі торговельного права подає праця *В. М. Гордона*¹⁾.

Свого часу ми вітали появу першого видання цього твору²⁾. Ми тоді-ж таки відзначили важливість цієї першої спроби впорядкувати величезні як до свого обсягу матеріали нашого чинного законодавства. Проти того часу сталося чимало змін у законодавстві. Небіжчик *В. М. Гордон*, складаючи свою „Систему“, уявляв її собі як певну мету. Автор добре знав які значні прогалини існують у чинному праві, і все-ж таки він прямував до цілевого об'єднання розкиданого матеріалу, використовуючи навіть проекти законодатніх актів, зокрема, — проект кодексу торговельних законів. Цей проект торговельних законів не перетворився в закон. Окремі інститути, що їх передбачалося завести до складу цього кодексу, тим часом регулювалися спеціальними законами. Отже, виникла потреба переробити, місцями навіть ґрунтовно, деякі частини „Системи“. Треба було відгукнутися також і на нові течії, що виникли навколо окремих питань торговельного права.

Настав час відновити „Систему“, зберігаючи властиві цьому твору особливості, яких так умів надати йому небіжчик *В. М. Гордон* — старанне аналізування законодавства, послідовне наведення літературних джерел, доладня систематика.

Виконати цю відповідальну працю взявся *М. В. Гордон*; він переробив частину про органи сприяння торгівлі та об'єкти торгівлі, патенти, поняття торговельної угоди, биржові угоди, видавничі угоди, тощо; *С. Н. Ландкоф* переглянув науку про суб'єктів права торгівлі, купівлю-продаж, комісію, постачання та заставу товару в обігові; *Л. І. Рапопорт* обробив питання що-до органів регулювання торгівлі, торговельних підприємств, банківських угод, угод перевозу та експедиції; *В. І. Серебровський* написав про страхування.

Учні *В. М. Гордона* та близькі до нього особи працювали старанно над „Системою“. За провідну думку їхньої праці було — зберегти в непорушності основні наукові погляди, що їх *В. М. Гордон* поклав в основу свого першого видання. І дійсно, „Система“ у відновленому виданні заховала свій початковий характер³⁾.

IV. Оглядаючи правничу літературу з цивільного права за 1927 рік не можна обминати збірника, що присвячено світлій пам'яті *В. М. Гордона*⁴⁾. В цьому збірникові вміщено низку цікавих розвідок із цивільного права.

Проф. В. М. Корецький подав статтю про уніформізм у праві. Автор у достатній мірі використовує чужоземну скарбницю правничої літератури

¹⁾ *Проф. В. М. Гордон*: Система Советского Торгового Права, обзор действующего законодательства по внутренней торговле. Издание второе, посмертное. Переработали и дополнили *М. В. Гордон*, *С. И. Ландкоф*, *Л. И. Рапопорт*, *В. И. Серебровский*. Юрид. издат. Н.К.Ю. У.С.С.Р., Харьков, 1927, с. 196. ²⁾ Див. ст. *А. Кристера* в „Наукових Записках Київ. Інст. Нар. Господ.“, 1926, т. VII, с. 179 і д. ³⁾ Див. статтю *А. Кристера* в „Наук. Записках Київ. Інст. Нар. Госп.“, т. VIII, Київ, 1927, с. 107 і д. ⁴⁾ Памяти академика проф. Влад. Мих. Гордона. Сборник статей кафедры „Проблемы современного права“ и правового факультета Харьковского Института Народного Хозяйства. Гос. Изд. Украины, 1927 г.

й аргументує свої твердження багатьма фактами. Автор не прихильник уніформізму. Світовий господарчий обіг не прагне встановити одноманітні правила. Різні факти з практики міжнародного залізничного права, права на товарний знак, векселевого права свідчать про це. Світове право є не єдине право, а сполучення різних правових систем. Проте, наш автор зовсім не відкидає міжнародного співробітництва в праві, він доходить висновків протилежного змісту. Своєю розвідкою В. М. Корецький зробив прекрасний внесок у збірник пам'яті В. М. Гордона, якого також цікавили питання цього порядку¹⁾.

Проф. Ол. Л. Малицький дав до збірника статтю на тему: „Помилка в праві“, де він прирівнює помилку в праві до помилки фактичного характеру, обґрунтовуючи свою думку загальним характером радянського права.

Проф. М. Я. Перамент умістив у цій збірці частину конспекта радянського цивільного права. Він подає в цій статті коротеньку тезу що до речевого права. Основні питання права власності, заставного права та права забудови він з'ясовує порівнюючи й протиставляючи чинне радянське право з іншими системами права.

Є. С. Компанець належить стаття: „До питання про володіння в радянському праві“. Автор хоче довести, що своєрідність радянського права полягає в тому, що посесорна оборона у нас зв'язана не з володінням, як таким, а з користуванням речами. Автор, правда, знає, що деякі норми чинного нашого законодавства, як напр. арт. 25 Зем. Код. та арт. 170 Цивільн. Код., по своїй природі передбачають посесорну оборону, але ж автор намагається довести, що тут закон має на увазі господарче доцільне використання речей.

С. І. Вільнянський подає до збірника статтю про „Заставу краму в обігові“, де він з'ясовує це питання *de lege ferenda*. Цю статтю автор написав перед виданням нового закону, і тому тепер вона втратила те своє значіння, яке вона мала перед виданням закону.

Я. І. Рапопорт зупинив свою увагу на вивченні правил що до торговельних посередників у радянськiм праві. Використовуючи чужоземне законодавство та ставлячи його в зв'язок із загальним теоретичним питанням, наш автор проробив корисну працю, щоб з'ясувати становище в радянському праві маклерів, комісіонерів та торговельних агентів.

В. І. Серебровський присвятив свою статтю спеціальному питанню—страховому ризику.

Проф. А. С. Семенова подала цікаву думку про „Старе й нове в питанні про майнову відповідальність найнятих перед наймачами“.

Стаття *С. Ландкофа* подає нам відомості про висвітлення проблем радянського цивільного права в чужоземній літературі.

В. І. Слівіцький у своїй статті висвітлює шлюбне та родинне право У.С.Р.Р.

Ми не подаємо докладної аналізи окремим працям, уміщеним у цій збірці і обмежуємося лише її змістом, загально відзначивши окремі місця. Всяково можна вітати появу таких збірок,—вони подають читачеві свіжий і цінний матеріал на широке обмірковування й критичну оцінку.

У виданнях Української Академії Наук уміщено праці автора цих рядків. Одну з них присвячено з'ясуванню поняття приналежностей та складових частин речей та утворення цього поняття в історії російського та українського права²⁾. На підставі законодатніх джерел та архівного

¹⁾ Див. докладн. нашу працю „Академик В. М. Гордон та наука права“ в „Записках Соц. Економ. Від. Укр. Ак. Наук“, т. IV, с. V і д. ²⁾ Див. *А. Кристер*: Приналежності та складові частини в історії російського та українського права („Записки Соц. Економічного Відд. У.А.Н.“, т. V—VI, 1927, с. 719 і д.)

актового матеріалу автор цієї праці ставить собі за мету висвітлити, які історичні події становили підвалину пізнішого законодавства, який розвиток мала судова практика і нарешті, яке значіння має оцеї історичний розвиток для теоретичного розуміння розподілу речей.

Друга праця має за свою тему українські духівниці¹⁾. Використовуючи архівний матеріал, автор подає тут свої думки щодо основного характеру українських духівниць XVI—XVII вв.

В „Наукових Записках Київ. Інст. Нар. Госп.“ надруковано працю проф. М. І. Мітіліно: „До питання про торговельні обрудки“²⁾. Там-таки вміщено статтю проф. М. М. Товстоліса: „До питання, як набувати спадщину за Цивільним Кодексом“³⁾. У тій-же самій книжці характеристику сучасної німецької цивілістики з особистих вражень подав проф. Є. І. Кельман⁴⁾.

Відзначаючи окремі роботи з галузі цивільного та торговельного права, слід буде згадати ще й працю Ландкофа: „Проблема акційного права“. Акційне право якраз тепер цікавить правників майже всіх держав, воно стоїть у центрі уваги в Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії та в інших краях, і тому-то поява твору, присвяченого акційному праву має повні підстави. Автор подав, правда, в коротенькій формі характеристику основних питань акційного права і зробив зауваження щодо розвитку цього законодавства.

V. Періодична література скупилася в двох наших українських юридичних часописах: „Червоне право“ і „Вестник Советской Юстиции“. Вони служили здебільшого практичним потребам. Питання, що повставали й повстають із судової практики, а також і питання, що їх висували законодавчі новели, розв'язувалися на сторінках цих часописів. Але й поруч із цим і теоретична думка мала можливість проторувати стежку через ці журнали. В них також маємо статті, присвячені проблемам законодавчої політики, складанню нових законодавчих проектів і проробленню чинного законодавства.

Ось такі були напрямки в розвитку цивілістичної літератури на Україні протягом 1927 року. Праці суто-практичного характеру, як і торік, займали переважне місце. Ще не настав час для глибоких теоретичних досліджень, а зокрема для ґрунтового монографічного оброблення складних явищ цивільного права. Та коли ми порівняємо загальний стан цивілістичної літератури року 1927 до попереднього року, то, на нашу думку, треба буде зробити позитивний висновок. Ми мали можливість зазначити цілу низку творів, що ставлять собі завдання не лише відповісти на пекучі й невідступні питання негайної потреби, а й прямувати до глибокого з'ясування й вивчення інститутів цивільного права.

Арнольд Кристер.

Цивільний процес.

При огляді літератури з цивільного процесу розглянено журнальні статті, які надруковано в „Вестнике Совет. Юстиции“ та „Червоному Праві“ за 1927 рік. Тут треба поперше відзначити дві роботи Семенової та Дубинського, де зачеплені принципи підвалини нашого цивільного судоперевередення.

1. А. Семенова („В.С.Ю.“, № 4) зупиняється на обмеженому значенні принципа зможливости, підкреслюючи, що зазначений принцип у нашому процесі залишено як технічну форму судоперевередення; з матеріального-ж боку цей принцип усунено через надання керівної ролі судовим органам при розгляді справ.

¹⁾ А. Кристер: „Духівниці XVI—XVII віку („Ювіл. Збірник на пош. акад. Багалія“, 1927, с. 491 і д.)²⁾ „Наук. Записки Київ. Інст. Нар. Госп.“, т. VIII, с. 3 і д. ³⁾ Там саме, с. 17 і д. ⁴⁾ Там саме, с. 71 і д.

2. *Л. Дубинський* („Червоне Право“, № 20) зупиняється на аналізі арт. 5, 17, 43, 266 та 289 Цив. Проц. Код., де на думку автора, яскраво підкреслена класова істота нашого цивільного процесу.

Щодо змісту останніх творів з зазначеної галузі, що їх надруковано в вищезгаданих журналах, то тут увага авторів фіксувалась на тих дефектах нашого процесу, що виникають на ґрунті непевної регламентації ріжних питань у законі.

3. Так, — *П. Абламський* („Черв. Право“, № 1) підкреслив не досить певне тлумачення нашими центральними органами арт. 224 Цив. Код. з приводу встановлення судовим порядком безспірних фактів, — та висловився за поширення судової компетенції в цій галузі у зв'язку з виданням кодексу про родину, опіку та подружжя.

4. *С. Корженевський* („Черв. Право“, № 7) звернув увагу на аналіз арт. 2, 18 та 210 Цив. Код. та висловив думку про обов'язковість закриття справи за наявності мирової згоди між сторонами, оскільки видача судових наказів на підставі мирової має самостійне значіння.

5. *І. Цесенштейн* („Вест. Сов. Юст.“, № 1) та *Л. Дубинський* („Черв. Право“, № 8) висловилися з приводу допустимости закладання окремих позовів про повернення судових витрат, до того-ж на думку першого автора, присуд судових витрат можливо провадити тільки на підставі арт. 181 Цив. Код., через ухвалу додаткової постанови, а т. *Дубинський* гадає, що „з формального боку“ перешкод для самостійного порушення таких позовів немає.

6. *Х. Караскевич* („Черв. Пр., № 11) зупиняється на 239 арт. Цив. Код. який вимагає щоб суд надсилав касаційні скарги до вищої інстанції в триденний реченець після одержання такої скарги; за таких умов друга сторона, що має подати скаргу з свого боку за останні дні встановленого для оскарження реченця, — позбавляється можливости ознайомитись зі справою, коли її за скаргою другої сторони уже надіслано до вищої інстанції. На думку автора, слід 239 арт. змінити в розумінні недопустимости надсилення справи до кас. інстанції аж до скінчення касаційного реченця.

7. *Хоменко* („Черв. Право“, № 3) і *С. Корженевський* („Черв. Право, № 12) та *Х. К.* („Черв. Право“, № 12) зупиняються на питанні про надання суду права закривати цивільні справи у випадку неявки сторін та свідків, оскільки поновлення виклику та неодноразове призначення справ до розгляду в порядкуві 98—100 арт. Цив. Код., при незаінтересованости сторін, викликає зайву судову тяганину.

8. *А. Островський* („Черв. Право“, № 14) та *Ш.* („Черв. Пр.“, № 14) — висловлюються за те, що допит свідків можна обмежити за ініціативою суду, — а переводити допит свідків по місцю їх осідку в тих справах, що їх розглядається в окружному суді, можна не тільки через членів місцевих окрсудів, але-ж і через місцевих нарсудів.

9. З приводу касаційного оскарження *Колесник* („Черв. Право“, № 17) висловлюється за те, що виклик сторін на судові засідання є зайвий, бо він ускладняє роботу суду, ще й тягне зайві кошти для сторін; тому доцільно обмежитись лише оголошенням списків справ що призначено до розгляду в кас. інстанції, — в місцевих органах преси.

10. *М. Шаратов* („Черв. Право“, № 17) висловлюється за те, щоб для усунення зловживаннів з боку касаторів, котрі навмисно для гальмування справ, надсилають скарги без оплати суд. митом та іншими зборами, — визнавати всі кас. скарги за неподані при наявности будь-яких хиб та недостач.

11. *М. Малахов* („Вестник Сов. Юст.“, № 20) висловлюється з приводу тлумачення арт. 179 Цив. Код. — за обмеження права суду змінити підстави позову та збільшувати позовні вимоги.

12. *Плотников* („Вестник Сов. Юст.“, № 17) з приводу „роздріблення позвів“ зупиняється на тих мотивах, що викликають таке роздріблення, (змагання позовників змінити підсудність; позбавитись оплати великих судзборів, зробити на невеликому позві спробу, щоб з'ясувати ставлення суду до позовних вимог і т. ин.), — та висловлюється за недопустимість такого роздріблення.

Найбільш уваги звертали автори на інститут позаочних присудів.

13. *П. Штельмах* („Черв. Право“, № 2) зупиняється на питанні про те, коли позаочний присуд треба вважати за скасований при наявності відклику, чи після прийняття відклику, — чи після ухвали нового присуду? Порівнюючи артикули 393—395 Карного Проц. Код. з 234¹ — арт. Цив. Код., автор висловлюється за те, що позаочний присуд треба вважати за скасований з моменту прийняття відклику.

14. *Ю. Курдин* („Червоне Право“, № 19) зупиняючись на аналізі тих підстав, що на них засновано на Україні інститут позаочного присуду, — визнає їх за недосить уважні та висловлюється за скасування цього інституту.

15. *М. Шаратов* („Червоне Пр.“, № 19) висловлюється за встановлення одноманітного терміну оскарження позаочного присуду для обох сторін відповідно до 238 арт. Цив. Кодексу — щоб то вираховуючи термін оскарження для сторони, що не з'явилася на суд, — не зі дня доручення копії присуду, а зі дня оголошення останнього¹).

16. *Я. Грушевський* („Черв. Пр.“, № 19) заперечує проти коментаря т. Малицького до арт. 234¹ Цив. Код., де зазначено, що у випадку надіслання справи за касац. скаргою позовника до касінстанції, — відклик відповідача на позаочний присуд треба залишати без розгляду. Зупиняючись на тих зловживаннях, що виникають на підставі такого тлумачення, — автор висловлюється за те, що треба притримуватись попередньої практики, що вимагала у таких випадках повернення справи з касац. суду.

17. Нарешті слід зупинитись ще на роботі проф. *Б. Цопова* в збірнику „Пам'яті акад. Гордона“ (1927 р.): „Альтернативні та свентуальні позви“ автор висловлюється з приводу допустимости таких позвів у позитивному напрямку. — Оскільки матеріальне право допускає альтернативні зобов'язання, то немає жадних підстав відмовляти в порушенні альтернативних позвів.

БІБЛІОГРАФІЯ.

1. *Цесенштейн, І.*: Позов про судові витрати („Вест. Сов. Юст.“, № 1).
2. *Волков, Т.*: Про допустимість попереднього викликання в цивільних позовах, що розглядаються в карному процесі („В.С.Ю.“, № 3).
3. *Семенова, А.*: Змогливість в радянському цивільному процесі („В.С.Ю.“, № 4).
4. *Проф. Попов, Б.*: Відмова сторін від законної сили судового рішення („В.С.Ю.“, № 15).
5. *Плотников*: Роздріблення позову („В.С.Ю.“, № 17).
6. *Малахов, А.*: Самостійність суду при задоволенні позовних вимог („В.С.Ю.“, № 20).
7. *Абламський, П.*: Встановлення судом фактів у порядку арт. 224 Ц.П.К. („Черв. Право“, № 2).
8. *Грушевський, Я.*: Позаочний присуд і відклик („Ч.П.“, № 19).
9. *Дубинський, Л.*: Класові принципи в радянському цивільному процесі („Ч.П.“, № 20).
10. *Караскевич, Х.*: Про зміну редакції 239 арт. Ц.П.К. („Ч.П.“, № 11).
11. *Колесник, З.*: Виклик сторін („Ч.П.“, № 17).
12. *Корженевський, С.*: Арт. 31 Цив. Проц. Код. („Ч.П.“, № 17).
13. *Корженевський, С.*: Чи можна закривати цивільні справи по мирових угодах („Ч.П.“, № 7).
14. *Крашно, П.*: Арт. 312 Ц.П.К. („Ч.П.“, № 11).
15. *Корженевський, С.*: Припинення цивільних справ з ініціативи суду („Ч.П.“, № 12).
16. *Курдин, Ю.*: Позаочний присуд і відклик („Ч.П.“, № 19).
17. *Манюков, А.*: Зауваження сторін на протоколі: („Ч.П.“, № 5).
18. *Островський, А.*: Арт. 139 Ц.П.К. („Ч.П.“, № 14).
19. *Островський, А.*: Виклик сторін („Ч.П.“, № 17).
20. *Хоменко*: Припинення цивільних справ з ініціативи суду („Ч.П.“, № 3).
21. *Шаратов, М.*: Арт. 81 Ц.П.К. („Ч.П.“, № 17).
22. *Шаратов, М.*: Позаочний присуд і відклик („Ч.П.“, № 19).
23. *Штельмах, П.*: Позавічний присуд і відклик („Ч.П.“,

¹) Зазначений порядок оскарження уже встановлено циркуляром Найв. Суду з 5-XII—1927 р. Бюл. Н.К.Ю., 1927 р., № 57, с. 554).

№ 2). 24. Х. К.: Припинення цивільних справ з ініціативи суду („Ч.П.“, № 12). 25. Ш.: Допит свідків у цивільних справах („Ч.П.“, № 14). 26. Дубинський, Л.: Доходження судових коштів самостійним позовом („Ч.П.“, № 8). 27. Проф. Попов, Б.: Альтернативні та есенгуальні позови („Збірн. пам'яті акад. Гордона“, ДВУ—1927).

Олександр Бутовський.

Адміністративне право.

Література з адміністративного права нв Україні за минулий рік визначається переважно практичним характером. Що-до монографій з загальних питань права, то їх не було. Надруковано кілька статтів у „Вестнике Советской Юстиции“ і в „Червонім Праві“. На увагу поміж ними заслуговує стаття Шварцбургда: „О порядке обжалования действий местных органов власти“ („Вест. Сов. Юст.“, № 5, 169—171). Автор на ґрунті переведеної аналізи відповідних законів, зосібна постанов В.У.Ц.В.К. а з 24.ІІІ.1925 р. і Р.Н.К. України з 10.VI.1926 р. ретельно зауважує, що порядок руху скарг у адміністративних органах надто є складним, поплутаним, а тому треба його спростити, і разом з тим розмежувати у цій царині сферу компетенції органів адміністрації з одного боку і прокуратури та бюро скарг — з другого. Тільки таким шляхом можна паралізувати боротьбу, що спостерігається поміж місцевими органами влади та справедливими змаганнями населення оскаржувати незаконні вчинки влади, яскраву ілюстрацію яких подає автор у прикладах із життєвої практики.

До питання про значіння місцевих органів влади звертається й Сухоллюев у статті: „Расширение прав местных органов власти“ („Вест. Сов. Юст.“, с. 621). Спиняючи увагу на з'ясуванні понять: „централізація, децентралізація і деконцентрація влади“, автор зазначає, що в радянських республіках є місцеві органи радянської управи, але нема органів самоврядування.

Децентралізація настільки відрізняється від деконцентрації, наскільки місцеві органи буржуазного самоврядування відрізняються від місцевих органів центральної влади. Розширення прав місцевих органів коштом повноважень центральних органів радянської влади з погляду Маркса і Леніна являє деконцентрацію влади, а не децентралізацію її. Той самий автор торкається також питання „о мерах административного воздействия за маловажные правонарушения“ („Черв. Право“, № 18, сс. 831—835) у статті, в якій провадить думку, що вважає за доцільніше — виключити із Карного Кодексу усі ті норми, які передбачають самі тільки такі заходи, і зосередити в однім законі про надання адміністративним органам права застосувати їх при незначних правопорушеннях. З цього погляду виходячи, автор у законі 27.VII.1927 р. вбачає цілковите спрощення порядку переведення справ у цій царині. На питанні „О специальных формах административного воздействия“, спиняється і Руднев у своїй статті: „О высылке и ссылке“ („Черв. Право“, № 22, сс. 1000—1003). Подаючи стислий огляд розвитку оцих інститутів на Заході та в Росії, автор проте-ж у догматичному викладі розглядає висланя з погляду карного права, а на засланні спиняє свою увагу з погляду адміністративного права.

Що-ж до особливої частини адміністративного права, то в цій царині щасливу долю спіткала житлова проблема. Вийшла у світ ціла низка статтів, присвячених питанню про заходи, яких уживає влада що-до поліпшення житлових умов населення. До них зарахувати слід важливіші за змістом, а саме стаття Ландкофа: „Квартирный тариф или квартирная плата“ („Вест. Сов. Юст.“, № 5, сс. 157—159). Визначаючи, що навряд чи й можливо вважати за тарифи, що не змінюються за обопільним

погодженням сторін, ставки квартирної платні, які встановлено на підставі та й у межах загальносоюзного квартирної закону, автор сподівається проте-ж на остаточне розв'язання закону в судових установах.

Тому-ж таки питанню присвячена й стаття *Готфрида*: „Жилищный вопрос“ (там-же таки, сс. 160—162), де він доходить висновку, що зниження квартирної плати за згодою навряд чи можна допустити з погляду вищезгаданого закону, а разом з тим, він, як „Ландкоф“, здійсмає питання про значіння договорів, що їх складено на підставі тарифів, котрі існували раніш.

В статті *Павлова*: „Жилищные дела в практике судебных органов“ („Червоне Право“, № 22, сс. 995—1000), автор розглядає випадки практики судової у житлових справах, а до того-ж констатує факт, що часто-густо здійсмаються судовим шляхом справи, які підлягають розв'язанню шляхом адміністративним (про адміністративне виселення).

В статті *С. З.*: „После денационализации“ („Вест. Сов. Юст.“, № 3) автор здійсмає питання про те, чи повинні підлягати задоволенню позови власників будинків, одержаних за денационалізацією, про виселення тих квартирантів, котрі проживають за угодами, що їх склали ці квартиранти з комгоспами, у яких розпорядженні ці будинки досі перебували.

Цьому-ж питанню присвячено статті—*В. В. М.*: „О квартирной плате“ („Вест. Сов. Юст.“, № 8), *Демкова*: „Новый квартирный закон“ („Вест. Сов. Юст.“, № 4), та *Вересова*: „Преключивные сроки и денационализация строений“ („Вест. Сов. Юст.“, № 13). Незалежно від цього треба зазначити, що коли взагалі українська цивілістична література останніми часами збагатилася на друковані коментарії, то й в царині житлової проблеми— а надто житлової парості адміністративного права, не можна обминути книжки, що має характер коментарія, що її видали проф. *Кобалевський* та *Готфрид* під заголовком: „Житлове законодавство на Україні“, 427 сс. Ця книжечка являє собою збірник чинних у наші часи законів що є до житлового питання в систематизованому та більш-менш повному викладі. Відмінність збірника полягає в тім, що з метою точного тлумачення відповідних законодавчих актів, у ньому подано витяги з постанов, інструкцій, циркулярів В.У.Ц.В.К., Нар. Ком. Вн. Справ, Нар. Ком. Юст'у, з постанов Верховного Суду, а також і інших кодексів (цивільного, карного та земельного). Безперечно, що збірник у такому вигляді маючи суто практичний характер, може цілком успішно конкурувати з іншими збірниками, що торкаються житлового питання та що видаються в інших радянських республіках (напр. збір. Гурського).

Нарешті за важливе безсумнівне досягнення на Україні в царині адміністративного законодавства слід визнати адміністративний кодекс, що його в основних рисах ухвалив В.У.Ц.В.К. та Р.Н.К. України. Якщо взяти на увагу, що адміністративного кодексу немає ані в одній державі, то Україні з цього боку належить пальма першенства. Український адміністративний кодекс є перший у законодавстві всього світу. Не ставлячи собі завдання критично дослідити його, бо це може становити предмет окремої праці, слід усе-ж такі сконстатувати, що кодекс являє собою не тільки систематизацію чинного законодавства в питаннях адміністративного права, а ще й до того, а це надто важливо, спробу встановити нові норми, які відзначають загальну діяльність адміністративних органів (наприкл. про обов'язкові постанови) і яких доцільність ствердив уже життєвий досвід. Прийняття адміністративного кодексу розв'язує в душі радянського законодавства цілу низку питань адміністративної практики, що їх і досі не розв'язало наше адміністративне законодавство. Він прислужиться до глибшого та й міцнішого закріплення революційної законності на Україні, і в цьому й полягає його вартість.

БІБЛІОГРАФІЯ.

1. *Шварцбург*: О порядке обжалования действий местных органов власти („Вест. Сов. Юст.“, № 5, сс. 169—171).
2. *Сухоплюев*: Расширение прав местных органов власти („Вест. Сов. Юст.“, № 10, с. 621).
3. *Сухоплюев*: О мерах административного воздействия за маловажные правонарушения („Черв. Право“ № 18, сс. 831—835).
4. *Руднев*: О высылке и ссылке („Черв. Право“, № 22, сс. 1000—1003).

Що до особливої частини адміністративного права.

5. *Ландкоф*: Квартирный тариф или квартирная плата („Вест. Сов. Юст.“ № 5, сс. 157—159).
6. *Готфрід*: Жилищный вопрос (Тамже, сс. 160—162).
7. *Павлов*: Жилищные дела в практике судебных органов („Черв. Пр.“, № 22, сс. 995—1000).
8. *З. С.*: После денационализации („Вест. Сов. Юст.“, № 3).
9. *В. В. М.*: О квартирной плате („Вест. Сов. Юст.“, № 8).
10. *Демков*: Новый квартирный закон („Вест. Сов. Юст.“, № 4).
11. *Вересов*: Преклюзивные сроки и денационализация строений („Вест. Сов. Юст.“, № 13).
12. *Проф. Кобалевський і Готфрід*: Жилищное законодательство на Украине.

Микола Товстоліс.

Земельне право.

Українська літературна продукція за минулий 1927 рік, проти попередніх років, дуже рясна на різні статті, розвідки та рецензії з ниви українського земельного права.

У зв'язку з новими завданнями земельної політики радянської влади, опубліковано й змінено багато законодатнього матеріалу, що на тлі його запроваджувалося в життя нові інститути земельного права, або освітлювалося по новому старі. Як відомо, спроба кодифікації земельного права почалася у нас недавно. Законодавець скеровуючи свою законодагтню земельну політику на піднесення продуктивних сил сільського господарства і ув'язуючи її з аграрною політикою робітничо-селянського уряду, мусив видати чимало законодатніх актів, котрі-б регулювали права й обов'язки селянства на ґрунті трудового користування землею.

1927 рік особливо відзначився виданням низки законодатніх актів і змінами земельного кодексу.

Основою селянського правного життя й побуту є, безумовно, інститут трудового землекористування, селянський двір, як родинно-трудова спілка осіб, що провадять сільське господарство, земельна громада і землевпорядкування. Цим складовим частинам земельного права законодавець і приділяє найбільше уваги, видаючи той чи інший урядовий акт. Отже, певна річ, що й література із земельного права прямує слідом за ними.

Ріжний законодатній матеріал, що стосується безпосередньо до земельного права, друкується в „Бюлетені Нар. Комісаріату Зем. Справ У.С.Р.Р.“.

Виявлення точного змісту законів, цеб-то волі законодавця у великій мірі бере на себе правнича література. Звідси величезні завдання перед правничою літературою і її практичне значіння. Особливо це стосується до земельної літератури, бо вона має дати ясність і точність закону нашому селянинові—землекористувачу. Дати ж вірну й зрозумілу пораду селянинові це досить складна, а разом з тим і корисна праця.

Переглядаючи літературні здобутки із земельного права за минулий рік, треба насамперед відзначити величну роль трьох українських журналів: „Червоне Право“, що його видає Нар. Ком-ріят Юстиції У.С.Р.Р., „Вестник Советской Юстиции“—орган Н.К.Ю. та Юридичної Громади

У.С.Р.Р. і „Український Землевпорядник“—журнал землевпорядної секції В.Ц.К. профспілки сільсько-госп. та лісових робітників.

Питання земельного права в цих журналах викликали чимало статтів і були приводом для дискусій.

Як уже говорилося, в цих статтях висвітлювалось питання про трудове землекористування, а зокрема про обсяг прав трудового землекористування на надану йому землю, про речі, зв'язані із землею, про охорону фактичного землекористування, як заборони сталості землекористування й підвищення продукції сільського господарства, та про сусідське право. Особливу увагу приділялося правничій природі селянського двору, цій основі селянського побуту, де елементи особистих і майнових прав набули своєрідних форм селянської трудової родини. Родинно-трудова взаємини членів селянського двору, інститут приймацтва, набуття прав члена двору через шлюб і всиновлення, поділи і з'єднання селянських дворів,— ось ті питання яким надавав найбільшої ваги законодавець, теми повсякчасної літературної праці вченого і юриста-практика.

З окремих видаваних праць слід відзначити роботу *М. Шульгина*: „Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні“, що її видало всеукраїнське сільсько-господарське видавництво „Радянський Селянин“.

Дарма, що ця книжка править за вступ до історії аграрних стосунків і що видано її в формі конспекта лекцій, які читав автор у харківському землевпорядному та геодезичному інституті, проте-ж містить вона в собі багато цінного історично-правничого матеріалу, що висвітлює правові взаємини дворянства й селянства, починаючи з XVII століття і кінчаючи революцією 1917 року. Як видно з самої назви цієї книжки, автор ставив собі на меті освітлювати історію аграрних стосунків між дворянами і селянами не тільки на Україні, а і в Росії і тому аналізі взаємин української військової старшини й поспільства уділено мало місця, а зокрема питання про виникнення кріпаччини на Лівобережній Україні потребують у цій книжці детальнішого освітлення.

Також слід відзначити корисну працю *М. Гершонова*: „Земельний Кодекс У.С.Р.Р., поради селянам та земельним робітникам. За редакцією заступника голови особливої колегії вищого контролю в земельних суперечках У.С.Р.Р. *Д. Каплана*. Друге перероблене та доповнене видання“. Ця робота є спробою систематизувати сучасне земельне право в формі приступній для селянина. Перед автором стояло завдання не тільки тлумачити окремі артикули Зем. Код., а й навіть відповідні місця із чинного тепер законодавчого матеріалу, видаваного в різних урядових офіційних органах. Автор використав також і величезну судово-земельну практику особливої колегії вищого контролю. Виходячи з практичної потреби тлумачити весь Зем. Код. окремими розділами або інститутами, автор сконструював свою роботу на запитаннях і відповідях. Ясність та точність вислову надає цій книжці загальної приступності й популярності. Одне, окремі розділи Зем. Код., або запроваджені від нього інститути земельного права, от як: трудове землекористування, права на речі зв'язані із землею, селянський двір, приймацтво та поділи селянських господарств потребують детальнішого опрацювання. Оскільки ця книжка розрахована на широкого читача-селянина і земельного робітника, хотілося б мати в ній наведення тих норм із народнього, звичаєвого права, що на підсобну роллю їх сподівався законодавець, коли видавав Зем. Код., і що застосування їх не суперечило б законові. Це питання набирає оце тепер не аби якого значіння.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Проф. М. Шульгин: Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні (Всеукр. сільсько-госп. в-цтво „Радянський Селянин“, Харків, 1927).

М. Гершоно: Земельний Кодекс УСРР, порадики селянам та земельним робітникам. За редакцією *Д. Каплана*. Друге перероблене та доповнене видання (Вид-во „Радянський Селянин“, Харків, 1927).

Окремі статті із земельного права, вміщені в журналах „Червоне Право“, „Вестник Советской Юстиции“ та „Український Землевпорядник“, можна розподілити так:

а) Право трудового землекористування та землевпорядкування.

В. Федорів: Про фактичне землекористування і про оформлення прав на землекористування („Черв. Право“, 1927, № 3—4, с. 125; № 5, с. 211; № 7, с. 323; № 12, с. 582). *Ф. Чумило:* Загальні основи землекористування та землевпорядкування УСРР („Черв. Право“, 1927, № 14, с. 693). *В. Федорів:* Земельне законодавство за 10 років („Черв. Право“, 1927, № 23, с. 1045). *М. Цибульський:* 25 арт. Зем. Код. та його затосування („Черв. Право“, 1927, № 2, с. 81) і на цю-ж саму тему дві статті *А. Флімана* та *Д. Ліпницького*, вміщені в „Черв. Праві“, 1927, № 17, с. 809. *Е. Лозіна-Лозінський:* Иски о восстановлении нарушенного землевладения („Вестн. Сов. Юст“ 1927, № 9—10, с. 331). *Проф. Ф. Некрасов:* К вопросу о предстоящей реформе земельно-процессуального права на Украине („Вестн. Сов. Юст.“, 1927, № 8, с. 274). *М. Гаража:* Визначення земельних прав окремих дворів при землевпорядженні в громадах з дільничим порядком землекористування („Укр. Землевпоряд.“, 1927, № 4—5, с. 11). *М. Луцкевич:* Землевпорядження на Західній Україні та Білорусі („Укр. Землевпоряд.“, 1927, № 7—8, с. 36). *О. Шліхтер:* Підсумки аграрної політики за 10 років („Укр. Землевпор.“, 1927, № 10—11, с. 5). *Проф. О. Шебалін:* Земельне законодавство за 10 років революції (ibid., с. 60). *М. Стрекалів:* Українське землевпорядкування на десяти роковини Жовтневої Революції (ibid., с. 40).

б) Селянський двір.

М. Гершоно: Про деякі тлумачення арт. 75 Зем. Код. („Черв. Право“, 1927, № 6, с. 277). *А. Дубінський:* Арт. 409, Ц. К. і селянський двір („Черв. Право“, 1927, № 7, с. 315). *Г. Поссевін:* К вопросу о разделе крестьянских хозяйств („Вестн. Сов. Юст.“, 1927, № 1, с. 22). *Корженевский:* Применимо ли наследственное право в крестьянском дворе („Вестн. Сов. Юст.“, 1927, № 9—10, с. 347). *Н. Цапенко:* О вступлении во двор малолетнего („Вест. Сов. Юст.“, 1927, № 11—12, с. 413). *З. Чирикова:* Примачество и усыновление („Вестн. Сов. Юст.“, 1927, № 3, с. 88).

в) Оренда землі.

Кметик: Про трудову оренду землі („Черв. Право“, 1927, № 1, с. 21).

г) Порядки трудового землекористування.

О. Шебалін: Ревізія арт. 101 Зем. Код. УСРР та арт. 100 Зем. Код. РСФРР. („Укр. Землевпоряд.“, 1927, № 6, с. 12).

Василь Завітневич.

Критика, звідомлення, обговорення.

Dějiny Slovanstva. Napsal Jaroslav Bidlo (Slowané. Kulturní obraz slovenského světa, díl I), Vesmír, naklad. spol. v Praze, 1928, ss. 296.

Рік тому на сторінках сеї часописи я боронив рацію і потребу студювання історії Словянства як цілоти, супроти аргументів contra молодого польського славіста В. Ледніцкого (Укр., 1927, III, с. 172). Тепер маю приємність привітати курс загальної історії Словянства як цілоти, зроблений признаним спеціалістом, професором історії Східньої Європи і Балканських країн Ярославом Бідльом. Вона вийшла як перша частина компендія, обрахованого на пять томів розміром 12—20 аркушів: том перший—історія, другий—література, третій—географія, статистика і державний устрій, четвертий—словянські язика, пятий—філософія, мистецтво, етнографічний огляд. Компендіум виходить за підмогою чеського міністерства освіти, з нагоди 10-тиліття державної самостійности чесько-словацького народу. „Гасло твору—Словянство, як цілість“, читаємо в його проспекті: „Всі частини будуть оброблені з одностайного всесловянського порівняного становища. Особлива увага буде присвячена тим сторонам словянського життя, де всесловянське споріднення і обопільні стичності проявляли себе найбільше і в теперішнім стані наших відомостей можуть найкраще досліджуватися, себто історії, мові і літературам: сі відділи будуть виложені ширше, інші коротше“.

Перший том—історія, в обробленню проф. Бідля, складається з вступу (сс. 5—23), де виясняється предмет і завдання дослідю, і з самого викладу поділеного на 4 частини: перша від 6 стол. до кінця 10, друга від кінця 10 стол. до поч. 17, третя стол. 17 і 18, четверта з кінця 18 стол. до нашого часу.

Своє завдання автор характеризує так: „Головне завдання історії се відкрити їх істоту або головні течії, їх вартість, їх напрямок і мету. Виконати се завдання можна тільки досліджуючи історію Словянства як нероздільну частину історії світової або загальної, сполученої з ними як з кожним з живих, і то головних членів і органів єдиного тіла. Як зміст світової або загальної історії можна означити перед усім з становища заінтересування нинішньої, новочасної людини до питань, як людство поволі розпросторювалося по цілій земній кулі, як поодинокі його групи (племена, народи й державні організації) опановували ріжні частини її, в конкуренції й боротьбі між собою, як від свого початку в боротьбі з природою воно визволяло себе з-під її впливів і навпаки робило її своєю невідільницею, як творило свою культуру, що робила і робить її життя на земній кулі не тільки лекшим, але і приємнішим, і як відносили людини до людини де-далі ставали людяніщими або гуманіщими,—так і зрозуміння змісту словянської історії буде полягати в пізнанню того, з якими наслідками словянська група конкурувала і боролася в ріжних часах з іншими групами за своє місце на землі, в якій мірі брала участь в творенні людської культури, а перед усім—тої що в нинішніх часах опанувала майже всі народи землі: культури європейсько-американської, і що Словяни вносили до поступу людства. Дослідження сього питання досі не було предметом глибокої, широко розгалуженої і систематичної

історичної праці, але здебільшого—філософічно-політичної спекуляції, якій часто бракувало знання найосновніших подій словянської історії. Тому історик, який би хотів задоволити сю здавна вже відчуту потребу пізнати істоту словянської історії, опиняється в немалім клопоті, бо не може опиратися на ніякі підготовчі праці. Одначе учений спеціаліст все таки може далеко краще відповісти сьому завданню, ніж поверховий ділетант, і се його обов'язок—висловити свою гадку в сих питаннях, хоч-би і виставляючи себе на небезпеку неприхильної критики, яка легко доbachить хиби, але не згадає, або й не схоче взяти під увагу труднощі, які приходиться поборювати...“

Не можна не привитати сеї постанови шановного слависта взятися до сього діла не вважаючи на дійсно великі труднощі. В своїй першій пробі сього історичного компендіума Словянства він крім ерудиції і точности в передачі фактів виявив дві незвичайно цінні для здійснення свого наміру риси. Перша—се об'єктивність, брак націоналістичних упереджень, бажання не обмежитися в своїх оглядах головніщими словянськими народностями, яскравішими проявами словянського життя, а обхопити всі народності і вийти в важніщі моменти їх життя; се одно. Друге—свобода автора від усякої містики, спекуляції „словянської душі“, словянського месіянїзму, протиставлень „гнилому романо-германському світові“ і т. д., що робили такими неприємними старі словянофільські концепції. Се дає запоруку, що автор потрапить дати науковий огляд словянського життя в цілому.

Нинішня його книга становить уже другий крок автора в сім напрямі—першим були його публікації 1911—2 рр.: *O historii Slovanstva jako celku i kurs: Historický vývoj Slovanstva*. Нинішня книга поглиблює працю автора, але ще не може задоволити потребу такого огляду вповні—перед усім через свій малий розмір. От пропорції в яких дано перегляд:

Слов'яни до кінця X віку	34 сторінки.
Від кінця X віку до початків XVII	59 сторінок.
Століття XVII і XVIII	25 „
Перша половина XIX в.	40 „
1848—1914 роки	45 „
Від 1914 року до нинішнього часу	29 „

В сих рамках не можна вести читача в конкретні явища життя поодиноких народностей і тих спільностей, що їх об'єднували в різних моментах словянського життя, і автор мусів лишати поза обрієм свого огляду багато такого, що потрібне для відповідного орієнтування в історичнім процесі.

По друге—маючи на увазі, очевидно, що деякі сторони сього процесу будуть освітлені в інших томах сеї серії, автор в своїм курсі спинився головно на зверхніх явищах історичного процесу, менше уділяючи уваги внутрішнім зв'язкам словянських народностей.

В бібліографії—дуже старанній, читач потрібує аднотацій і рекомендацій, щоб знати, що має тільки історичне значінне, і що може йому дійсно доповнити вказівки подані в нинішнім курсі: де і що він може знайти. А крім того при тексті самого викладу повинні даватися в нотках, при поодиноких уступах, вказівки де читач може знайти більше до саме сеї теми; се конче потрібно.

Ще маленька заувага до історії Східного Словянства: подекуди краще було вжити власне сього терміну: „Східне Словянство“ там де автор уживає терміну: *Rusko* (Русь і заразом Росія).

Але невважаючи на сі завваження огляд автора має не аби яку вартість, і була б пожадана поява його і на українській та інших словян-

ських мовах, і на одній з мов світових, для розповсюдження в не-слов'янському світі.

Михайло Грушевський.

Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość. Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Kutrzeby, z mapą, 181 rycinami i 10 tablicami. Сс. 1—XIII + 1—490, Львів, Варшава, Краків, 1928.

Про Гданське, його історію та становище писано чимало. Проте, як зазначає у своїй передмові редактор цього збірника, бракувало досі праці, що представляла-б всебічно як минувшину, так і сучасність цього міста Бракувало, мусимо додати, до того й таких праць, що цілком науково підходили-б до питання про національну приналежність Гданського. Історія міста відповіді на це не дає. Утворившись десь у X—XI вв., являючись чисто слов'янською осадою, місто жие і розвивається під опікою князів поморських. З початку XIV віку захоплюють Гданське хрестоносці і володіють ним мало не півтора століття, аж до р. 1454. Зазнає місто за цей час значної, так-би мовити, германізації і слов'янський елемент у великій мірі зникає з нього. Правда, з 1454 року аж до 1792 р. місто так чи інакше зістається звязаним з Польщею, проте німецький елемент у ньому завше лишається дуже міцним, коли не переважає над слов'янським. Нарешті по розборі Польщі з 1792 року Гданське опиняється у німецьких руках аж до Версальської угоди року 1918. За цей час набуває Гданське остаточно вигляду німецького міста. Разом із тим звязане місто протягом цілого часу середньвіччя та у великій мірі і в новіші часи міцними економічними стосунками зі сходом Європи, переважно з Польщею та Україною, особливо Галичиною і Правобережжям. Отже чимала література про це місто не вносить ясности в питання про національно-державну приналежність Гданського, питання, яке в звязку з певною політичною ситуацією стало останніми часами дуже актуальним. Праця, яка мала-б на меті цілком науково обґрунтувати належність міста до Польщі, є з погляду Поляків, як раз на часі. Це власне і примусило авторів взятися до складання цього збірника.

До складання збірника притягнуто було визначні польські наукові сили. Так, крім Ст. Кутшеби, за редакцією якого вийшов цілий збірник та перу якого належить кілька розділів книги, знаходимо у збірнику імення низки професорів Познанського університету, як др. др. Т. Грабовського, Ю. Костшевського, Ст. Павловського, директора Великопольського музею др. М. Гумовського, др. Р. Лутмана зі Львова, начальника виділу міністерства торгівлі й промисловости у Варшаві др. А. Себенейхена, то-що. Самий збірник має такий вигляд: спочатку подано розвідку Ст. Павловського про географічні умови території Гданська (сс. 3-21), далі йде розділ присвячений минулому міста. Маємо тут розвідки Ю. Костшевського про преісторію міської території (сс. 25-34), Р. Лутмана—з історії міста, поділену відповідно на дві частини—до 1792 р. (сс. 35-128) та з часу розбору до 1918 року (сс. 172-185), нарешті Ст. Кутшеба подає тут-же роботу про торгівлю і промисли міські до 1792 р. (сс. 129-171). Третій розділ присвячено цілком сучасному станові міста. Ст. Кутшеба у розвідці про правне становище вільного міста (сс. 189-271) та про політичний його-ж стан (сс. 272-281), характеризуючи правно-політичне відношення міста до польської держави, приходить до висновку про цілковиту приналежність міста до Польщі та подає разом із тим цікаві відомості про ті дипломатичні заходи й боротьбу, що велася навколо Гданська при визначенні того, кому має належати це місто. Відповідні рядки багатого цікавого можуть оповісти українському читачеві, оскільки дія відбувалася в часи горожанської війни на Україні й українське суспільство мало було

поінформоване про це у свій час. В цьому-ж розділі є розвідка А. Себейхена про сучасне господарче життя Гданська (сс. 282–328), що подає відомості про зміни, що сталися в економіці міста після війни. Четвертий розділ присвячено мистецтву і літературі про Гданське. Маємо тут розвідки М. Гумовського про герб і печатку міські (сс. 331–336), Т. Крушинського про артистичне життя міста (сс. 337–425), М. Гумовського про монети й медалі міські (сс. 426–452) та Т. Грабовського про літературу гданську й про Гданське (сс. 453–474). Нарешті в кінці подано невеличкий нарис характеру післяслова Ст. Пшибишевського про польськість у Гданському, де письменник ділиться з читачами враженнями про своє перебування в місті року 1920.

Справді, як бачимо, всебічно освітлено життя міське як у минулому, так і в сучасному. Самі імена авторів і назви їхніх праць мають промовляти про це і свідчити про серйозний науковий підхід до цієї справи. Польське громадянство має на підставі цієї книжки переконатися, що місто це справді є польське і мусить бути невід'ємною частиною польської держави. Характерно проте, що ніде протягом цілої книги на 490 сторінках не подано національного складу населення міста. Цікаві, що до цього, рядки статті Ст. Пшибишевського, де він з жалем відзначає відсутність Поляків у місті, хоч поруч із цим гадає, що у місті знайдеться до 30 відсотків Німців, що справді є Поляками. Отже навряд чи можна гадаги, що упорядчикам збірника пощастило виконати своє завдання. Але позатим усім книга має свою чималу вартість, особливо розділ про минуле Гданська, що робить підсумок досягненням історичної науки у справі вивчення цього міста. Одначе з погляду Українця хтілось-би знайти тут більше відомостей про економічно-торговельні звязки міста з Україною, які звязки були в свій час міцними й важливими для господарчого розвитку України.

Видано книгу розкішно і оздоблено силою артистично виконаних ілюстрацій, що самі по собі можуть становити альбом міста.

Михайло Карачківський.

Д-р Домет Оляччин, *Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин друг. полов. XVII в.* (Записки Українського Наукового Інститута в Берліні, 1927, т. I, сс. 113–139).

В останні десятиріччя в українській історіографії поширилось студіювання політичних зносин України з західньою Європою XVI—XVIII вв. Не кажучи вже про монументальну історію України-Руси акад. М. С. Грушевського, де цьому питанню уділено немало сторінок, низка окремих дослідників, як Н. Молчановський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Кривецький, В. Липинський, І. Борщак, розробляли в своїх студіях питання про політичні зносини України з західньою Європою. Автор рецензованої студії др. Д. Оляччин раніш оголосив невідомі листи гетьманів Б. Хмельницького і І. Виговського до курфюрста Бранденбурського Фридриха Вільгельма (Хліборобська Україна, кн. V, рр. 1924—1925, Відень, с. 377 і д.), а тепер, використовуючи матеріяли Прусського Державного Таємного Архіву в Берліні, дав у своїй студії дуже цікаві невідомі досі дані про політичні зносини України з Прусією за гетьмування І. Виговського.

Студія д-ра Д. Оляччина присвячена посольству на Україну 1657—1658 рр. від бранденбурського курфюрста ритмайстра Ол. Ахілеса. Спочатку автор дає коротку біографію Ахілеса, потім розглядає ціль і завдання посольства Ахілеса на Україну (посередництво між Україною і Польщею та пропозиція союзу Бранденбурга з Україною), а потім і саму подорож Ахілеса на Україну, де Ахілес був у Києві, Чигрині, Каневі, Черкасах

і вів переговори з гетьманом І. Виговським. Наслідок розглядає автор справу прусько-українського союзу, як вона була в ті часи. До студії додано відповідні документи німецькою мовою.

Ця студія д-ра Д. Олячина дає досить багато нового й цікавого як до історії українсько-пруських політичних стосунків XVII в., так і для тодішнього становища України. За своєї подорожі зібрав Ахілес досить цікаві відомості як про відносини тодішньої України з сусідами зокрема з Москвою і Польщею, так і про внутрішнє становище на Україні (напр. про внутрішню ворожнечу між козацтвом). Нові матеріали, що використав автор у цій студії, переконально свідчать, що дальші за цим зносини України з Прусією за П. Дорошенка (використати П. Дорошенка і Українців на користь Прусії хтів 1669 р. і відомий Б. Радивил,—*A. Theiner, Monumenta historica Poloniae...* III, с. 574 і д.), або відома подорож 1791 р. Капниста до пруського міністра Герцберга — не були явищами випадковими, а мали за собою історичний ґрунт у минулому.

Будемо чекати, що дальші студії автора дадуть нам ще більш відомостей про українсько-пруські політичні зносини між Україною та Прусією XVI—XVIII вв. і дадуть більш-менш повну картину політичних стосунків цих двох країв XVII—XVIII вв.

Микола Петровський.

М. Тищенко, Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII в. (До історії фінансового права Лівобережної України). Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, в. III, К. 1927, сс. 150—202.

Гуральництво й шинкування на Гетьманщині, так само як і гуральне право, дуже мало досліджено. А тим часом воно заслуговує на пильну увагу історика, як один із найголовніших і найприбутковіших промислів на Україні, як Гетьманщини, так і Правобережжя, а також як одна з найголовніших статей прибутку уряду Гетьманщини. Через те треба вітати кожний новий дослід у цій галузі, кожну спробу освітлити історію цього промислу.

Останнім таким дослідом є вищеподана праця М. Тищенка, що ставить своїм завданням вивчити гуральне право на Україні та звязане з ним право шинкувати горілкою. Автор для свого досліду, крім друкованого, використав чималий новий архівний матеріал, переважно з фондів Київського Центрального Архіву давніх актів, збірки документів Лазаревського та справ Харківського Центр. Істор. Архіву. Цей матеріал чимало вносить нового в історію гурального права на Україні, переважно у XVIII ст. З певних прогадин у використанні архівних матеріалів можемо вказати на монастирські архіви. Автор використав монастирські документи з фонду К. Ц. А. давніх актів, але цього замало. Варто також було-б пошукати матеріалу і в деяких інших збірках, от як у Рукоп. Відділі Всенар. Бібл. Укр., де в збірках XVIII ст. знаходили ми документи і про шинкування.

Чимала праця М. Ф. Тищенка поділяється на 9 розділів. Неповно тут висвітлено гуральне право й шинкування XVII ст. (починаючи з часу перед Хмельничиною) — власне до кінця гетьманування Мазепи. Не для всіх питань досить даних і за першої половини XVIII ст., так до 1740 років. Найкраще розроблена друга половина цього століття, зокрема організація гуральництва, почасті збори, обмеження гуральництва та шинкування, заборони його, і заходи начальної верстви в справі його монополізації.

Що-до розподілу матеріалу є деякі неясности. Так зокрема неясно, чому автор, що взагалі намагається виділити окремі риси й епохи в історії гуральництва й шинкування в окремі розділи, — з'єднує в один розділ усе

XVII ст.? Гадаємо, було-б правильніш відділити часи польські, перед Хмельниччиною, від пізніших, — по ній. Та й узагалі не вповні ясний принцип, за яким автор розкладає свій матеріал на розділи. Здавалося, що автор поділяє його хронологічно: доба перед Хмельниччиною, доба оренд (кінчаючи Мазепою), гуральництво й шинкування до 1740-х років, доба Розумовського і т. и. Так приблизно виглядає поділ матеріалу за розділами; але не всюди цей принцип хронологічний дотримано. Розглядаючи декотрі явища, автор намагається розглянути їх історію за весь час, оскільки це дозволяє матеріал. Напр., розглядаючи в V розділі оподаткування гуральництва й шинкового промислу, автор використовує, очевидно, увесь той матеріал, що він мав, беручи дані з 1720-х і з 1750-х років; розглядаючи в IV розділі боротьбу з накиданням старшинської горілки козакам і посполитим на вишинкування, автор знов-таки бере укази як 1720-х так і 1750-х років, і т. и. Тримаючись цих двох планів розподілу матеріалів, автор повертається не раз до того самого питання; — так про оподаткування читаємо і в V і в VI розд.; про вивіз горілки до Росії він оповідає у V розділі, але згадує про це й у IX, і т. и.

Знаючи добре бібліографію питання, автор подає іноді чужі думки, не аналізуючи їх і навіть не даючи змоги зрозуміти, чи він їх поділяє, чи ні. Так на с. 157 він пише: „Були зауваження, що продаж горілки ні козакові, ні посполитому великих прибутків не дає, а багатіють з неї тільки шинкарі“ (взято у Соловйова, кн. III, т. XIV, с. 990). Варто було-б це зауваження, до речі досить сумнівне, оскільки можливо перевірити; тим часом автор, подавши цю думку, не спиняється на ній, а зараз-таки переходить до дальшого викладу. Констатуєчи в іншому місці ненависть народу до шинкової оренди (с. 159), автор, замість спробувати причини її з'ясувати, подає лише думку про це Мазепи (сс. 159 — 160), класового ворога цього народу, козаків і поспільства, думку безперечно не вповні правильну.

Іноді не цілком переконують і думки самого автора. На с. 172 він пише, що в 1760-х роках шинки по урядових маєтках давали мало прибутків через конкуренцію старшини та козаків. Через те знов доводилося ці шинки здавати в відкуп (с. 173). З'являється уже певна неясність, чому відкупщики вміли боротися з вищезазначеною конкуренцією, і, платячи часто удвоє більше за відкуп ніж ці шинки давали раніш прибутку (с. 172), все-ж таки діставали великий зиск, — а уряд цього зробити не зміг? На с. 181 подає автор таблицю зменшення кількості казанів на Україні після заборони 1749 року. Ця таблиця не дає вповні вірної картини зменшення гуральництва. Часто зменшення кількості казанів бувало зв'язане з інтенсифікацією продукції. Далі невідомо, чи однакові казани 1739 і 1749 року; а сам автор визнає в іншому місці (с. 182), що іноді казани були дуже великі (на 3 пуди); отже невідомо, чи зменшення кількості казанів не було зв'язане зі збільшенням їх розмірів та продукції. Крім того і продукція з одного казана не однакова була в різних часах, місяцях, а також у різних верстов. Подамо приклад: за Рум'янцівською ревізією із одного казана тих гуралень, що працюють, пересічно гнали:

Д е	Старш.	Манаст.	Козаки виб.	Піддані й поспол.
м. Барішпіль	160 від.	—	157,5 від.	—
м. Кобижча	206,7 „	—	100 „	—
м. Васильків	—	342,9 від.	„ —	100 від.

Як бачимо, пересічна продукція казана могла бути дуже неоднаковою. Тому зменшення кількості казанів, повторюємо, не дасть іще правдивого уявлення про дійсне зменшення продукції. Шкода, що автор не міг, очевидно, дати хоч приблизного обрахунку продукції з гуралень у ріжних роках.

Трапляються в праці М. Ф. Тищенка й деякі прогалини. Автор напр. спиняється на вивозі—експортуванні горілки в Росію і побіжно згадує, що вивозилося ще горілку „до Криму, Риги та до інших місць“ (с. 168). Варто було цю згадку поширити: хто вивозив горілку з Гетьманщини, на яких саме умовах, і т. и. В пізнішій статті про торгівлю з Кримом автор зазначає, що старшина посилала свою горілку на продаж до Криму (див. Істор. Географ. Зб., т. II). Зазначимо також, що в тім фонді „Дѣль крѣ-пости св. Елизаветы“, яким автор користується, є справи напр. про вивіз горілки до Нової Сербії та Ново-Слобідського козацького полку (пізніш Новоросійська губерня) в 1750-х—60-х роках, почасти також до Січи Запорізької, а так само і про умови цього вивозу. Варто було-б також спинитися й на виявленні, які верстви промишляють гуральництвом, як було поширене ратушне і монастирське гуральництво, та як боролись монастирі за своє гуральництво як із підданими своїми, так із тою-ж такою старшиною.

Можна сподіватись, що в дальших цінних статтях своїх М. Тищенко продовжить студії над історією гуральництва та поглибить розроблення декотрих окремих питань, які так цікаво намітив у цій своїй цінній статті.

Серій Шамрай.

Твори Т. Шевченка, т. IV. Журнал. Українська Академія Наук. Державне видавництво України, 1927 р., ст. XL + 787.

Це початок академічного видання Шевченкових творів—і в цьому IV томі ми маємо перше повне критичне видання щоденника Шевченкового, яке відповідає вимогам науки, бо й недавнє, попереднє його видання за редакцією І. Айзенштока (1925 р.), як говориться в передмові редактора, „багате на немотивовані і часто довільні його перерібки й виправки“ (VI). На початку цього видання ми маємо цікаву статтю редактора С. О. Єфремова „Літературний автопортрет Шевченка“, в якій він каже про те велике значіння, яке має цей журнал, щоб зрозуміти всю постать Шевченкову, між иншим, щоб остаточно вирішити справу про його освіту. Крім того, розглядаючи орфографічні огріхи Шевченкові, С. Єфремов приходить до цікавої думки, що „всі вони мають своєрідний, унормований і навіть нормативний характер. Тут бачимо всі ознаки певного звукового привподобання“ (XXXVII—VIII). Це те, що в довершеній формі ми знаходимо і в його поетичних творах—т. зв. алітерація (Гармидер, галас, гам у гаї—„Княжна“) і ці огріхи алітеративного характеру показують, на думку С. Єфремова, „що алітеративність думання була в нашого поета ніби органічною вадою, тільки за звичайних умов анархічна, вона в процесі поетичної творчости набуває вимовности, викінчености і небувалої краси“ (XXXIX—XL). Спостереження дуже цікаве для психології поетичної творчости нашого поета.

Додані коментарії взагалі добре пояснюють всі ті питання з найріжнородніших сфер життя, про які згадує поет у своїйому журналі, але де на чому тут треба й зупинитися і зазначити. Так С. Єфремов, кажучи про взаємовідносини між Кулішем і Шевченком між иншим зазначає, що Шевченко „міг багато чого позичити, та й позичив таки у свого молодшого товариша: еволюція його поглядів, напр. на історію України, явно це показує, якщо не згадувати навіть про ту чисто редакційну роботу, що її зробив був Куліш над деякими Шевченковими творами“ (285). Безперечно Шевченко взяв багато знаннів від Куліша з літератури (згадаймо хоч би поради Кулішеві; вчитися у Пушкіна), але щоб Шевченко вчився

розуміти історію України у Куліша, то це навряд чи так. Обидва вони незалежно один від одного почали з ідеалізації козащини („Іван Підкова“, 1839 р., „До Основ'яненка“—того-ж таки року, „Тарасова ніч“ — теж, „До знайомства з Кулішем 1843 р.“, „Журнал“, 277), але потім різко розійшлись у своїх поглядах що-до цього. Шевченко вже 1845 р. каже, що „Кирило з старшинами пудром осипались, І в цариці, мов собаки, Патинки лизали“. („Невольник“), а про тих гетьманів він, як відомо, висловлюється так:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани“ („До мертвих і живих“...)

Куліш же славословив козацьку старшину і вихваляв усяких господарників (див. хоч би „Чорну раду“). Сам Куліш каже, що Шевченко „вчивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога-Ляха; другий (сам Куліш) дорозумувався української бувальщини в такого коліна, що з предку-віку не знало панщини“ і т. д. (див. „Україна“, 1927 р. к. 1—2, стор. 24, статтю М. Грушевського).

Знов же таки, кажучи про взаємовідносини Гоголя й Шевченка, С. Єфремов в однім місці зовсім правильно з'ясовує, чому ці два Українці пішли ріжними шляхами. Один (Гоголь) знаменував зусилля поміщицької класи, що одживала призначений їй вже історією вік; другий (Шевченко) — змагання робочого люду, що саме прокидався потужним рухом до людського життя. Один дивився назад, у минуле, другий впереду преїдуще.... Один трівожно хапавсь за традиційні привілеї в культурі (359), другий шукав нових шляхів для життя свого народу. Але в іншому місці своєї статті, розказуючи, чому Гоголь загубив свої українські симпатії, С. Єфремов пояснює це тим, що „вони розбились об граніт суворого життя, довівши його до загального зневір'я. Тоді от виступила наперед та його „друга“ душа, що про неї він писав у відомому листі до приятельки своєї О. Смирнової“ (351). При чому тут загальне зневір'я, ми не розуміємо, і чи не простіше й тут зупинитися на тому поясненні, яке ми навели за С. Єфремовим вище, і з'ясувати зміну поглядів тим, що Гоголя, як і багатьох інших Українців, що не мали певної бази під ногами, засмоктала вища на той час російська культура.

П. Филипович не дав ясної відповіді про літературні впливи на Шевченка. У своїйому коментарії до його журналу він каже: Все-ж таки „де-які відгуки „світової туги“ Байрона та його наслідувачів помітні і в згаданій „Тризни“ та і в інших творах Шевченкових. Байронова ліроепічна поема відбилася й на Шевченкові“ (556, пор. 318 стор., де П. Филипович каже, що „можна помітити загальний вплив байронічної поеми, що й через Пушкіна, а також Міцкевича, Козлова, Лермонтова та инш., впливала на Шевченка“). Так само невиразно каже П. Филипович у своїйому коментарії й про Лермонтова: „Автор „Кобзаря“ зазнав хоч і не дуже помітного, але безперечного впливу од Лермонтова“ (273), при чому обома разами посилається на свою статтю „Шевченко й романтизм“, „Записки Істор.-Філол. Відділу УАН“, кн. IV. Але коли ми заглянемо в цю статтю, то побачимо тут щось инше: не кажучи вже про те, що тут ми вчитаемо, ніби-то Шевченко в поемі „Марина“ (1848) розказує, як п'яний пан іде в світлицю до Марини, своєї дочки, від згвалтованої ним кріпачки (sic!) далі йде виписка з „Марини“, виписка, яка показує, що П. Филипович розгорнув цей твір Шевченків, зробив навіть з нього виписку, але не прочитав його уважно (13—14). — Про впливи Байрона й Лермонтова на Шевченка П. Филипович тут у цій своїй статті вже каже щось инше: „В поемі „Сльпая“ (ми) зустрічаємо місця, здебільшого „ліричні ухили“,

в яких виявляється песимістичний погляд поетів на людей взагалі, вислови, що в них можна безперечно побачити відгуки „світової туги“ Байрона, Шатобріана, улюбленого ним Лермонтова“ (далі йдуть виписки, що підтверджують цю думку). „В другій російській поемі Шевченка „Тризна“ ще більше відгомонів не тільки песимізму, а вже й скорботного титанізму в душі Байрона, Лермонтова“ (виписка). — „Це, коментує далі П. Филипович, все типові байронічні мотиви, їх запозичив Шевченко у Байрона, особливо у Пушкіна доби „южних поем“, Лермонтова.“ (14—15) Правда, далі П. Филипович каже, що „нічого подібного, ніякого універсального песимізму і критицизму, ніякої „світової туги“ не вводив Шевченко в українські перерібки „Сльпой“, в „Марину“ і „Відьму“ і взагалі в свою українську творчість. Грунту не було“ (15) (хоч це і не відповідає дійсності, як я це, здається, документально доказав у своїй рецензії — див. „Записки Істор.-Філол. Від. УАН“, к. XV, стор. 335—336). Але й сам П. Филипович далі в своїй цій статті знов каже вже щось інше: „Але багато романтичних, зокрема байронічних мотивів і форм, літературних засобів проходить трохи не через всю творчість Шевченкову“ (16) і бачить композиційні байронівські прийоми „у Кобзарі“, особливо у поемах „Відьма“ й „Марина“, що їхне походження від російських поем Шевченка, типових „байронічних творів безперечне“ (17). І читачеві доводиться тільки запитати П. Филиповича: „так як же? чи тільки „де-які відгомони світової туги“ Байрона ми бачимо в творах Шевченкових, чи цей вплив був значний?

У коментарії П. Руліна про Островського, коли його, цього коментарія складати за зразком якогось старого підручника історії російського письменства, треба було більшу увагу звернути на митарства його п'єси „Свои люди — сочтемся“, згадавши й про „Банкрота“, а ще краще було обмалювати Островського так, як це зроблено хоч би в книжці О. Багрія, „Русская література XIX і первой четверти XX вв.“, Баку, 1926 р.

У докладному гарному коментарії Д. Ревуцького „про любимья песни“ Шевченка (стор. 430—441), де автор показує, які пісні знав Шевченко, як він скористувався з них у своїй творчості, є одно маленьке непорозуміння. Торкаючись зв'язку Шевченкової творчості з народною піснюю, Д. Ревуцький каже, що „дослідувачі вже давно зазначили той факт, що Шевченко в своїм віршуванні виходив не з європейських канонів, а з ритмики народньої пісні, надзвичайно багатой“ (440), при чому посилається між иншим на статтю Б. Якубського — „Форма поезії Ш-ка“. „Збірник „Т. Шевченко“, К. 1921 р. Може залишитися таке вражіння, що Шевченко вживав тільки народніх форм віршування, тим часом як Б. Якубський в цій своїй статті каже, що тільки 58⁰/₁₀₀ усіх віршів „Кобзаря“ написано народніми розмірами (59), решту-ж літературним — силабічним віршем польського або старо-українського походження (3⁰/₁₀₀)—60 стор.), і 31⁰/₁₀₀ чотирьох стоповим ямбом, як гадає Б. Якубський — російського походження (61).

Михайло Марковський.

Слабченко, Тарас, *З листування М. Л. Кропивницького.* (Одеське Наукове при Укр. Акад. Наук Товариство. Секція Історично-філологічна— № 2). Д. В. У. Од., 1927, 4^о, стор. 90 + 1.

Сікиринський, О., В. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902—1911 рр. (Теж Т-во № 3) Од. 1928, 4^о, стор. 63 + 1.

Не що давно засноване в Одесі Наукове при УАН Т-во за короткий час виявило значну діяльність. Історично-філологічна секція Т-ва видала

оце вже три видання. Два останніх, що ми їх рецензуємо, неоднакові не лише темами, але й науковою вартістю—з боку якості видання матеріалів і цінності їх обробки.

Краща книжечка Т. Слабченка „З листування М. Л. Кропивницького“. Складається вона з короткої передмови (3—4), статті „М. Л. Кропивницький в його листах“ (5—36) і листів М. Л. Кропивницького до А. В. Марковича, Ф. М. Комарова й О. З. Сулова (39—88). Наприкінці додано „Схеми оформлення п'єси „Олексій Попович“ (89—90).

Оцінку цієї книжечки дав на сторінках „Червоного Шл.“ (1928, № 2, стор. 162—164) П. Рулін. З деякими зауваженнями рецензента (недостатність коментарів, недостатнє використання літератури питання) можна погодитися. Краще було-б видати листи, додержуючись, як висловлюється П. Рулін, „уже досить таки вироблених історико-літературною наукою засобів то-б то зберігаючи правопис оригіналу“.. Гадаємо проте, що це невеликий огріх для листування. Звичайно найдрібніші подробиці правопису листів не пошкодять (не пошкодить і фототипія), але є ще питання оскільки вони конче потрібні в даному разі.

Стаття Т. Слабченка починається з критики твердження, що за початок нового українського театру треба вважати штучну дату 1881-ий рік (скасування заборони). Замість цієї дати автор пропонує рік 1861-ий. Має рацію П. Рулін, кажучи, що про буйний розцвіт театру з р. 1861-го мови бути не може, але-ж ми взагалі не радили-б шукати для періодизації якихось точних дат і натомість пропонували-б найперше узглядити варіації театральнo-драматургійного стилю і лише тоді ставити питання про переважне панування того чи іншого стилю за даної доби.

Поминаючи ті сторінки, на яких Т. Слабченко з'ясовує деякі менти з біографії й світогляду Кропивницького, спинимось на найцікавішому місці—характеристиці театального образу Кропивницького-актора. Ця характеристика заснована головним чином на листах, що їх опублікував Т. Слабченко. Головний і, на нашу думку, вельми важливий висновок дослідника—не те, що Кропивницький був і з переконань (погляди на актора) і в акторській практиці запальний, цеб-то відданий акторському мистецтву до самозречення артист (такими були всі добрі актори), а той, що в ньому зрештою переважала техніка над „нутром“ (вираз наш). Про це свідчить низка наведених у Т. Слабченка фактів. Слід було-б дослідникові відмітити оцю двоїстість акторських натур, що проходить через цілу історію театального мистецтва, і тоді перед нами прорізніше виявилася-б постать Кропивницького, як актора у всякому разі не чистого „нугра“, актора техніки. Ця особливість його не завжди ясною була рецензентам, що відзначали щирість та натуральність його гри, але її досить добре усвідомлював собі сам Кропивницький. Важливим ментом є і те, що Кропивницький декламуєчи ламав вірш (головне, на його думку,— зміст). В цьому ми вбачаємо нечутливість певного кола тодішнього суспільства до поезії, як мистецтва та її ритму. Гадаємо, що систематизації і більший опуклості „театального образу“ допомогло-б порівняння з яким-небудь іншим представником побутового театру. Важливою є така вказівка Кропивницького.— Марковичевій він радить у жадному разі не додержуватися ремарок автора. Але-ж такі ремарки подавав і сам він до своїх власних творів. Гадаємо, що майбутній дослідник, виявляючи театральний стиль (декламації, міміки то-що), мусить взяти до уваги ці ремарки, як одно з джерел. Ремарки-ж могли-б допомогти авторові конкретизувати поставлене в нього питання про декорації в театрі Кропивницького. Питання, що його поставив Т. Слабченко у своїй невеликій статті і той матеріал, який він використав (а не лише опублікував) має безперечний науковий інтерес і проторують шлях

до розв'язання на підставі поки-що не зібраних даних важливих проблем побутового театру.

В цілому книжка на нашу думку дає значний внесок у історично-театральну науку, що нараховує в своїх лавах замало дослідників.

Зовсім инше враження справляє книжка О. В. Сікиринського про Ганну Барвінок. Вона складається з коротенької передмови (3) статті „Ганна Барвінок. Спроба характеристики“ (5—23) й листів її до Н. А. Шугурової (27—63). Що-до опублікованих листів зауважимо, що добра їх половина не має громадського інтересу, оскільки, напр., у деяких їде мова виключно про шиття убрання то-що. Неопублікованих листів Ганни Барвінок взагалі можна знайти чимало. В. Сікиринському, що натрапив на одну з пачок цих листів, приступаючи до публікації, слід було перш за все вибрати гідні до опублікування. Все-ж таки, оскільки авторка листів—досить відома письменниця та до того життя її сполучене було з життям такої видатної постати в історії української культури, як П. О. Куліш, видання її листування у повному вигляді особливих заперечень не викликає. Зате великі сумніви викликає метода видання. Наукове видання, річ зрозуміла, повинно бути коментованим, а як раз коментарів до листів занадто мало. Коли автор у своїй вступній статті пояснює, хто такий був Марко Вовчок (стор. 13), а до тексту листів робить примітку про М. Старицького (стор. 33), то зовсім незрозуміло, через що немає пояснення про П. Я. Стебницького (про нього є навіть ціла книжка—„П. Я. Стебницький“. 1852—1923. „Слово“. Київ. 1926) й Каманіна, і через що зовсім не зроблено ніяких пояснень до імен—В. Ф. Степаненка, Дорошенка, Прокопа Безлюдного. Замало пояснень і про саму Н. А. Шугурову. Коли автор ставив собі завдання під своїм іменем надрукувати коментоване видання листів, то варто-б було дати довідки про різні Т-ва, що згадуються в них і точні бібліографічні вказівки, де надруковано напр. „Памяти П. О. Куліша“ Шугурова та чи надруковано „Нові перелітні звізди“.

Не зважаючи на всі ці хиби, публікація листів Г. Барвінок вже сама від себе є корисним внеском у науку, хоч вона і не позбавляє читача самому шукати пояснень до поодиноких місць листів.

Більше сумнівів, ніж публікація листів, викликає подана В. Сікиринським „Спроба характеристики“ Ганни Барвінок. Хоч ця стаття випереджає листування письменниці вже старечого періоду її життя, все-ж-таки для нас цілком незрозуміло, як, даючи її біографію, можна було майже оминати ту важливу подробицю, що Кулішева дружина була письменницею (про це згадано глухо, не згадано її творів, коли вона їх писала й друкувала). Автор майже має рацію, кажучи, що „у нас ще й досі немає біографії Г. Барвінок, написаної окремо від Кулішевої, а хоч де що й є, то дуже коротко написано“ (3), але звідси-б впливало, що варто було-б таки добре простудіювати Кулішеву біографію й вибрати з різних студій, із листування Куліша все, що торкається його дружини. Автор побоювся цієї „чорної роботи“ і виступив друком у науковому виданні з нашвидку скомпонованим нарисом. (Не використано навіть останньої збірки „Пантелеймон Куліш, К. 1927). Не додержав він і другого методологічного правила—користуватися перводжерелами, а не їх обробками—інколи наскрізь компілятивного популярного змісту. За неправильно цитованим у книжечці (цитовання в книжечці взагалі неточне) сучасним автором Валеріаном Чубинським (а не Чубинський. Див. Ганна Барвінок. Вибрані твори, Київ, „Час“, 1927) В. Сікиринський наводить уривки з листів Куліша й Костомарова (стор. 13, 14), а тим часом, річ ясна, що треба було пошукати самих видань цих листів. Знайдуться й ще приклади, що в них В. Сікиринський користується матеріалом із третіх рук. Як про щось зо-

всім певне говориться в книжечці, що Куліш і Шевченко не були членами Кир.-Мет. Т-ва, а тим часом зокрема про Шевченка це питання розв'язував инакше М. Новицький у своїй недавній статті—Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери. „Україна“, 1925, кн. 1—2, стор. 63. Зовсім зайвими є ті місця книжечки, де автор висловлює непотрібний у науковому виданні, в сентиментальних тонах витриманий ліризм (стор. 5, 22—23).

Взагалі і стаття і вся книжечка початкуючого автора, як видно, не проредагована була досвідченою рукою відповідального керownika. Супроти останньої популярної (не наукової) біографії, зложеної Чубинським, стаття В. Сікиринського зрештою мало нового вносить у науку,—цікава лише публікація листів. Біографія Ганни Барвінок ще чекає на свого дослідника. Висловлюючи оці свої міркування, ми зайвий раз мусимо піднести істину про те, що виступ із науковою роботою та ще й окремих виданням є актом відповідальним.

Кость Копержинський.

Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти. Кн. 1 (1924). кн. 2—3 (1925). Кн. 4—5 (1925). Кн. VI (1926). Кн. VII (1927).

Як видно з передмови до кн. 1 „Записок“, метою цього видання є „знайомити інші Вуз'ї про досягнення Ніжинського Інституту в галузі проведення нових методів навчання, організації студентського життя, а також дати змогу професурі та студентству свої наукові винаходи містити в цьому часописі“. Таким чином, на першому місці вирішено поставити освітлення педагогічних завдань та досягнень. І в перші роки цю переважно мету мали на увазі. Це особливо помітно на книгах 1—5—виданих на стеклографі. Тоді саме в інститут вводили Дальтонплан, — на йому й зупинилися автори чотирьох статей (з шости) в кн. 1-й та двох в кн. 2—3.

Інші педагогічні статті присвячено питанню про екскурсійний метод та нову школу (кн. 1), протирелігійній пропаганді взагалі і як предметів навчання, фізичній культурі в школі, виявленню взаємовідносин між ленінізмом, педагогікою та революцією (кн. 2—3), освітленню різних сторін в педагогічному житті Н.І.Н.О., організації піонерського загону на селі в Україні, педпрактиці й екскурсіях в педвузах (кн. 4—5). Крім педагогічних праць є кілька наукових статей з різних галузів науки—про основні біологічні фактори, про книжку—С. Куницького: „Очерк истории английской революции“.

Як для читача „України“ найбільш цікаві статті з історії України, то вважаю за доцільне саме на них зупинитись,—але не багато їх маємо. В кн. 1-й М. Петровський надрукував „До історії м. Ніжина“. З нагоди 300-річчя існування міста й надання йому магдебурзького права автор хотів розв'язати питання про те, чи існував Ніжин за старо-київської доби і коли був, то де саме, з погляду попередніх вчених. Виявилось проте, що цього питання не можна вирішити (кн. 1). В 2—3 кн. С. Ніконов помістив коротку історію Ніжинського Інституту—„От привилегированного лицейя к пролетарскому Вузу (к 105-летней годовщине Н.И.Н.О.)“. Звичайно, що тут найбільш освітлено останню добу його життя.

VI і VII книжки друковані. В них менш педагогіки і більш української історії. Одночасно збільшується питома вага рідної мови: в попередніх книжках мала перевагу мова російська.

В кн. VI-й сім статтів та хроніка. Хроніка, як і стаття про практику студентів Інституту на селі в 1925/6 р. мають зв'язок з життям Інституту і характер педагогічний. Того-ж характеру і стаття про „опыт коллективного исследования одаренности“. Минаю теж цікаву роботу К. Штепи: „Нариси з історії античної й християнської демонології, до питання про

„Україна“, кн. 4.—10.

походження християнства“—початок його докторської дисертації, яку він і оборонив в Одесі, і Б. Шевелева „Забуті вірші поета Л. Глібова“ російською мовою, що були надруковані в 1861—1863 рр. в „Черниговському Листкѣ“.

Із статтів, що торкаються історії України, на першому місці стоїть стаття Миколи Петровського „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського“ (1—80).

До останніх часів цей літопис загалом уважався анонімним і тільки Виктор Романовський докладно розвинув ще в 1840-х роках кинену думку, що його писав Роман Ракушка-Романовський доводячи це порівнянням змісту твору з життям цієї людини („Україна“, 1925, кн. 5). Рік потім ту-ж думку проаргументував проф. Ол. Оглоблін: „До питання про автора літопису Самовидця“ („Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.“ кн. VII—VIII, 180—196). М. Петровський ще рішучіше виступив на оборону сеї гадки. Його доводи остільки задовольняючі, що, як висловився д-р Кріп'якевич, — „видається безсумнівним, що наука врешті розкрила таємничого аноніма“. В основі його доказу лежить згідність звісток літопису зданими біографії Ракушки і можливість цими останніми й рисами ідеології Ракушки та його психології пояснювати як характер свідчень літопису, так замовчувань його про деякі події. Побіч з тим Петровський відкидає думки про авторство Федора Кордуби (46—49) і Зорки, якого й не було зовсім (36,2). Але цьому останньому питанню він присвячує окрему розвідку.

Авторство літопису—це основна теза статті. Друга—що літопис Самовидця (всупереч загальній сливе думці, ніби-то він є першорядне джерело серед інших українських літописів що-до певности), повний хиб і неправдивих звісток. Хоч він ліпший між козацькими літописами, але його ніяк не можна вважати за першорядне джерело до історії України. Це своє твердження автор доводить аналізою звісток літопису переважно за часи Хмельниччини, багато яких суперечать свідченням інших письменників і офіційних актів.

Хоч М. Петровський виявив в своїй роботі велику начитаність в джерелах і великий нахил ставитися критично до чужих звісток (nemini credere), хоч би й не близьких до його теми (див. 48,5—про Чорну раду), все-ж-таки і сам він не завсіди захищає міцно свої думки й гіпотези. Через його рясні „міг“, „можливо“ (див. 40, 41, 43) легко вдертися в його наукову будівлю і дещо пошарпати. Але як ця стаття є тільки перший нарис автора з його майбутньої великої монографії про літопис Самовидця, то можна сподіватися, що там будуть спростовані деякі не догляди і зміцнені не зовсім категоричні докази.

Друга стаття—А. Єршова „До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв.“—подає цікаві звістки про життя цих ремісничих організацій як до революції 1648 р.,—так і за гетьманщини. Але мабуть тут уміщений тільки початок роботи—два розділи. З них перший оповідає про цехові повинності, другий про зловживання повинностями цехів з боку полкової та сотенної старшини. Перший ширший обсягом часу, бо трактує про юридичну підвалину права цехів за польської влади, за гетьманів і про відношення до того права московського уряду. Зате другий більш інтересує свіжим архівним матеріалом, що автор знайшов у Харкові і частину оголосив (шість актів). Говорячи про численні приклади порушення прав цехів з боку військової старшини, яких не мали змоги припинити навіть гетьманські й царські грамоти й укази, автор правильно вважає за причини цих зловживань такі явища: „1) Слабий розвиток міст і міського

самоврядування на Лівобережжі взагалі; 2) придушення, часто фактичне знищення міського самоврядування, під відомом якого знаходилися і цехи, владою пануючого класу; 3) відсутність певних норм обов'язків цехів так відносно козацької адміністрації, як і до міських урядів“ (120).

До цього можна-б додати дві причини: 4) загальне джерело зловживань — егоїстичні інтереси пануючої верстви, цб-то шляхти в Польщі, військової старшини в Гетьманщині; 5) анархія, непідлеглість багатьох осіб державному урядові, що панували як у Речі Посполитій, так і під берлом гетьманів.

Стаття проф. Є. Рихліка „Слов'янофільство Кирило-Методіївців“ вияснює ідеологію Кирило-Методіївського братства з точки зору саме „Слов'янської ідеї“, побіч українофільських настроїв. Під цєю ж ідеєю автор розуміє „складний комплекс ідейних, емоціональних та вольових явищ“, чому роглядає її відносно зокрема думок братчиків про Слов'ян, звязаних з ними різних емоцій та настроїв і планів та програм діяльності. Базується автор на офіційних, мовляв, документах братства — на його „уставі“ „правилах“, на його „евангелії“, цб-то „Книзі битія Українського народу“ і на „Записці“ Білозерського.

„Слов'янофільством“ на думку автора були перейняті не всі братчики, а тільки Костомаров, Білозерський, Гулак і Куліш (199). Але що-до останнього, то його погляди не з'ясовані належно. Навіть і не поділяючи гадки, ніби-то Куліш і не належав до складу братства (новіший дослідник Житецький остаточно спростовує її: „Україна“, 1927, 1—2, ст. 41—42), все ж треба погодитись, що він не виявив ясно свого слов'янофільства. Посилання проф. Рихліка на деякі твори Куліша (208—216), не мають значіння, бо ці твори пізнішої доби (1856—1868 рр.), як і сам він зауважує. Цитати-ж листів од 21 серпня 1846 р., що їх наводить автор (220—221), не досить промовисті.

Що Куліш стояв скількись осторонь братства й його слов'янофільства, видно так із свідоцтва Андрузького (199), як і з „Хуторної поезії“ самого Куліша. „В статуті, писав Куліш, як опісля вже стало мені відомо, між иншими премудрими задумами було сказано, що Українці сполучать цю Слов'янщину в одну федерацію“ (28; див. у Є. Рихліка, 210). Те ж саме Куліш стверджував в „Правді“ 1868, ч. 25, 298 і в „Нові“ 1885, IV, № 13, 67). А і сам шановний автор статті на різних сторінках дає це розуміти, не називаючи Куліша поруч з другими братчиками — слов'янофілами (напр. 212).

Із 12 статей VII книги виділяємо по-перше, як звичайно, 3 сутопедагогічні: „По рефлексологічних лабораторіях“, „Про механізм та зміст дитячих свідчень“, „Інстинкт гніздування у птахів (спроба підручників для екскурсій) і 5 загально-наукових: проф. А. Покровського“ „Proletarii“ і „К третьей главе Коммунистического Манифеста“, К. Штепи — „Нариси з історії античної й християнської демонології, ч. II; проф. В. Резанова „Етюды о пролетарском литературном творчестве, II“; Ол. Каменева „Наслідки лабораторних досліджуваль хемічного складу ніжинських огірків та води“.

З останніх 4 статей, що мають безпосереднє відношення до України, — 1 етнографічна, 1 історично-літературна і 2 історичні.

Етнографічна належить перу проф. Рихліка. Це „З етнографічних студій. 1. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики“. Вона власне оповіщає про чеське населення того села й про ті впливи, між иншими український, яким воно підпадало, переважно в царині мови. Стаття П. Одарченка „Die Weber Г. Гайне в перекладі Лесі Українки“ дає спробу дослідити автентичність перекладу.

Історичні статті належать тим таки Миколі Петровському та Анатолію Ершову. Перша— „Три Поповичі (З української просопографії XVII в.)“ Ці Поповичі— представники військової старшини: 1 (Іван Аврамович Попович, чернігівський полковник, відомий з актів 1649—1663 рр.); 2 (Іван Попович, паволоцький полковник, що згадується в актах тільки в 1649, 1654 і 1663 рр., коли він підняв повстання проти Поляків і гетьмана Тетері, який його й покарав на смерть; 3 (Ів. Олекс. Попович, гетьманський хорунжий, а потім бунчужний гетьмана Брюховецького (1663). Таке констатування трьох історичних осіб має важність й інтерес, тому що, досі вченим були відомі тільки два Поповичі, при чому інші зливали тих двох в одну людину. Добре знайомство автора з архівними актами дало йому змогу відокремити трьох діячів з одним прізвищем.

Я не можу тільки погодитися з М. Петровським, коли він гадає, що перший Попович був скараний на горло в Москві, бо мовляв немає його ймення в списках скараних на смерть на Україні й засланих до Сибіру. Тому не можу, що хоч Іван Аврамович і був противний на виборах гетьмана Брюховецького, але царський посланець на раду Ведикаго-Гагин, під охорону якого він втік, його хутко визволив з-під варти, очевидно не вважаючи за винного. Потім він з ним поїхав до Москви не як з в'язнем. І може бути, що Попович і зістався на Москві, будучи покараний тільки тим, що на Україні конфісковано його майно (9—11).

„Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ О. Рігельмана і „Краткая Лѣтопись Малыя Россіи“ видана В. Рубаном— такий заголовок має стаття А. Ершова. Це досить вдатна спроба виявити залежність першого від другого, чого не відмітив ні сам Рігельман, ні дослідники. Досі називали тільки літописи Самовидця та Грабянки за найзначніші джерела „Лѣтописнаго повѣствованія“. А. Ершов шляхом копотливого порівняння 1—2-ої редакції цього твору з „Краткою Лѣтописью“ встановив, що Рігельман узяв в свою другу редакцію більш-менш 60 місць з Рубанівського видання. Побіч того А. Ершов робить спробу вияснити мотиви виписування ним з Рубана цілих часом сторінок і проминення деяких звісток. Справа позиточна для української історіографії, яка в особі молодих двох ніженських учених зробила вже значне придбання.

Костянтин Харлампович.

Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при Інституті. Кн. VIII (1928 р.). Ніжин. 1928. 191 ст.

Хоч Науково-дослідча катедра вперше тут з'являється на титулі „Записок“, проте вона не перший рік існує й не спершу її праці поповнюють зміст книжок Інституту.

Катедру в Ніжині засновано р. 1922 в складі трьох секцій: а) українського й російського письменства та мови, б) української та російської історії і в) античної, культури. Потім першу секцію поділено на дві: 1) українського письменства та мови й 2) загального та російського письменства. Крім того при катедрі існує звязана з нею адміністративно-педагогічно-педагогічна секція Харківського інституту педології.

Оскільки значне місце займала й займає Катедра в „Записках Ніжинського ІНО“, видно з того, що в VI-ту книжку її співробітники дали 5 статей із 7-ми, в VII-му—6 із 12-ти, в VIII-му—8 із 12-ти та звіт про діяльність Катедри за останній рік.

Сам ІНО з свого боку дав до VIII-мої книжки звідомлення декана К. Штепи про Дальтон-план в ІНО за 1924—8 рр., проф. М. Даденкова—філософію виховання у Крікка, Марії Терещенкової— До питання

про кількість ланкової праці в трудшкoлі і *Ол. Каменева з Костюченком*—Культуру махорки та мінеральні угноіння (урожай 1927 р. м. Ніжин).

З вісьмох статей, що їх походження обумовлено діяльністю Катедри, одна—*проф. Я. Колубовського*—торкається питання про філософію на Україні (це ніби-то рецензія на дисертацію на цю тему празького доцента Дм. Чижевського (Прага, 1926).

5 статей—історично-літературного змісту: *проф. В. Резанова*.—Етюдн о пролетарском літературном творчестве. III. Александр Безвестный (А. З. Етинчек), *Ів. Павловського*—З життя й творчості В. Чумака, *проф. Эвг. Рихлика*—Українські мотиви в поезії Юлія Словацького (тут 5 розділів із 7), *Петра Одарченка*—Нові матеріали до творчості Лесі Українки („Poesie“—рукописний альбом поезій Лесі Українки); *Ол. Пулинця*—М. Г. Чернишевський та українське питання (До 100-річчя зо дня народження письменника).

Автор останньої розвідки починає з короткої історії відношень російської суспільности до українського відродження в XIX ст.—Коли провідир російської суспільної думки 40-х років Белінський дуже ворожо ставився до української літератури й культури взагалі, критики 60-х років відносяться до неї зовсім инакше: і Добролюбов, і Герцен, і Ап. Григор'єв, і Чернишевський ставляться до розвою української культури співчутливо. У Чернишевського це обумовлено так його симпатіями до Українців, як і його теоретичними поглядами. Що-до першого, то ось яке цікаве місце знайшов Пулинець в творах критика: „А если есть племена, могущие к себе привлекать симпатию больше, чем другие племена, то именно малороссы—одно из племен наиболее симпатичных. Очаровательное соединение наивности и тонкости ума, мягкости нравов в семейной жизни, поэтическая задумчивость характера, непреклонно настойчивого, красота, изящество вкуса, поэтические обычаи,—все соединяется в этом народе, чтобы очаровать вас, так что иноплеменник становится малорусским патриотом, если хоть сколько нибудь поживет в Малороссии. Нельзя не почувствовать им“.

Теоретичні погляди Чернишевського на національне питання взагалі стояли в звязку з пробудженням національного руху в Західній Європі й були досить близькі до марксівської трактовки цього питання.

Хоч при першому виявленні поглядів Черн—го що-до української літератури, коли він писав про творчість Квітки-Основ'яненка (з нагоди його біографії, що її опрацював Гр. Данілевський), Черн—ий не зрозумів значіння Квітки, як основоположника серйозної української прози (1856), потім визнав за його творами високу художню якість. Це він зробив р. 1861, коли з приводу виходу першого номера „Основи“ найповніш виявив своє відношення до українського питання. Цікаво, що вже тоді Ч—ський висловив думку, що українській літературі належить незупинний розвиток і що з часом наступить такий момент, коли українською мовою буде не тільки багата белетристична література, але й наукова, філософська. А що-до селянських мас, то Ч—ий знайшов, що вже настав час, коли й для шкіл і для сімейного читання є потреба в популярно-серйозній літературі рідною мовою. До того-ж 1861 року відноситься ще одна стаття Чер—го, що торкається українського питання. Це „Національная безтактность“. Написано її з приводу виходу галицької газети „Слово“. Тут говориться і про мову газети, і про напрямок її, і про польсько-українські взаємовідносини.

Інтересна стаття Ол. Пулинця є даниною подяки історії української літератури „великому русскому ученому и критику“, як назвав Чернишевського Маркс...

Суто-історичних статей маємо в цій книжці дві: „До історії Руїни“ Мик. Петровського і „Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського“ Ан. Єршова.

Всупереч Костомарову, що за Руїну вважав період між 1663—1687 рр., М. Петровський за початок її визнає вже часи Виговського, коли до боротьби за Україну прилучилася загострена класова боротьба в самій Україні. Через те власне він і вводить „До історії Руїни“ такий момент як „Чигиринська рада 1657 року“. Це та сама рада, на якій обрано Виговського на гетьмана. Про цей епізод оповідає Самовидець-Ракушка. Але його оповідання наш автор визнає за непевне, бо Самовидець мав тенденційний намір заплямувати Виговського, з класовою політикою якого він не згоджувався. У всякому разі події в дійсності йшли не так, як виявляє Самовидець: „не було ані ради, що тяглася декілька днів, не було відмовлення Виговського й іншої старшини від урядів, не зачинявся і двір підчас ради, не обирався Виговський гетьманом тільки на час походу“. Нічого такого не маємо в певних звістках.

Таким же чином М. Петровський відмовляє в історичній імовірності оповіданню Величка про „битву під Глуховом р. 1664“, де Брюховецький погромив ніби-то короля Яна Казимира з його численним військом. Він у цьому другому начерку робить висновок, що „ніякого бою під Глуховом 30 січня, який бій намалював такими яскравими фарбами Величко, не було, а був бій пізніш, в кінці лютого, під Воронежем на Десні, бій, у якому брали участь і московські відділи“. Своє положення Петровський доводить так друківаними джерелами, як і архівними, що їх він сам знайшов в московських архівах. Три таких документи він і надрукував у додатках до своєї розвідки, що робить її ще більш цінною. Це 1) Лист гетьмана Брюховецького до царя з 2 лютого 1664 р. з-під Коропа, 2) Донесення царю Івашка Перхурова з-під Новгородок-Сіверського з 13 березня і 3) Донесення царю К. Хлопова з 3 березня того-ж 1664 року. Проте дивно якось М. Петровський в тексті статті посилається не на додатки до неї, а на відповідні документи архіву, що робить враження неначе він вирішив їх друківати лише після того, як сама стаття була вже надрукована.

У Лукомського є три історичні твори і в них він часто посилається на „старі руські певні літописи“, як на свої джерела. Ріжні історики, починаючи з Ор. Левицького й кінчаючи Франком і Студинським, не тільки вірили в колишнє існування особливого „певного руського літопису“, але й доводили, що ним крім Лукомського користувалися автор Густинської хроніки й Величко. В наші-ж часи П. Г. Клепацький дає спробу встановити зміст і текст „руського літопису“, що на його думку, закінчувався р. 1655.

Але ще в 1895 р., в рец. на дисертацію Студинського М. Грушевський вказав на те, що ці намагання Лукомського мали загальний характер. Тепер Ан. Єршов спростовує доводи Клепацького, не визнаючи існування якогось окремого „певного літопису“. Перш за все він вияснює саму назву „певний руський літопис“, як звичайне родове прізвище, яке наші письменники пристосовували були до всіх старих літописів, на яких не було авторського ймення. Потім шляхом текстуальних порівнянь А. Єршов доводить, що майже всі місця з Лукомського, що він видає за взяті у „певного руського літопису“, сливе зовсім збігаються з свідомством чи „Краткого описання Малороссія“, чи Густинської хроніки, чи Літопису Грабянки або Велички, і тільки небагато звісток узято „з одного — двох літописів, поки-що нам невідомих“.

Шкода, що так змістовну книжку Ніжинських „Записок“ надруковано в досить невеликому числі примірників (300): вона повинна знайти більш читачів. І в усякому разі видно, що в Ніжинському ІНО більш, як в ин-

ших, є людей, що не тільки опанували свою наукову спеціальність, а й охоче діляться з суспільністю плодами своїх наукових досягнень. Це тим більш заслуговує вдячної уваги, що Ніжинський ІНО не одержує від центру грошової підмоги на видання.

Константин Харлампович.

Записки Волинського Інституту Народньої Освіти ім. Івана Франка. Житомир, кн. 1, 1926, 118 стор. кн. 2, 1927, стор. 157.

Ім'я славнозвісного поета, вченого й суспільного діяча Галичини, ба й усієї України зустрічається не лише на обгортці Записок. Франкові присвячено три статті в одних двох книжках. В 1-ій — Евіна „Франко й проблема читачівства“, в 2-ій Ненадкевича — „Із студій над стилем Франкової і Стефаникової новели“ і „Розгляд збірки поезій Франка: „Із літ моєї молодости“. Остання — це доповідь трьох студентів — членів Франківського семінару при І.Н.О. З того-ж таки семінару вийшла розвідка студентки Романівської „До характеристики Шевченківської сатири“, при чому цей письменник порівнюється знов таки з Франком, що „після Шевченка — одна з найбільших величин в українській літературі й громадському житті“.

Я хочу трошки зупинитися на першій статті. Виходячи з думки французького критика Еннекена, що її поділяє й проф. О. Білецький в своїй статті „Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя)“, — Евин підходить до поетичних творів Франка з точки зору читачів, — як ці твори читалися на Східній Україні раніш і на що вони можуть сподіватися в майбутньому. Проаналізувавши мотив зрадиництва в творах Франка й проблему проводиря й маси, що її він веде й нею керує, в зв'язку з особистими переживаннями поета, Евин вияснює, з яких боків найбільш зацікавить читача поезія Франка й кого саме. Як що до Франка, „виразного селянина психологічно, загальноєвропейського демократа — соціаліста, з широкими інтелектуальними, естетичними інтересами“, не могли щільно підійти сучасні йому покоління галицької інтелігенції „ні соціально-груповою соціологією, ні своєю вузько-провінційальною, клерикально-уніятською освітою з переважаючим впливом чужо-національної шляхетсько-польської культури“, — то зрозуміло, що міцний контингент майбутніх Франкових читачів дасть селянська інтелігенція сучасного радянського суспільства. Вона саме „в здоровому селянському інтелекті поета, в реалізмі його мишлення, в здоровому, трохи грубоватому... гуморі, в мужності й життєсприйнятливості загального тону його психіки“... „відчує риси свого соціально-психологічного типу й знайде міцну, напівсвідому підвалину для сприймання ідейних і естетичних цінностей Франкової поезії“ (35).

Суто історичного змісту стаття П. Абрамовича — „До історії заснування Волинського І.Н.О в Житомирі (з нагоди п'ятих роковин існування 8 березня 1925 р.)“. Але офіційне відкриття Інституту, Педагогічного саме, сталося не 8 березня 1920 р., а 16 жовтня 1919 р. Хоч навкруги ще були військові обставини, цього саме дня „Волинский Губернский Комитет рабоче-крестьянской Обороны по Губотделу Наробраза“ своїм наказом довершив двоєрічні клопотання місцевих робітників. Має значіння при тому в житті І.Н.О й друга дата — 14/VIII 1920 р., коли НарКомПрос Р.С.Ф.С.Р затвердив тимчасовий „Устав І.Н.О. в г. Житомире“. Тому — зауважу мимохідь — структура цієї установи мала в перші часи не широко українські риси...

Перехідна доба, що її пережила вища школа в Житомирі, відбилася не тільки на змінах в структурі її, але в силі деяких цифр. Мова йде не

тільки за „деньзнаки“ й їх валютну вартість. Ні. Коли читаємо, що кількість наших студентів в 1918/1919 рр. становила 234, в 1919/1920 рр. — 320 чл., в 1920/1921 рр.—614 чл., а в 1921/2 рр. виносила вже 750 чл., то (знов) треба багато дечого знати з історії внутрішнього життя не тільки нашого, але взагалі всіх українських І.Н.О за цей час, щоб зрозуміти як слід ці цифри. Ясна річ, що в дійсності 753 студентів у нашій І.Н.О не було ніколи. Але на папері бувало (1,5). Для історика тих часів, зокрема для історика освіти це не зайва пересторога...

За доповнення до цієї статті можна вважати „Матеріали до учбового плану Волинського І.Н.О на 1926—7 рр.“ (кн. 2).

Чималий інтерес мають — П. Абрамовича „Етнографічні записи (Західня Волинь. Село Мізів і околиці. 1912—1913 рр. ч. 1)“ в кн. 2, ст. 49—80. Тут читаємо записи про одіж дитячу, мужицьку, жіночу і пісні, звязані з ріжними святами (колядки, спусти, щедрівки, веснянки, петрівка, купала), з закінченням жнива (обжинки), з сімейними урочистостями (хрестини, весілля). Записи становлять багатий матеріал так для фольклору українського й етнографії взагалі, як і для діалектології, тим цінніший, що зроблені в глухому закутку Ковельщини, при тому в роки царату, коли населення ще ні трохи не підпало впливам імперіялістичної війни й революції. Має й те вагу, що та місцевість тепер за Польщею...

Треба ще зауважити статті, що знайомлять з надрами Волини й загальом з її природою, і, значить, з природньою підвалиною народнього хазяйства — в сучасному й ще більш в майбутньому. Це в 1-й книжці — „До петрографії Волини“ Ніни Ненадкевич і „Нове до геології Волини“ Степ. Більського. Обидві — результати екскурсій 1921, 1923 і 1924 рр., коли петрографічне обслідування охопило площу в 4200 кв. клм. В 2-й книжці — С. Більського „Радіоктивні грязі й джерела біля м. Житомира і в Городниці на Коростенщині“ і В. Скорохода — „Замітки про фавну Волини“.

Останні статті, з царини педагогіки та природознавства, хоч теж цікаві, мають інтерес загальний, а не місцевий, тому я й не обговорюю їх.

Костянтин Харлампович.

Записки Миколаївського І.Н.О, кн. I. рік 1926—1927, Миколаїв, 1927, 126 стор.

Миколаївський І.Н.О був перетворений з учительського інституту, що його засновано р. 1913 і 1917 реорганізовано на підставі положення виданого Тимчасовим Урядом. „Педагогічним“ зробився в лютому 1920 р. і то більш по назві, ніж по суті. Найважливішу реформу переведено в осени р. 1921, коли замість факультетів фізико-математичного, природничо-географічного та словесно-історичного влаштувався факультет соціального виховання. Але й попередні факультети існували аж до вересня 1922 р. Ці зміни в структурі Інституту в звязку з змінами влад у місті і в країні, дальший розвиток І.Н.О, організація при ньому річних курсів та семінарів, — все це складає зміст першої статті Записок — „Короткого нарису з історії миколаївського І.Н.О“.

Ця стаття входить до складу I відділу книжки, що його, за передмовою, присвячено історії та характеристиці діяльності І.Н.О. Опріч її тут маємо рух складу викладачів інституту за роки 1913—1923, рух кредитів та видатків за 1923—1927 рр., навчально-методичну роботу Мик. І.Н.О“ і про роботу проф. студорганізації.

Розділ II дає статті переважно педагогічного змісту. Ось вони: „Діалектичний метод в педагогії“, „Современная народная школа Германии“, „Педагогика в І.Н.О“, „Спроба вивчення колективної діяльності“ і „Со-

ціологіческий метод проф. Сакулина“. Автор останньої суворо критикує з точки зору діалектичного матеріалізму книгу Сакулина „Соціологічний метод в літературоведенні“.

Відділ III містить статті краєзнавчого характеру. Тому тут маємо: „Хемічний склад м'яса риби Дніпровсько-Бузького лиману“ і „Забитий художник Р. Г. Судковський“. Це відомий мариніст, суперник Айвазовського (1850—1855). Народженець Очакова, він у своїх численних картинах виспівував Чорне море, Лиман, південний край. Його творчість міцно зв'язана з природою України, а значна кількість його творів недавно подарована його братом в Миколаївський Музей образотворчих мистецтв. Автор статті, що так любовно поставився до славнозвісного в свої часи мистця, дав в додатках до неї алфаветний список 117 його творів, список фотографій з 26 видатних картин Судковського, що перебувають у музеях Ленінграду, Москви, Одеси й за кордоном, „Матеріали для характеристики творчеств Р. Г. Судковського“, ц. т. перелік видань з оцінкою окремих картин його й загалом його творчого хисту, й поезію Косякова „На могилу Судковського“.

Костянтин Харлампович.

Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки. Т. I. Одеса. 1927 (26×17.5). VI+200 стор. з 2 ілюстр. по-за текстом. Друковано 500 примірників. Ціна 2 карб.

Назване видання то є ще один і визначний доказ того, оскільки, може повільно, все-ж поширюються наші видавничі можливості, навіть у ділянці книгознавства. Нам хотілось би тут, оскільки дозволяє місце, торкнутися деяких характерних ознак цього видання.

Книжка складається з двох основних частин: інформаційної й науково-дослідчої. Перша частина: С. Рубінштейн. Передмова. Автор подає відомості про структуру „Праць“ і про виготовлені до друку нові матеріали. С. Рубінштейн. Одеська Центральна Наукова Бібліотека. О. Вайнштейн. Музей Книги Одеської Центральної Наукової Бібліотеки.

Друга частина складається з наукових дослідів українознавчого характеру. Одні з них базуються на рукописних матеріалах ОЦНБ, почасти історичних, почасти лінгвістичних, історико-топографічних і історико-революційних. Другий ряд розвідок складають бібліографічні досліді. Досліді другої частини „Праць“: П. Бузук, 3 лінгвістично-історичних матеріалів. Автор розглядає рукопис „Життя Святих“, який має скорописну приписку про смерть якогось Мазепи, учасника подій 1596 р. М. Слабченко, Два топографічні описи Полтавщини (1806) й Харківщини (1837). М. Петринський, Матеріали до історії Жовтневих днів в Одесі (Архів комісара тимчасового (російського) уряду). С. Рубінштейн, Основні завдання наукової бібліографії С.Р.С.Р. Ф. Петрунь, Рукописна збірка В. І. Григоровича. К. Копержинський, Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80—90 років XIX ст. С. Боровий, Книга в Одесі в 1917—1921 рр. Д. Романовський, Періодичні видання в Одесі рр. 1917—1921. С. Боровий, Volantia в Одесі (1917—1921). Інструкція до складання бібліографічного опису метеликів о ЦНБ. Головніша література про Одеську Центральну Наукову Бібліотеку та про книжкові фонди, що є в її складі.

Перше, що слід відзначити в реферованому виданні, це широкий розмах, виявлений у підборі матеріалів складачами першої книги „Праць“ ОЦНБ. Цей широкий діапазон дослідчої й видавничої роботи вже під-

креслювався в нашій спеціальній літературі¹⁾ Друге, що впадає на очі, це те, що „Праці“ складаються з матеріалу переважно українознавчого характеру. Навіть стаття С. Рубінштейна про бібліографію С.Р.С.Р. трактує також і питання про організацію української бібліографії. Ми повинні лише вітати появу такого визначного українознавчого видання в наслідок ініціативи й роботи Наукової Бібліотеки в найбільшому місті Півдня України. Але разом з тим дозволимо собі висловити деякі міркування про загальну установку „Праць“, яка, коли-б її залишити такою й надалі, не цілком може задовольнити. Будемо пам'ятати, що „Праці“ це не лише українознавче видання. Вони повинні бути також і книгознавчим органом. Нагадаємо також, що питання про характер потрібного на Україні науково-дослідчого книгознавчого органу цілком не розв'язане. Крім того, й ціла проблема книгознавства на Україні, особливо книгознавчої методології, це також поле, на якому лише починається організована колективна робота. Зокрема гостро стоїть проблема бібліографії й у першу чергу створення українського бібліографічного репертуару, який зможемо скласти лише при умові великих колективних зусиль.

Виходячи з таких міркувань, ми не заперечували-б, щоб у першому томі „Праць“ ОЦНБ було показано, які широкі дослідчі й видавничі потреби має зокрема Одеська Центральна Наукова Бібліотека. Потрібно також виявити й показати науковим колам ті матеріали, що їх має бібліотека, потрібно виявити й всю ту широку тематику дослідів, що їх переводять учені й учасники бібліографічного семінару ОЦНБ й т. д. Все це потрібне, оскільки наукові бібліотеки хочуть іти в ряді фахових дослідчих установ.

Але все-ж надалі слід, на нашу думку, вирівнювати лінії як дослідчої, так і видавничої роботи наукових бібліотек УРСР. Ми певні, що кожна наукова бібліотека України нарешті визначить своє основне дослідче завдання, як визначить для себе ділянку практичної книгознавчої роботи. Тоді, природньо, увага буде збільшуватись у межах основного завдання. В наслідок цього досліди, скажемо, загально-історичного характеру, чи філологічного, хоч як вони цінні, знайдуть собі місце й спосіб виявлення у відповідних виданнях. Натомість книгознавчі досліди і різні роботи з ділянки книгознавчої практики збільшаться на сторінках наших книгознавчих органів.

Зокрема про бібліографічний розділ „Праць“. Немає сумніву, що цей розділ як-раз і є природня для книгознавчого видання складова частина. Скажемо більше. Праці: К. Копержинського, С. Борового й Д. Романовського то є зародки виключної ваги дослідчої бібліографічної праці ОЦНБ, то є дуже цінні фрагменти краєвої бібліографії, якраз тої її частини, що повинна охопити книжкову продукцію Одещини, тоб-то великого економічного й культурного району України, зв'язаного з Одесою. Працями названих авторів бібліографічний Семінар ОЦНБ зробив фактично заявку на репрезентування ним краєвої бібліографії Півдня України. Потрібно лише до краєвої додати ще й краєзнавчу бібліографію, тоб-то бібліографування й тих видань, що змістом торкаються Півдня України. Немає чого доводити, оскільки мало зроблено в обох згаданих ділянках нашої бібліографічної роботи. Навіть Державна наша бібліографія потребує значної допомоги з боку краєвої. Цілком природньо зміцнюється думка, що краєва й краєзнавча бібліографічна робота повинні в найближчому часу зайняти центральне місце в цілій роботі Бібліографічного Семінару Одеської Центральної Наукової Бібліотеки.

Михайло Ясинський.

¹⁾ Див. рецензію В. К. „Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії“. К. ВБУ. 1927, Кн. I, ст. 148.

Хроніка.

Науково-дослідча катедра історії України в Києві в 1927/28 році.
Звідомлення про діяльність Катедри в попередніх роках були надруковані в попередніх річниках „України“¹⁾. Нагадаємо головніше про організацію Катедри: Катедру засновано весною 1924 року, завершено її організацію в жовтні того-ж року, в складі трьох секцій:

- а) методології і соціологічного обґрунтування історії,
- б) історії економічної, соціальної і політичної.
- в) історії культури.

Третя секція поділяється на підсекцію історії матеріальної культури і підсекцію історії інтелектуальної культури. При сій останній підсекції в жовтні 1925 року засновано Кабінет Примітивної Культури.

Катедра звязана не з якою-небудь вищою школою, а з Українською Академією Наук, тому що добирає аспірантів з різних вищих шкіл та ріжні вищі школи має обслуговувати.

•Своїм найближчим організаційним завданням Катедра ставить своє перетворення в Історичний Інститут, а Кабінета Примітивної Культури також у відповідний науковий інститут— що принципіально і внесено в п'ятилітній план УкрНауки, вироблений і ухвалений в червні 1926 р. Теперішня організація сих установ орієнтується на сю ціль.

Маючи перед собою таку мету, Катедра, за попереднім порозумінням з УкрНаукою, ухвалою 21 лютого 1928 р. постановила перевести поділ на два відділи: а) Історії України, б) Примітивної Культури і Народньої Творчости, з тим щоб кожен відділ мав окремий керуючий осередок і аспірантуру та полагоджував свої справи самостійно, об'єднуючися тільки спільною особою керівника (голови) Катедри; Кабінет Примітивної Культури зістається при відділі б).

Персональний склад Катедри на 1 липня 1928 р.:

керуючий Катедрою академик М. С. Грушевський, він-же керівник секції історії культури.

керівник секції методології і соціологічного обґрунтування історії О. Ю. Гермайзе,

керівник секції соціальної і політичної історії О. С. Грушевський, дійсні члени в відділі історії: В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко і

В. І. Щербина,

дійсні члени в відділі Примітивної Культури і народньої творчости: К. М. Грушевська (вона-ж керівниця Кабінета Примітивної Культури), К. О. Копержинський і Ф. Я. Савченко.

Наукові співробітники: О. І. Баранович, С. В. Глушко, М. Н. Петровський, М. М. Ткаченко, П. К. Федоренко, С. В. Шамрай.

Аспіранти: К. Є. Антипович, П. С. Глядківський, В. С. Денисенко, В. С. Євфимовський, І. А. Камінський, М. Ф. Карачківський, П. А. Кияниця, Д. Є. Кравцов, В. Я. Кравченко, П. І. Нечипоренко, Л. О. Окіншевич, О. Я. Павлик, М. О. Степанишина, В. Д. Юркевич.

¹⁾ Див. Р. 1926, кн. IV і 1927, кн. VI.

Згідно з загальними положеннями Катедра працює:

а) як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в зв'язку з загальною історією культури і соціального розвитку.

б) як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників в сій спеціальності і викладачів для вищих шкіл сих предметів.

В сфері науково-дослідчій черговий план **Історичного Відділу** Катедри в наступних роках 1927/8 і 1928/9 ставить такі завдання:

дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625—1925,

дослідження тих культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій економічній основі,

аби крок за кроком поглиблюючи сей дослід і розширяючи його далі й далі по можності охопити всю територію українського розселення в його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах.

Спеціальні завдання в сих роках Катедра в сій сфері ставить собі такі:

Систематичне збирання невиданого матеріалу для історії України, соціально-економічної, культурної і політичної в другій половині XVII в. Минулий рік був присвячений збиранню сього матеріалу в архівосховищах і бібліотеках Москви, Львова і Кракова для часів Хмельниччини, роки 1927/8 і 1928/9 будуть присвячені рр. 1657—1686.

Розроблення актового історичного матеріалу для пізнання соціально-економічної історії Лівобережної України XVIII в. (ревізії, генер. слідство о маєтностях, акти монастирського господарства, Румянцевська опись Малоросії).

Досліди над економікою Правобережжя в другій половині XVIII і першій пол. XIX в.

Вивчення аграрних відносин і економічного побуту селянства перед реформою 1861 р. і по ній в б. Росії.

Вивчення економіки українського міста XVIII—XIX вв.

Студії над економічними і соціальними відносинами Західньої України, головно Галичини в XIX і в першій чверті XX в.

Студії над історією української історіографії XVIII—XIX вв. у зв'язку з соціально-економічними і політичними течіями сеї доби.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріалу для другої половини XVII в.,

над статистикою й економікою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами середини XIX в.;

над українською історіографією XVIII і XIX в.

Особлива увага була звернена в сім році на скріплення культурно-історичного досліду в літературній сфері, з другої сторони — на економічну історію України та на підсилення занять старою історією України, що останніми роками стала занедбуватися через те, що вся увага зосередилася на останніх століттях. Катедра намітила ряд наукових сил з сих спеціальностей, як кандидатів на своїх дійсних членів і наукових співробітників, дехто з них уже затверджений, декотрих справа ще не покінчена. В другій половині академічного року взагалі помітний був певний застій в поагоджуванню організаційних справ Катедри, поскільки вони залежали від харківського центра: почавши від місяця березня внесення керуючого осередку Катедри зіставалися здебільшого без розгляду і затвердження, і се не могло не відбитися на науково-організаційній та й

дослідчій роботі. Вона мусіла спинитися кінцесь кінцем чекаючи такої чи іншої розв'язки поставлених питань, і те що могло бути зроблене в сім напрям сього року, прийшлося відкласти надалі аж до вияснення.

В напрямі науково-виховуючим особлива увага в р. 1927/8 була звернена на підготовку аспірантів старших років до переведу їх в категорію наукових співробітників і на остаточний добір відповідно підготовлених дослідників для дальшої праці в Катедрі. В р. 1926/7 відбулися перші промоції аспірантів Катедри на наукових співробітників (О. І. Барановича і М. М. Ткаченка). В році 1927/8 переведено промоцію ще двох (С. В. Глушка і С. В. Шамрая) і почато останню перевірку ще кількох. Поруч із ними, як одмічено вже, маючи на увазі охопити дослідними силами Катедри круг українських історичних дисциплін можливо повно, Катедра постановила ввести в число своїх наукових співробітників кількох сторонніх дослідників, допущених перед тим до занять Катедри, які в процесі своєї наукової роботи дійсно зв'язалися тісно з її дослідною працею. Таким чином протягом сього року підготовлено, перевірено і введено в категорію наукових дослідників ряд нових сил, і зростання категорії наукових дослідників Історичного Відділу являється одним із головніших досягнень його в сім році: на початку року було тільки два наукові дослідники, тепер Катедра має шість затверджених і кілька намічених, але ще не затверджених.

Для підготовки аспірантів в попередніх роках читалися в Катедрі такі курси: з сучасної соціології, спеціально—дослідження примітивного мишлення та його еволюції (М. Грушевський); з соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе), з методології історії (П. Клименко); джерелознавство (О. Грушевський); геологічний вступ до археології України (ак. П. Тутківський); археологія України (В. Данилевич); соціальні й культурні течії на Україні (М. Грушевський).

Семинарні заняття велись такі: марксизм і ленінізм (О. Гермайзе); архівознавство (П. Клименко); матеріальна культура і техніка передісторичної доби (В. Данилевич); історія Києва (В. Щербина).

В 1927/8 читались: методологія (проф. Клименко), економіка (О. Попов), техніка середньовічної доби (В. Данилевич).

Колективні дискусії над науковою літературою в напрямі перевірки, засвоєння і вияснення головніших моментів переведено: в квітні 1926 р. для аспірантів 1924 р. з цілої програми лектури. В грудні 1926 р. з методології історії для аспірантів 1924 і 1925 р. В квітні 1927 р. з старої й середньої історії України і з нової історії України до кінця XVIII віку, для всіх. В червні з історії XIX і поч. XX в. В листопаді з марксо-ленінської літератури. В лютім 1928 р. з нової історії XIX і поч. XX в. для тих, що не брали участі в попередніх перевірках.

Для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів Катедра регулярно що два тижні в певний означений день збиралася в повнім складі, в присутності кандидатів і допущених до занять осіб. За правило вважалося, що аспірант підчас свого перебування в Катедрі повинен не менш як два рази виступити з доповіддю в такім засіданні, щоб вислухати завваження і оборонити свої тези. В році 1927/8 вислухано і обговорено такі доповіді:

20/IX, 1927, С. В. Шамрай—Київська Козаччина 1855 р. (коротке резюме праці).

20/X, С. В. Глушко—Селянський рух на Чернігівщині в к. XIX та поч. XX, ст. (1. Економічний розвиток Чернігівщини та 2. Земельний лад Чернігівщини).

10/X, Урочисте Засідання—1. Акад. М. С. Грушевський: Діяльність Науково-дослідчої Катедри Історії України. 2. О. Ю. Гермайзе: Досягнення української історичної науки за останні 10 років. 3. П. В. Клименко—Архівна справа за останні 10 років. 4. М. М. Ткаченко—Розроблення археології за останні 10 років. 5. С. В. Глушко—Розроблення історії селянських рухів за останні 10 років.

15/XI, П. К. Федоренко—Методологія розроблення монастирських господарств.

21/XI, С. В. Шамрай—Київська Козаччина 1855 р.

13/XII, С. В. Глушко—Шукання землі селянами на Чернігівщині при кінці XIX в.

7/II, 1928 р. В. М. Костащук—Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя).

21/II, В. Д. Отамановський—Винницька міщанська громада в XVI—XVII вв.

6/III, О. І. Баранович—Капіталістична оренда на Україні за польської доби. Критичний розгляд праці А. І. Ярошевича.

20/III, С. В. Глушко—Селянські рухи на Чернігівщині кінця XIX та початку XX ст.

27/III, Т. М. Гавриленко—Археологічний з'їзд у Києві (1874 р.).

3/IV, П. А. Діхтяр—Селянський рух на Правобережній Україні 1905—6.

10/IV, С. Ю. Гаєвський—Початки українського літописання в світлі новіших даних.

24/IV, Л. О. Окиншевич—Склад генеральної ради на Україні—Гетьманщині.

22/V, М. Ф. Карачківський—Цехи в Києві до 1785 р.

12/VI, О. М. Степанишина—Реформа 1861 року в київських маетках Браницьких.

19/VI, її-ж—Господарство Браницьких в середині XIX в.

26/VI, Л. О. Окиншевич—Компетенції Генеральної Ради.

Відділ Примітивної Культури і Народної Творчості став формуватися в р. 1927/8, наоколо „Кабінету Примітивної Культури“, заснованого на початку р. 1925/6, як зав'язок майбутнього науково-дослідчого інституту присвяченого дослідові пережитків примітивної культури в українській обрядовості, народнім світоглядові та народній творчості. Заходи коло засновання такого інституту велися акад. Грушевським від самого його повороту до Києва, через Укр. Академію Наук і безпосереднє в НарКомОсвіти; потреба і бажаність сього інституту була признана від початку, але його формальна організація стрічалась з різними перешкодами і відкладалась з року на рік. Робота що призначалась на його долю велась початково в академічних комісіях: Культурно-історичній і Історичної Пісенности, потім—в жовтні 1925 р. засновано при секції історії культури Науково-досл. Катедри згаданий Кабінет Примітивної Культури. Організація його йшла одначе теж дуже поволі, і тільки в січні 1927 р. він отримав перші посади, з них тільки одну штатну, в році 1927/8 одержав штатного керівника, на правах дійсного члена Катедри, і двох дійсних членів, одного штатного і другого нештатного. Перетворення Кабінету в Науково-дослідчий Інститут на початку 1927/8 р. здавалось певним і близьким, пройшло всі підготовні інстанції, але ще раз було відложено. Тоді катедра постановила відділити роботу над вищезазначеними питаннями, що велась в Культурно-історичній секції і в Кабінеті в окремий відділ, і так з початком 1928 р. поруч відділу історичного з'явився сей етнологічний відділ, під назвою „Відділу Примітивної Культури і Народної Творчості“.

На жаль, його організація зістається не оформленою; наслідком згаданого застою в поладжуванні біжучих справ, всі пропозиції, які доторкалися різних організаційних питань Відділу Прим. Культури, з березня 1928 р. починаючи, лишились неполадженими. Фактично ж Відділ орієнтувався на план проєктованого Інституту. Праці велися в таких напрямках:

вивчення примітивної культури та її пережитків на Україні, порівняного досліду над українським фольклором, вивчення української народньої тоніки та її історії, дослідження впливів, взаємин і аналогій слов'янських, античних, переднеазійських і західно-європейських.

Відділ працював в складі п'яти дійсних членів, секретаря, архивара, 8 постійних співробітників і консультантів, двох аспірантів і 5 допущених до занять осіб. З них затверджені УкрНаукою до 1 липня були тільки сі: К. М. Грушевська, керівниця Кабінету Примітивної Культури і дійсний член Катедри.

К. О. Копержинський, дійсний член Катедри.

Ф. Я. Савченко, дійсний член Катедри.

М. А. Жуковська, секретар і архівіст, систематизатор матеріалу.

П. С. Глядківський, аспірант.

В. С. Денисенко, аспірант.

Протягом 1927/8 року Відділ і Кабінет, спільно з Культурно-історичною Комісією і Комісією Історичної Пісенности відбув 16 засідань на котрих заслухано і розроблено було 46 доповідів, між иншим:

Ф. Савченко: З сучасних пережитків.

В. Денисенко: Роля громади в похороннім обряді.

М. Грушевський: Століття українського народництва (погляди Максимовича на завдання української фольклористики).

К. Грушевська: З примітивного господарства—засоби жіночої господарської магії.

М. Возняк. І: Франко як етнограф.

К. Грушевська: Еспанська праця про куваду.

В. Юркевич: Польська література про сліди тотемізму у Поляків.

В. Денисенко: Дещо до історії праці Ф. К. Волкова про весільний обряд.

М. Коросташ: Сопілка, її техніка і побутовий вжиток.

К. Грушевська: Культура о. Пасхи.

К. Копержинський: Господарські сезони у Слов'ян.

К. Грушевська: Негри Анголи.

Є. Кагаров: Відділ еволюції і типології культури лєнінградського етнографічного музею.

К. Грушевська: Прохальні обходи, з приводу нової літератури.

К. Штепа: До українських легенд про сотворення людини.

Є. Смолинська: Обрядовість виїзду в дорогу в українській пісні.

К. Копержинський: Поняття часу у Слов'ян.

І. Сільченко: Методологія досліду народньої пісні у Потебні.

К. Грушевська: Помічення над етнологічною працею Зах. Європи (звідомлення з наук. відрядження).

Ролю просемінарія Кабінету (а тепер Відділу) далі сповняв етнографічний гурток Київського Інституту Народньої Освіти, що стояв під керівництвом д. члена Катедри Ф. Я. Савченка. В 1927/8 р. у нім брало участь 8 членів, що протягом року відбули 26 засідань, вислухали і обговорили 44 реферата.

Видавництво Кабінету: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“ пережило протягом року різні пертурбації, з котрих кінець кінцем щасливо вийшло. По тім як під літо 1927 р. закінчено перший річник його, за рік 1926, і виготовлено до друку перший випуск річника 1927 р. Державне Видавництво, що прийняло було се видавництво до свого плану в р. 1926, заявило, що далі його видавати не буде, бо воно повинно перейти на кошти УкрНауки, як видання чисто наукове. По тім

як кілька місяців пройшло в безплідних переговорах на сю тему, Кабінетові не лишилось нічого більше як прохати дотації для сього видання у УкрНауки. УкрНаука поставилася до сього прохання сприятливо, але фактично тільки під весну 1928 р. ся дотація була одержана, і тому річник 1927 прийшлося випустити з деяким запізненням, всі випуски в одній книзі, в зменшенім розмірі (15 аркушів замість проєктованих 22). В сій книзі надруковані такі статті:

М. С. Грушевський: Сто літ українського народництва („Сборн. Малорос. Півсеня 1827 г.). К. Грушевська: З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої маїї у звязку з найстаршими формами жіночого господарства. К. Копержинського: Провідні шляхи дослідження обрядового новорічного циклу. Ф. Колесса: Речитативні форми в українській народній поезії. К. Штепи: Проблеми античного релігійного синкретизму в звязку з мотивами староукраїнської легендарної творчости (З приводу кн. Reitzenstein-Schaefer'a: Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland, Lpz., 1922). Ф. Савченка: З сучасних пережитків. Маршал Фош і „прелогічне мишлення“. Є. Кагарова: Відділ еволюції і типології культури в Музеї Антропології та Етнографії в Ленінграді. К. Грушевська: До збірки матеріялів про вогонь В. Г. Кравченка. В. Кравченко: Вогонь (матеріал зібраний на Правобережжі. Рецензії. Протоколи за р. 1927.

Паралельно підготовлявся також і перший випуск річника 1928, що під сю хвилю вже закінчується друком і має вийти в вересні. В нім містяться такі студії та огляди:

П. Ріве — Антропологія. Е. Кагаров — Форми та елементи народньої обрядовости. К. Копержинський — Господарчі сезони у Слов'ян. В. Козловська — Сторінка з обсягу культів. Свячений дуб Слов'ян-поган. К. Грушевська — До нових матеріялів про первісний монотеїзм. P. Schebesta, Beiden urvaldzwergen von Malaya Lpz. 1927. М. Возняк — Франко як етнограф. К. Квітка — Збірник українських мелодій Максимовича і Аляб'єва.

Важною подією в життю Кабінету і Відділу була загранична наукова подорож відбута керівницею Кабінету К. Грушевською закордон — до Відня, Берліна й Парижа. Вона відсвіжила й скріпила звязок роботи Відділу з світовим науковим життям, з роботою закордонних етнологічних і соціологічних установ, дала можливість краще зазнайомитися з сучасними напрямками і методами наукової праці, з періодиком і літературою. Все се наслідком нестачі коштів і валютних труднощів неможливо здійснити з Київа, а де що й не може бути дане инакше як безпосередніми інформаціями на місцях, і щорічна подорож одного з членів відділів катедри стає необхідною потребою. Коротке звітлення з подорожи К. М. Грушевської надруковане буде в наступній книжці „України“. До нього треба додати, що їй удалось також притягти до участі в видавництві Кабінету видатних закордонних спеціалістів.

В цілому робота Катедри терпить не тільки від нестачі коштів, але і від нерегулярности їх асигнування, а також від валютних труднощів (в пересилці за кордон) — через се дуже тяжко підтримувати роботу співробітників за кордоном, здобувати літературу і т. д. Багато залежить від чисто технічних труднощів — згадати хоча б нестачу приміщення, так що Катедра збирається в приймах, і її члени та аспіранти немають ніяких приміщень для занять. Лишається побажати щоб наступний рік 1928/9 приніс якісь полекші в сих справах.

Про Київський Археологічний З'їзд 1874 року прочитав 27 березня в пленумі науково-дослідчої Катедри Історії України Т. М. Гавриленко доповідь, що зібрала своєю темою велику скількість слухачів (між иншими був і звісний галицький історик М. М. Кордуба, що приїхав до Київа на святкування пам'яті В. Б. Антоновича), і викликала цікаву дискусію варту того, щоб її відмітити.

Доповідач нагадав, що в кінці 60-х і в першій половині 70-х рр. українська інтелігенція серйозно взялася до організації української науки,

бажаючи спертись на неї у своїй боротьбі проти самодержавного режиму, що заперечував саме існування українського народу, його мови і забороняв культурну працю на його користь.

Переконані в тому, що науку ніхто вдарити не посміє, діячі Старої Громади 70-х рр. поставили собі завдання довести науково факт існування української нації. Їх великі наукові досягнення, що поклали міцні підвалини під новіше українознавство, ішли в парі з першими спробами організації української науки то в формі етногр.-статистичної експедиції Чубинського, то у формі постійного наукового закладу — Південно-Західнього Відділу Геогр. Т-ва, що став легальною фірмою для наукової роботи Громади. Особливо видатним був 1874 р., коли українськими силами організовано було перепис у Києві, поставлено першу українську оперу „Різдвяна ніч“, а в серпні відбувся III археологічний з'їзд.

З'їзд цей стався одним з етапів на шляху до організації української науки. Підготування до нього ішло в двох напрямках: з одного боку організатор археологічних з'їздів граф Уваров хотів зробити з нього всеслов'янський конгрес, маючи на меті закласти тут редакційну колегію для видання всеслов'янського наукового органу.

З другого боку Стара Громада, член якої Антонович був головним діячем київського організаційного комітету для влаштування з'їзду, готувалася зробити на ньому генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестацію української науки та українського народу перед ученим світом російським, слов'янським та європейським.

З'їзд випав дуже щасливо для українських планів і нещасливо для Уварова. З наукового погляду він був, власне, українським з'їздом, бо українська археологія, історія, етнографія, мова і література послужили темою для переважної більшості рефератів, яких прочитано було на з'їзді коло 70. Заслуги українських учених у справі організації з'їзду і їх великі наукові досягнення визнали усі. Це розбудило злість україноненависників, але не придбало симпатій до українського руху ні серед Росіян, ні серед польських і чеських учених, учасників з'їзду.

Для українського громадянства арх. конгрес послужив ширмою, за якою відбувалися свої з'їзди і наради. В цей час Стара Громада уже вкупі з Лівобережцями ставить знову ультиматум львівським народовцям, загрожуючи їм повним розривом. Молода Громада дістає нарешті згоду од Старої на організацію закордонного соціал-революційного видавництва. Разом з тим нав'язують ближчі стосунки з деякими закордонними приїзжими ученими (Сербами, Французами), що поставилися з великою пошаною до праці української інтелігенції над літературним і науковим відродженням свого народу.

Арешти народницької молоді, що почалися в часі з'їзду, створили дуже несприятливу атмосферу для його роботи. Ними скористалися київські і львівські українофоби, засмучені і розлютовані заслугами наших учених. Намагаючись довести тісний зв'язок між українською науковою роботою і соціалістичною пропагандою, позначеною українськими впливами, вони, за проводом „Кієвлянина“, розпочинають газетну кампанію проти українських учених. Взявши за привід їх виступи на з'їзді у справі взаємовідносин між думами і біллинами, висунули проти них обвинувачення в культурному й політичному сепаратизмі, що виходить ніби-то з відомої теорії Духінського про іранізм Українців та туранізм Великоросів. Виступам українських учених, що звели суперечки на ґрунт академічний, публіцисти з „Кієвлянина“ не могли протистояти, і полеміка закінчилася перемогою Українців.

Нові засоби, до яких удалася вороги українства, мали більше успіху. Поінформований од Юзефовича, начальник „III отд'єлення“ Потапов зробив

доповідь цареві про український рух, характеризуючи його діяльністю Пів.-Зах. Відділу, одноденним переписом у Києві та полемікою навколо питань, порушених на археологічному з'їзді. Доповідь ця була прологом до утисків над українським рухом, що розпочалися 1875 р. і привели до повного розгрому організаційних форм наукової роботи.

В обговоренні доповіді взяли участь проф. О. Ю. Гермайзе, В. І. Щербина, В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко, М. М. Кордуба, С. В. Шамрай і в кінці акад. М. С. Грушевський. Проф. Гермайзе, що керував роботою доповідача, підніс потребу докладнішої характеристики громадських течій у 70-х роках, як тла, на якому розгорталися події зв'язані з арх. з'їздом. З окремих деталей звернув увагу на групу київських учених не Українців з місцевими інтересами, на різницю між казенним петербурзьким слов'янофільством і московським, на ставлення до з'їзду української аудиторії. В. І. Щербина, як сучасник тих подій, згадав про громадські настрої тих часів і захоплення українськими виставами навіть в далекому Петербурзі, де їх давав Годштейн. Проф. В. Ю. Данилевич підкреслив негативну роль київського університету і його антиукраїнської професури, що заважали роботі українських учених, звернув увагу на Юзефовича і інших українофобів, яким треба дати докладну характеристику. Розповів також про стан архіву III з'їзду, що є під його доглядом. П. В. Клименко пропонував поставити III-й з'їзд у зв'язок з іншими археологічними з'їздами, зокрема казанським і повніше з'ясувати українські угруповання, звернувши на них більшу увагу, ніж на польські і російські. М. М. Кордуба висловив думку про потребу повнішого висвітлення партійної диференціації в українському громадянстві, що висловилося в листах „Лівобережців“ і „Правобережців“ до Правди, перед з'їздом 1873—4 р.

Про потребу висвітлення політичної ситуації 70-х рр. економічного і політичного тла висловив думку С. В. Шамрай.

Акад. М. С. Грушевський відріжнив Київський З'їзд поміж двох попередніх — Петербурзького і Московського, що не мали громадського характеру. Радив поглибити аналіз і звернув увагу на те, що з'їзд використовував по різних лініях — молодші по своєму, старі по своєму. Зі слів Ягіча, що був тоді в Одесі професором, розповів ак. Грушевський про одеського німецького консула Блява, який був на з'їзді і читав там доповідь про нумізматику. Бляв підчас з'їзду розшифровував Ягічу політичний характер з'їзду і пильний жандармський нагляд за ним. Сам Бляв цікавився цим з погляду дипломатичного за інструкціями германського уряду.

Прилюдна оборона праці С. В. Глушка: „Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX стол.“. 31 травня 1928 року в залі Історичної Секції Академії Наук, відбувся прилюдний захист праці аспіранта Науково-Дослідчої Катедри Історії України С. В. Глушка — четвертий з ряду в цій катедрі (в 1926 р. обороняв працю О. І. Баранович: про магнатське господарство на Волині в XVIII стол., в 1927 р. — М. М. Ткаченко: про закріпачення селян на Гетьманщині, на початку 1928 р. — С. В. Шамрай: про Київську Козаччину 1855 року). Прийнятим вже звичаєм керівник Катедри академик М. С. Грушевський повідомив збори про постанову Керуючого Осередку Катедри в цій справі, потім замісник секретаря Катедри П. С. Глядківський зачитав curriculum vitae кандидата та список його друкованих праць, і нарешті сам С. В. Глушко в годинній промові подав коротке резюме з своєї просторої праці (365 друкованих машиною сторін). Спочатку він зробив короткий огляд друкованої літератури питання, потім спинився на характеристиці архів-

них матеріалів з різних фондів і після цього перейшов до з'ясування причин розвитку аграрних розрухів на Чернігівщині.

Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX ст., на його думку, були результатом багатьох причин соціального, економічного і політично-правового характеру, але основні з них—причини економічного порядку. Незабезпеченість великої кількості селянства землею, слабкий розвиток сільсько-господарської і фабрично-заводської промисловості, переповнення робітничого ринку зайвою робочою силою, низька заробітна плата, криза дрібного селянського господарства і інтенсивне збільшення кадрів як сільського господарства так і індустріального пролетаріату—все це служило за основні передумови до селянських хвилювань. Всі ці моменти кандидат обґрунтував на підставі як друкованих так і архівних даних, широко вживаючи статистичного методу. Так само чимало уваги звернув він на тяжкий соціальний і політично-правовий стан чернігівського селянства, що теж в значній мірі спричинявся до селянських хвилювань, які досягли найбільшого розвитку на початку XX століття.

Що до характеру самого руху, то автор приходиться до висновку, що як по формі, так і по суті або по змісту він дуже варіювався навіть в одній і тій же місцевості в залежності від часу то-що. В своїх висновках він підкреслив, що форми селянських розрухів на Чернігівщині весь час еволюціонували починаючи від стадії простих крадіжок економічного майна і кінчаючи такими високоорганізованими формами руху, як сільсько-господарські страйки, зди́мання з роботи в економії „чужих“ робітників, різного роду демонстрації і мітинги з вимогами вже чисто політичного характеру і т. д. Так само автор підкреслив і моменти розвитку і розгортання руху. В той час як в кінці XIX і в перших 3—4 роках XX стол. селянський рух на Чернігівщині мав спорадичний характер, мало або й зовсім не ув'язаний був не тільки з рухом робітничим, а й з аналогічним рухом інших місцевостей хоча-б і тої ж самої Чернігівщини,—з плином часу, з розвитком революційних подій в країні, він все інтенсивніше поширюється, в багатьох місцевостях, особливо в північній і середній частинах губернії набирає стихійного характеру, а з кінцем 1905 року входить в організовані ямці і вливається в загальне революційне річизе з рухом робітничим.

Що-ж до керівництва рухом, то на думку промовента на Чернігівщині керували ним здебільшого самі ж селяни, а починаючи з другої половини 1905 р., з організацією Селянського Союзу він підпадає під вплив цього останнього. Загалом автор підкреслює, що всі керівники і організатори руху наклали певний відбиток і на самий рух і надавали йому відповідного як організаційного, так і ідеологічного оформлення. Що-ж до учасників руху то спочатку, на думку автора, в ньому брало участь все селянство: і незаможники і селянська буржуазія, хоч цілі виступів цієї останньої були, правда, цілком відмінними від цілей незаможного селянства. Проте з розвитком подій, особливо в 1905 році аграрний рух цілком виразно виявив класову диференціацію селянства і в результаті цього в багатьох селах на Чернігівщині заможні селяни із суб'єкта аграрного руху скоро почали обертатися в його об'єкт і так само сприймати удари аграрної стихії. Але в той час як поміщики втікали світ-за-очі від тих ударів, селянська буржуазія не тільки оборонялася, але й сама пішла в наступ. В результаті сталася низка самосудів, якими вславився особливо Городнянський повіт і які ввійшли в історію селянських рухів на Чернігівщині як тяжкі, трагічні її сторінки.

Характерним для селянських розрухів на Чернігівщині, на думку автора, було й те, що селяни виступали тут в багатьох місцях не тільки з вимо-

гами соціально-економічного й політичного характеру, але домагалися й українського національного визволення. Такий рух поширений був особливо в південному і почасти в середньому районах губернії.

Але з кінцем 1906 року революційний рух в країні почав занепадати. Реакція всіма засобами почала угамовувати його, а в зв'язку з цим і на Чернігівщині місцеві реакційні сили енергійніше прийняли втихомирювати селянський рух, а через рік—півтора і зовсім ліквідували його, залишивши селян з несповними надіями.

З оцінкою праці в цілому, з доручення Пленуму Катедри, виступили два члени: керівник Секції методології і соціологічного обґрунтування історії проф. О. Ю. Гермайзе і дійсний член Катедри, керівник заняттями над історією Києва, В. І. Щербина.

Проф. О. Ю. Гермайзе відзначив, що в роботі кандидата поруч з позитивними рисами (велика кількість як друкованих так і архівних матеріалів, що їх автор старанно використав в своїй праці) є й недогляди чи негативні риси. Так, на думку опонента, автор не досить присвятив місця районізації Чернігівщини, диференціації селянства, замало освітлив питання про лишки селянського і поміщицького хліба на Чернігівщині та про реалізацію їх. Що-до другої частини праці, то хибною її, на думку опонента, є те, що автор не застосував в ній статистичного методу, не склав таблиць про кількість розгромлених економік і ріжного роду фабрично-заводських підприємств, хоч і наводив всюди відповідні цифрові дані. Далі, на його думку, автор трохи замало ув'язав селянський рух на Чернігівщині з загальним революційним рухом. Нарешті рецензент зробив авторові праці ще декілька дрібніших зауважень.

Другий опонент, В. І. Щербина так само в своїй оцінці праці С. В. Глушка вказав як на позитивні, так і на негативні її риси. На його думку, треба було авторові праці дати аналіз використаної ним літератури не в примітках, а присвятити цьому спеціальний розділ, як це він, мовляв, і зробив підчас самої оборони. В першій, економічній частині праці, на думку автора треба було-б проаналізувати й козацьке землеволодіння, так як це зроблено автором із землеволодінням селян, а також ширше зупинитись на реформі 60-х рр. та її наслідках. В другій частині, на думку опонента, треба було-б більше ув'язати селянський рух з робітничим, а місця про участь селян у єврейських погромах покоротити, хоча-б тому, що в них брали участь не тільки селяни, але й міське населення — міщани.

Присутній на зборах голова соціально-економічного відділу Академії Наук акад. М. П. Василенко з великою похвалою відізвався про працю кандидата як помітний крок наперед у дослідженні як економіки чернігівського селянства, так і самих розрухів, і з свого боку виставив деякі дезидерати. Так в економічній частині праці, на його думку, варто було-б більше розвітлити питання: куди саме дівали лишки хліба заможні селяни Чернігівщини, а також ширше зупинитися на районізації Чернігівщини. Далі він підкреслив, що автор в своїй праці трохи зменшує ролю політичної агітації в селянських хвилюваннях, хоч, мовляв, і цілком справедливо вважає економічні передумови за основні причини селянського зрушення. Що-до історії руху, то звернув увагу на те, що розруха вийшла з сусідньої Орловської губ., і ці початки треба розслідити на її ґрунті.

Проф. А. І. Ярошевич висловив, що авторові при районізації Чернігівщини треба було поділити її не на три головні райони (як це зробив він), а на більше хоч би й відповідно до кількості повітів, керуючись тою-ж ріжноманітністю ґрунтів, флори і фауни, клімату, економіки і

національного складу людности. Далі, на думку опонента, автор занадто широко спинився на диференціації селянства, на формах громадського землеволодіння в північних повітах Чернігівщини, а зате мало присвятив місця селянській реформі 60-х рр. на Чернігівщині, а також не додав до праці картографічних ілюстрацій.

Після промов опонентів аспірант С. В. Глушко в своєму останньому слові з деякими дезидератами погодився і пообіцяв їх взяти до уваги, а де-в-чому дав пояснення своїх поглядів. Так між иншим він підкреслив, що не застосовував статистичного методу в другій частині своєї праці тому, що вважав за неможливе в силу об'єктивних умов (брак матеріалу) навести, приміром, точне число селянських виступів в якийсь період, або число знищених селянами поміщицьких економій, контор, різних господарських будівель то-що, а подавати приблизне число, на його думку навряд чи доцільно було-б з наукового погляду. Що-ж до організаційних зв'язків селянського руху з робітничим до 1905 року на Чернігівщині, то він думає, що їх майже зовсім не було. Поширювати економічні розділи питаннями про селянську реформу 60-х рр., як це рекомендує проф. А. І. Ярошевич, він вважав за недоцільне, поскільки ці часи виходять уже по-за хронологічні межі його праці. Загалом автор дав вичерпуючі пояснення майже на всі зауваження опонентів.

В кінці після короткої наради Керуючого Осередку Катедри голова її академик М. С. Грушевський оголосив постанову, якою Катедра признає аспіранта С. В. Глушка гідним звання наукового співробітника і вважає потрібним клопотатися перед Укр. Наукою про його затвердження науковим співробітником Катедри.

М. К.

Сороклітній ювілей І. П. Житецького в Історичній Секції В.У.А.Н.

Цього року сповнилося рівно сорок літ з часу появи в „Кіевской Старинѣ“ за 1888 р. першої друкованої праці І. П. Житецького, одного з найближчих співробітників журналу „Україна“ та заслуженого робітника на ниві історії української літератури. Історична Секція В.У.А.Н., шануючи довголітню і високоякісну працю високоповажаного дослідника, ухвалила відзначити цей його сороклітній ювілей на одному з засідань Секції, та разом із тим видати окремо останню його працю про „Київську Громаду за 60-их років“, що видрукована в 1-ій книжці нашого журналу за цей рік. Вшановання ювілята відбулося на останньому перед літніми ваканціями засіданні 14 червня ц. р., саме на засіданні новоутвореної комісії української історіографії, присвяченому М. І. Костомарову. По короткім вступнім слові голови Історичної Секції, акад. М. С. Грушевського про організацію та завдання новоутвореної комісії, зачитано було доповідь лєнінградського співробітника „України“ Н. Бухбіндера про листування М. І. Костомарова з А. М. Сувориним¹⁾. Далі акад. М. С. Грушевський зачитав свою працю про публіцистичні писання Костомарова. Ця робота вміщена як передмова у збірнику науково-публіцистичних праць Костомарова, що заходами Історичної Секції оце вийшов з друку. Нарешті зачитав розвідку про новознайдений уривок із автобіографії М. І. Костомарова сам ювілянт. Після того акад. М. С. Грушевський виголосив привітальну промову ювілятові.

Поінформувавши збори про постанову Історичної Секції в справі вшановання ювілята, акад. М. С. Грушевський далі подав коротко біографічні відомості про нього, а саме: народився Ігнат Павлович Житецький року 1866 у Кам'янці на Поділлі, де батько його, Павло Ігнатович був на той

¹⁾ Надруковано її в цій книжці журналу.

час учителем гімназії. Освіту як середню так і вищу Ігнат Павлович дістав у Києві. По скінченні університету зі ступенню кандидата І. П. переїхав до Петербургу, де учителював з 1890 до 1918 року. 1918 року повертається до Києва і мешкає тут безвиїздно. З цього-ж року, з часу утворення у Києві Всенародньої Бібліотеки при В.У.А.Н., бере участь у її роботі спершу яко член тимчасового комітету для засновання В.Б.У. (1918—1921), пізніше яко старший учений бібліотекар, а з 1922 року займає посаду завідувача Відділу Рукописів В.Б.У. Далі акад. М. С. Грушевський схарактеризував і наукову діяльність ювілята. Перша друкована вкладка до скарбниці української науки—два документи подані Ігнатом Павловичем ще Лебединцеву, надруковані без підпису в „Кіевской Старинѣ“ за 1886 р. кн. 11, сс. 579—580: „Ордер Румянцева 1737 р. і рескрипт імп. Павла 1800 р.“. З того часу він надрукував багато розвідок, статтів, матеріалів, рецензій (за списком 1916 року в архіві Біограф. Словника—126 чисел окремих писань). Крім того Ігн. Павл. р. 1888 був за секретаря редакції „Кіевской Старини“, р. 1896—1903 редагував відділ російської і української історії і написав сотні заміток у „Большой Энциклопедии“ вид. „Просвѣщенія“. 1919 року закладає він часопис Всенар. Бібл. Укр. при В.У.А.Н.: „Книжний Вістник“ і редагує його. З відновленням „України“ І. П. майже жодної книжки не пропускає без статті, розвідки, рецензії. Читачі „України“ добре знають ці його писання. Кінчив свою промову акад. М. С. Грушевський побажанням ювілятові сил та здоровля аби продовжити ту працю, котру він веде з таким знанням, любов'ю й об'єктивністю.

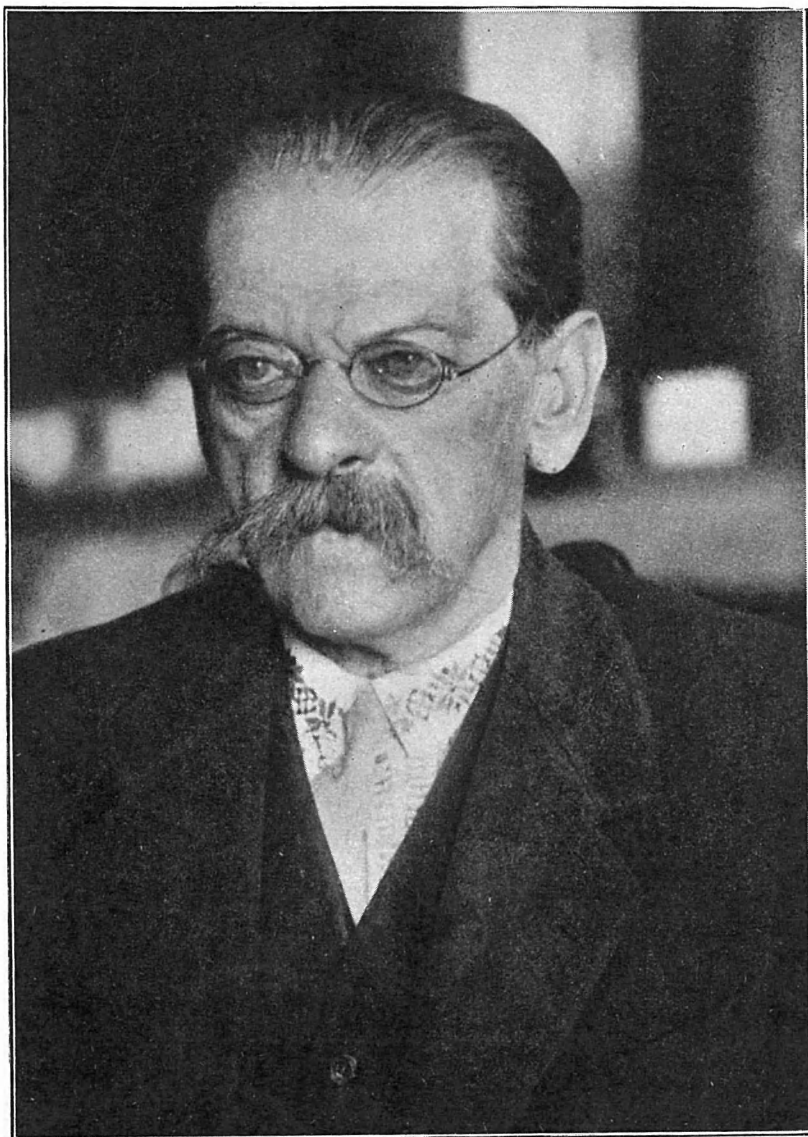
Після того урочисто передано було ювілятові примірник його студії про „Київську Громаду“¹⁾ в художній оправі та з відповідним написом від Історичної Секції. На той час надійшла ще делегація від Всенародньої Бібліотеки України, в роботі якої ювілят брав і бере зараз таку жваву участь і виголосила привітальну адресу, текст якої подаємо:

Високошановний Ігнате Павловичу!

В знаменитий день ювілею Вашої сорокорічної праці на ниві українського наукового та громадського життя, В.Б.У. та всі її співробітники з великою приємністю висловлюють Вам своє сердечне привітання.

Гідний уваги й підкреслення той факт, що Ви прийшли до В. Б. У. не лише з готовим стажем робітника книги, а як український науковий діяч, що виріс і вихований в оточенні української наукової роботи, з дозрілим інтересом до української книжки. Ваше ім'я зв'язане з Всенародньою Бібліотекою від самого початку її організації. Ми бачимо Вас серед фундаторів її, як члена „тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки України при Українській Академії Наук“. Ви берете активну участь у збагаченні В.Б.У. різними книжковими матеріалами. Коли 1919 року В.Б.У. почала видавати перший на Україні періодичний орган бібліотечної думки „Книжний Вістник“, то на чолі цього видання вона поставила Вас. Але центр Вашої уваги і роботи у В.Б.У. є відділ рукописів, на чолі якого Ви стоїте від заснування його, в якому до недавнього часу Ви були й єдиним Робітником. Відділ рукописів у В.Б.У. цінний не тільки великою збіркою матеріалів давніх часів, що становлять загально визнаний предмет наукового дослідження, а особливо тими рукописами, що належать українським діячам недавніх років. Ваш персональний зв'язок з колом цих діячів допомагає Вам правильно, як того вимагають інтереси української науки, орієнтуватися в цих скарбах і виявити

¹⁾ Надрукована в „Україні“ кн. 1 за цей рік.

Ігнат Павлович Житецький

найцінніше в них. Як раз про таку Вашу роботу свідчать і Ваші друковані за останні роки праці, і якраз ця робота особливо цінна.

Дозвольте ж, високошановний Ігнате Павловичу, побажати Вам багато років працювати на користь української науки, зберігати, вивчувати і захищати доручені Вам цінності, щоб ще довго ми чули в ваших працях „спогади сучасників давніх подій і те, що збереглося в пам'яті людей пізнішого віку, близьких до старих українських діячів та їх громадського життя“.

Михайло Карачківський.

Засідання комісії старої історії України. 26 квітня б. р. відбулося під головуванням акад. М. С. Грушевського прилюдне засідання Комісії Старої Історії України, присвячене питанням слов'янської колонізації в Приазовщині на світанку нашої історії.

Проф. В. Пархоменко зачитав доповідь на тему „Тмутороканське питання“. Доповідач розпочав з критики поглядів проф. Смірнова, що під назвою „Тмуторокань“ розумів дуже простору країну; наші джерела знають лише Тмуторокань — місто. Не може погодитися автор і з дуже розпростороною поміж російськими істориками думкою, що заснування Тмуторокани звязане з походами київських князів на схід. Ще в VIII стор. існували тісні звязки між слов'янською людністю на Донеччині і Приазов'ю. Князь Олег, що князував на думку доповідача в сусідстві з Хозарами і утворив в Тмуторокані базу для східних походів, провадив з Хозарами нещасливу боротьбу і його загибель привела до підбиття Тмутороканської Русі Хозарами в середині X віку.

Коротко спинившись на відродженню руської Тмуторокани в 2-й половині XII в., автор переходить до питання про її місце, відкидає спроби ідентифікувати її з грецькими колоніями і пропонує гіпотетично локалізувати її в місцевостях яфетичних племен у Керченській протоці, найскорше на горі Бориса і Гліба; там треба зробити і відповідні археологічні розшуки. Закінчуючи, автор підкреслює слов'янський характер Тмуторокани і тісні звязки її з Києвом (протинно до поглядів російської історіографії, яка підносить норманський елемент в Тмуторокані і звязує її минуле з історією Росії). Далі доповідач зачитує тези проф. Козловського, що працює зараз над Тмутороканським питанням.

Далі В. І. Новицький зачитав уривок з своєї останньої роботи про „Давнє руське Лукомор'є“. Лукомор'є, — це стародавня Улуцька земля, що простяглася від порогів аж до Дніпровського лиману, та до Азовського моря. За ним починається „Руське море“ Костянтина Багрянородного, тут простягалася Каркініцька протока, тут лежить славний „Острів Русів“, знаний з джерел арабських, італійських і візантійських, сучасний Джарилгач. Переходячи до звісток наших джерел про Тмутороканську Русь, автор уважно переглядає всі докази істориків, що містять Тмуторокань на Таманському півострові над протокою Азовського моря, піддає ці докази під детальну критику і приходиться до висновку, що жадний споміж них не має абсолютної доказової сили. Доповідач гадає, що ми будемо ближчі до справжнього змісту історичних звісток, коли будемо шукати Тмуторокань не на сході, а на заході і пропонує шукати Тмуторокань на тому-ж таки „острові Русів“ — сучасному Джарилгачі.

Заслухані доповіді викликали низку зауважень з боку присутніх. Проф. В. Пархоменко зауважив, що теорія Джарилгацької Тмуторокани має за собою замало конкретних аргументів. Акад. М. С. Грушевський, закриваючи засідання, зазначив, що сильною стороною Таманської теорії є звістки про слов'янську колонізацію на Приазов'ю і походи київських князів на схід, в яких вони мусили спиратися на цю колонізацію і її

південну базу — Тмуторокань. Але дальші роботи подібні до заслужаних мають чимале наукове значіння, бо сприяють дальшому виясненню історії чорноморської колонізації і культурних взаємовідносин.

Виктор Юркевич

Доповідь про українські думи в паризькому товаристві Славистів. Славістика має старий осідок в Парижі, але особливо останніми роками стала вона розгортуватись і набиратись сил. Після одної, згодом двох катедр в College de France, а далі слов'янського відділу в школі східних мов (Ecole des langues orientales vivantes) в Парижі засновано в 1920 році окремих „Інститут слов'янських студій“, цілу автономну вищу школу слов'янських мов, історії та культури (Institut des études slaves)¹⁾. Інститут зосновано коштами різних нових слов'янських держав — головно Чехії та Югославії, і поруч з навчанням російської мови, мови цих Слов'ян заняли в ньому найбільше місце. Інші слов'янські мови представлені слабше. Справа українознавства стоїть дуже зле: воно не має ані своєї катедри, ані навіть лекторату, а обмежується тільки одним відділом бібліотеки, що правда досить повним. Цей стан не можна вважати задовольняючим і слід побажати, щоб він був тільки переходовим, та щоб українознавство в Парижі стало на міцний ґрунт. А поки-що мусимо вдовольнятися хоч випадковою українознавчою інформацією Парижу. З цього погляду корисну ролю може відіграти молоде товариство славистів Société française des Slavists, що заснувалося недавно з ініціатиивою проф. А. Мазона, а на його чолі став визначний учений лінгвіст А. Мее. В своїх доповідях воно торкається різних питань історії і культури слов'янського світу незалежно від офіційальних рамок французької славістики, між иншим і питань українознавства. Так на останньому щомісячному зібранні товариства, 22-го травня заслухано такі доповіді: М. Мурка про епічні пісні Босні та Герцоговини, К. Грушевської про думи в Західній Україні, П. Скока про етимологію слова Дунай.

К. Грушевська, наукова співробітниця Української Академії Наук в Києві, що перебувала під той час у Парижу в науковому відрядженні, спинилася над питаннями про те, чи існували кобзарські думи в Західній Україні, на Поділлі, Волині та в Галичині, чи були вони тут явищем тільки випадковим? Доповідачка відкинула ранішу думку про їх відсутність в цих краях, спираючись на запис думи Кондрацького, що недавно віднайшов проф. М. Возняк, та на деякі варіанти думи про Коновченка з Волині, що належать до одної „школи“ з думою Кондрацького, та підкреслила цей новий доказ єдності культурних традицій цілої України, як східної так і західної. В живій дискусії після доповіді було піднято такі питання: проф. Ваян торкнувся питання про книжковий вплив на думи, проф. Мазон — підроблених творів у народньому репертуарі, проф. Мурко — сучасного стану кобзарів, проф. Буае — впливу новітнього життя на кобзарську творчість, проф. Шупак — народньої творчості на Україні в сучасний момент (спеціально — чи існують українські пісні типу частушки?). Далі порушено було питання про подібність дум і голосінь, а зокрема їх подібність до румунських речитативів та французьких восего, та про вплив дум на польську літературу.

В наступній доповіді проф. Скок, розбираючи етимологію слова Дунай, відзначив, вплив, який мала українська міграція на Дунай в VI столітті нашої ери на утворення цієї назви. Дискусія з приводу цієї доповіді

¹⁾ Див. „Україна“, 1924, I с. 181.

так як і попередня, показали наявно інтереси до українознавства в крузі товариства славистів та бажаність частіших доповідей на українські теми.

М. Ж.

Збірник Полудневої України. Історично-філологічний відділ Укр. Академії Наук ухвалив приступити в р. 1928—9 до видання збірника, приготовленого Комісією Полудневої України (Степу і Чорноморського Побережжя). Як відомо, цей збірник був вставлений Історичною Секцією до плану територіяльних збірників ще в 1924—5 році, — деякі праці уже в рр. 1925—6 були надіслані для уміщення. Коли-ж виявилось, що Держ. Видавництво не може продовжувати видання цих збірників, Секція звернулася в сій справі до Академії, і вона ухвалила видати цей збірник своїм коштом. Секція сподівається приступити в січні 1929 р. до друку і просить своїх членів і сторонніх авторів, котрі хотіли-б умістити в них свої розвідки, надіслати їх не пізніше кінця грудня на адресу Секції (ул. Короленка 35). В програму цього збірника — так само як попередніх (Київського і Чернігівського) входять всі епохи, почавши від передісторичних слідів людського життя і найстаршої колонізації краю до нинішніх часів, й історія розуміється в широкім значінню — історії економічної, соціальної, культурної, літературної, не тільки політичної. Але міститимуться тільки наукові праці, з виключенням популяризацій з одної сторони, і публікацій сирового матеріалу з другої. Нормальний розмір не більше одного аркуша, але можуть бути зроблені виїмки для тем загальнішого характеру. Так само ілюстрації, карти, діаграми — в залежності від видавничих можливостей моменту. Бажано, щоб автори, котрі не можуть надіслати своїх праць зараз, а хочуть це зробити в листопаді — грудні, повідомили про цей свій замір зараз, подали заголовок і короткий план праці. Розуміється, вміщення чи невміщення буде в останнім рахунку залежати не тільки від наукової вартости, а й від відносин скількості праць до розмірів збірника, їх скоршого чи пізнішого зголошення і т. и.

З М І С Т.

	Стор.
РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:	
Акад. Степан Смалъ-Стоцький , Українська літературна мова	3
Василь Греков , Запорозький Кіш та Коліївщина	14
Олександр Тулуб , Неприємний документ 1792 року	21
Володимир Данилов , До історії „Малоросійських Гісенъ“ М. А. Максимовича	23
Олексій Баранович , „Пан Тадеуш“ Міцкевича (як історичний документ)	34
МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ:	
Шевченко і брати Лазаревські (дещо в родинного архіву Лазаревських), подала <i>Катерина Лазаревська</i>	46
Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860—1864 рр.), подав <i>Дмитро Граховецький</i>	51
Листи М. І. Костомарова до Ол. М. Пипіна, подав <i>Наум Бузбіндер</i>	73
Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка, подав <i>Ігнат Житецький</i>	77
Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова, подав <i>Михайло Возняк</i>	80
З київського життя 1880—1900 рр., подала <i>Ганна Берло</i>	93
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:	
Науково-дослідний і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році:	
<i>Акад. Онукій Малиновський</i> , Правознавство	110
<i>Його-ж</i> , Історія права	115
<i>Виктор Яновський</i> , Міжнародне право	118
<i>Арнольд Кристер</i> , Цивілістична література	122
<i>Олександр Бутоський</i> , Цивільний процес	126
<i>Микола Товстоліс</i> , Адміністративне право	129
<i>Василь Завітневич</i> , Земельне право	131
КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:	
<i>Акад. Михайло Грушевський</i> : Dějiny Slovanstva, Mapsal Jaroslav Bidlo, 1928	134
<i>Михайло Карачківський</i> : Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość. Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Kutrzeby, 1928	136
<i>Микола Петровський</i> : Д-р Домет Олянич, Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в., 1927	137
<i>Серій Шамрай</i> : М. Тищенко, Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII в., 1927	138
<i>Михайло Марковський</i> : Твори Т. Шевченка, т. IV, Журнал, 1927	140
<i>Кость Копержинський</i> : 1) Слабченко, Тарас, З листування М. Л. Кропивницького, 1927; 2) Сікиринський, О. В., Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах—1902—1911, 1928	142
<i>Костянтин Харлампович</i> : Записки Ніжинського ІНО, кн. I—VII, 1924—1927	145
<i>Його-ж</i> : Записки Ніжинського ІНО, кн. VIII, 1928	148
<i>Його-ж</i> : Записки Волинського ІНО, кн. 1—2, 1926—1927	151
<i>Його-ж</i> : Записки Миколаївського ІНО, кн. I, 1926—1927	152
<i>Михайло Ясинський</i> : Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, 1927	153
ХРОНІКА:	
Науково-дослідна кафедра історії України в Києві в 1927/28 р.	155
Про київський археологічний з'їзд 1874 року	160
Прилюдна оборона праці С. В. Глушка: Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX стол., подав <i>М. К.</i>	162
Сороклітній ювілей І. П. Житецького в Історичній Секції ВУАН (з портретом), подав <i>Михайло Карачківський</i>	165
Засідання комісії старої історії України, подав <i>Виктор Юркевич</i>	167
Доповідь про українські думи в паризькому товаристві славистів, подала <i>М. Ж.</i>	168
Збірник Полудневої України	169